

TARTU ÜLICOOLI EESTI KEELE ÖPPETOOLI TOIMETISED 24

VANA KIRJAKEEL ÜHENDAB

Artiklikogumik

TARTU 2003

VANA KIRJAKEEL ÜHENDAB

Artiklikogumik

VANA KIRJAKEEL ÜHENDAB

Artiklikogumik

VANA KIRJAKEEL ÜHENDAB

Artiklikogumik

Toimetaja Valve-Liivi Kingisepp

Küljendaja Urve Pirso

Kogumiku väljaandmist on toetanud Eesti Haridus- ja
Teadusministeerium.

ISSN 1406-0183
ISBN 9985-4-0373-8

© Tartu Ülikool, 2003

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ut.ee

SISUKORD

Saateks 7

Küllli Habicht

Kahe 1632. aasta katekismuse
keelelistest kokkupuutepunktidest 9

Kaisa Häkkinen

Mikä linnulle nimeksi? Tapaustutkimus suomen kirjakielen
sanaston vakiintumisen edellytyksistä ja ehdoista 28

Maarika Keldt

Verbireksioonid Joachim Rossihniuse kirikuraamatus 47

Valve-Liivi Kingisepp

Kas vanim eestikeelne noodiga kirikulaul?..... 54

Silva Kiuru

Älä sillen syntiä tee. Vanhan kirjasuomen *sillen* 79

Kadri Kõpp

Relatiivlausest vanemas eesti kirjakeeles..... 116

Heli Laanekask

Otto Wilhelm Masing ja tartu keel
ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos 129

Argo Mund

Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus 181

Ilona M. Nagy

Latinan ja unkarin sanoja rinnastettuina
unkarin keskiajan luostarikirjallisuudessa..... 189

Riitta Palkki

Henrik Florinuksen sananlaskukokoelman ensiesiintymistä..... 203

Pille Penjam

Kõneviisikategooria Joachim Rossihniuse katekismuses 218

Küllil Prillop

Georg Mülleri teisenev keel 242

Helina Tennasilm

Turu käsikirja sõnavarast 261

Saateks

Tartu Ülikooli eesti keele õppetool korraldas 14.-15. novembrini 2002 järjekordsed vana kirjakeele päevad, mille ajendiks on olnud meie keelemälestiste ja nende uurijate ümmargused tähtpäevad. Tookordsed rahvusvahelise konverentsi mõõdu võtnud päevad olid arvult kaheksandad ja keskendatud lõunaeestimurdelise kirjasõna ajaloole. Möödus 370 aastat Joachim Rossihniuse (u 1600–1645) tartukeelsete kirikukäsiraamatute, katekismuse ja evangeeliumide ning epistlite raamatu ilmumisest. Nende teoste sõnavara analüüs oli eesti keele õppetooli vana kirjakeele töөрühma paari viimase aasta uurimisülesandeks. Täna-seks on uurimus “Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika” raamatuna avaldatud ja huvilistele kättesaadavaks tehtud.

Tookordse konverentsi sisustasid peale ülikooli õppejõudude ja magistrantide kolleegid Tallinnast, Soomest ja Ungarist, ühtekokku kuulati 15 ettekannet. Külalisesinejad käsitlesid oma ettekandeis parajasti käsil olevaid teemasid, mis pakkusid huvitavat teavet soome ja ungari kirjakeele ajaloo-st.

Siinne artiklikogumik sisaldab selle konverentsi materjale. Kõik ettekanded ei ole jõudnud kogumikku, paar tookordset esinejat on vahetanud teemat ja on lisandunud ka uut ainekku. Täna-n kõiki kogumiku autoreid kaastöö eest.

Loodan, et siin ilmuvad soome, ungari ja eesti kirjakeele ajalugu käsitlevad uurimused pakuvad tuumakat lugemismaterjali paljudele huvilistele ja et vana kirjakeel ühendab meid meie töös kaugemas tulevikuski.

Toimetaja

Tartus
kadripäeval 2003

KAHE 1632. AASTA KATEKISMUSE KEELELISTEST KOKKUPUUTEPUNKTIDEST

Küllli Habicht

Tartu Ülikool

1632. aasta jääb eesti kirjakeele ajalukku erilise tähisena, sest siis ilmus kaks raamatut, mis võimaldavad uurida erinevate kujunema hakkavate kiriklike kirjakeelte – tartu ja tallinna keele – varasemat arengut. 1632. aastal ilmusid Riias Joachim Rossihniuse lõunaeestikeelsed kirikukäsiraamatud, mille esimene osa, katekismus¹, siinses artiklis vaatluse alla tulebki. Samal aastal ja samas kohas trükiti ka Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatu esimene, katekismuse osa (Stahl 1632). Mõlemad kujutavad endast Martin Lutheri väikese katekismuse tõlkeid, sisaldades eesti- ja saksakeelset rööpteksti, ja mõlema tõlkimisel võib eeldada eeskujusid, mida on praeguseni säilinud kirjakeele allikate põhjal võimatu kindlaks teha.

Järgnevas ülevaates arutletakse kahe kirjakeele algusaegade olulise allika keelekasutuse erinevuste ja sarnasuste ning nende võimalike omavaheliste seoste üle.

1. Teostest

H. Stahli “Hand- vnd Hauszbuch’i” esimene osa sisaldab Martin Lutheri “Väikese katekismuse” viis peatükki. Selles on tradit-

¹ Ülevaates on kasutatud Wilhelm Reimani taastrükki raamatust Joachim Rossihnius. Südeestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südeestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis, mit Unterstützung des Herrn Grafen Berg aus Schloss Sagnitz. herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Jurjew (Dorpat), 1898.

siooniliselt Jumala kümme käsku, ristiusuõpetus, meieisapalve, altarisakrament, ristimissakrament, hommiku-, õhtu- ja söögi-
palved, kihlatute kuulutamisvormel, laulatamise ja ristimise kord,
Martin Lutheri 20 küsimust koos vastustega, pihikord koos Stahli
enese koostatud lisaga, absoluksioonivormel (andestuskuulutus),
mida Rossihniusel ei ole, kantslipalveid ja õnnistamissõnad.
Joachim Rossihniuse kirikuraamatu esimeses osas sisaldub
M. Lutheri katekismus kuues peatükis. Nii nagu Stahlilgi on seal
10 käsku koos seletustega, ristiusuõpetus, ristimissakrament,
altarisakrament, peatükk taevariigi võtmetest e pattude andeks-
andmisest, mis Stahlil puudub, pihisõnad, ristimise ja laulatamise
kord ning palveid, erinevalt Stahlilt ka kõigiks kirikupühadeks ja
eri elujuhtumiteks. Rossihniuse katekismusetekst paikneb origi-
naalteoses 86 leheküljel, neist langeb Stahlil omaga sisuliselt
kokku umbes 35. Stahlil katekismus on mõnevõrra väiksema
mahuga, hõlmates 66 lehekülge. Mõlema teose formaadiks on 4°,
Rossihniuse katekismuse lehekülje suurus on 193×145 mm ja
Stahlil 180×140 mm.

Enamik varasemaid uurijaid, nt L. Meyer, W. Reiman ning
ilmselt neile tuginedes ka A. Saareste ja A. Kask on arvanud, et
Rossihniuse kirikuraamatud ei ole tema enda tõlked, vaid et
Rossihnius on ilmutanud enne teda tõlgitud põhjaeestimurdelise
pühakirja käsikirjalisi tõlkeid, mida ta oli Põhja-Eestist kaasa
toonud ning kohandanud need Tartus töötades lõunaeesti kirde-
murrakusse – sedagi mitte läbivalt, vaid põhiliselt sõnavaraliselt
ja mõneti vormiliselt. Midagi muud poleks ta õigupoolest tartus-
tada saanudki, sest tollane kirjakeele ortograafia järgis saksa
traditsiooni ja lauseehituski lähtus küllalt täpselt saksa keele
eeskujust.

Uurijad viitavad üksmeelselt ka sellele, et Rossihniuse keel
sarnaneb väga Stahlil omaga, mh ka ortograafiliselt ja germanis-
mide rohkuse poolest. (EBL 1926–1929: 435) Rossihniuse kiriku-
raamatute sõnavaralise rikkuse avab ilmekalt Tartu ülikooli eesti
keele õppetooli vana kirjakeele uurimisrühma 2002. a uurimus.
(Kingisepp jt 2002)

Varasemat eestikeelset kirjasõna tutvustanud D. H. Jürgenson peab vähe tõenäoliseks, et peale F. Witte katekismuse sai 17. sajandi esimesel poolel ringelda eestikeelseid trükitud teoseid. Et ka Witte raamat oli raskesti kättesaadav, seda tõendab fakt, et vajalikuks peeti uue katekismuse väljaandmist (tallinna keele kõnelejatele pidi Witte raamat olema ka raskesti arusaadav). Jürgenson hindab kõrgelt Stahli ja Rossihniuse teeneid eesti keele ja kirjanduse ajaloos ning rahva usulisel harimisel. Need pastoritest kirjamehed tegid seda, mis oli nende kui mitte-eestlaste võimuses ilma abivahendite ja eeltöödetä; nende pingutused aitasid teelt kõrvaldada suuremaid takistusi. Stahli ja Rossihniuse keelt hinnates toob Jürgenson välja kolm olulist punkti:

1) erinevus Eesti kahe peamurde vahel oli tollal väiksem, sest Stahl kasutab sõnu ja väljendeid, mis on hiljem kasutusel vaid Lõuna-Eestis, Rossihnius seevastu kasutab põhjaeestilisi keelendeid, mida Jürgensoni kaasajal Lõuna-Eestis ei tunta;

2) mõlema mehe kirjutiste puuduseks on germanismide rohkus, mida on võrreldes varasemaga küll vähehaaval kõrvale jäetud ja eestipärastatud;

3) Stahli käänamis- ja pööramisviis erineb Jürgensoni kaasaegsest muutmistavast. Genitiivi moodustab ta tavaliselt nominatiivi põhjal ja akusatiiv langeb kokku genitiiviga. Pööramine on harilikult reegliäärane, infinitiivide kasutus aga mitte.

Stahli ja Rossihniuse teeneks peab Jürgenson eesti keele teatavat aussetõusu, nii et seda ei õppinud mitte ainult vaimulikud, kellele see oskus oli *ex officio* vajalik, vaid ka teised, kes seda oma ametis otse ei vajanud. Näitena nimetab ta Tallinna gümnaasiumi professorite eestikeelseid juhuluuletusi. (Jürgenson 1843: 47–48)

Wilhelm Reiman on oma Rossihniuse kirikuraamatute taasrüki eessõnas andnud teostele nagu ka lõunaeestikeelse kirjasõna loomise katsele läbinisti eitava hinnangu. Ta heidab autorile ette nõrka keeleoskust ja asjaolu, et Rossihnius ei tõlkinud teoseid ise, vaid ainult ilustas varem tõlgitud põhjaeestilisi tekste lõunaeestiliste joontega. Reiman ütleb ka, et Rossihnius ei kirjuta mitte

rahvale, vaid kirikuõpetajatele. Ta võrdleb Rossihniuse ja Stahli keelekasutust ning leiab neist hulgaliselt sarnast, eriti evangeeliumide ja epistlite osast, mille alusel ta järeldeb, et Rossihniuse ja Stahli kirjatööd taanduvad ühisele algallikale, mida on kasutanud 17. sajandi algul ka G. Müller. Niisiis arvab Reiman, et Rossihnius on vaid redigeerinud Eestimaalt kaasa toodud käsikirju ning avaldanud need trükis. See redigeerimistöö langes Reimani sõnul varasesse Tartu-aega, kui autor tundis tartu keele eripära vaid pinnapealselt. Sellega seletab Reiman tekstide põhjaeestilist varjundit. Eelnevast lähtudes nimetab Reiman Rossihniuse teostes kajastuvat tartu keelt kunstlikuks moodustiseks, kus on ühendatud põhjaeesti keel ja mõned lõunaeestilised vormid. (Reiman 1898: XXXVI) Reiman ütleb ka, et Rossihniuse teostest ei leia just palju lõunaeesti murretele eripärast (võrdluseks kasutab ta F. J. Wiedemanni grammatikat), ometi on autor teadlik lõunaeesti keele selgest omapärast põhjaeesti keelega võrreldes. (Reiman 1898: XLI) Ka ei nõustu Reiman pastor M. Lipu (Lipp 1897) ja dr. K. A. Hermanniga (Hermann 1898) kiitusega Rossihniuse keele aadressil. Ta küll möönab, et üksikjuhtudel väljendub Rossihnius korrektsemalt kui Stahl, kuid leidub ka tekstikohti, mis on Stahlil paremini õnnestunud. Statistikat Reiman ei paku, kuid väidab, et õigekirjutuses ja grammatikas, samuti vigade iseloomus on Stahl järjekindlam, samal ajal kui Rossihniusel leidub palju juhuslikku. (Reiman 1898: XLII)

Martin Lipp on oletanud, et Rossihnius võis kasutada Franz Witte eesti keelde tõlgitud Lutheri väikest katekismust, sest ta töötas Tartus samas koguduses, kus Wittegi oli töötanud. Lipp arvab, et Vana-Liivimaad räsitud sõjakahjustused ei saanud olla nii suured, et sedavõrd väärtuslikust raamatust nagu Witte katekismus poleks kolmveerand sajandi möödudes tartu keele alal enam jälgegi alles. Nii arvabki Lipp, et Rossihnius võis oma teose ehitada Witte rajatud vundamendile. Ta oletab, et kui kusagil on säilinud Witte katekismuse keelekasutust, siis võib seda leida just Rossihniuse katekismusest. (Lipp 1897: 114)

Arnold Kask on samuti veendunud, et Rossihnius on oma kirikuraamatute eeskujuna kasutanud põhjaeestilisi käsikirjalisi tekste, sest “muidu oleks vaevalt usutav, et iseseisva tõlkimise puhul tekiks nii palju peaaegu sõnasõnalisi kokkusattumisi Mülleri ja Stahlil vastavate tekstidega.” (Kask 1970: 60) Rossihniuse põhjaeestiliste vormidena nimetab Kask ennekõike mitmuse nominatiivi nagu *armat weljet*, mitmuse 3. pöörde vorme, nt *nemmat kuhlutawat*, mineviku kesksõnu, nt *önnistanut*, *errapettetut*, käskiva kõneviisi mitmuse vorme, nt *lascket*, *söket*, *tulckut* ning *da*-infinitiivi vorme *lohtada*, *läutada*. (Kask 1970: 61)

Kahe teksti kirjaviisis on siiski ka olulisi erinevusi, millest edaspidi täpsemalt. Mis puutub germanismide rohkusesse, siis vaadeldavas tekstiosas oli neid mõlemal autoril üllatavalt vähe, nt Stahlil üks kord esinevad vormid *verdeninut* ‘teeninud’ ja *bichtvader* ‘pihiisa’ ning Rossihniusel neli korda *jünger*, kolm korda *junkru* ‘neitsi’ ja kaks korda esinev *engel*.

Uku Masing lähtub eeldusest, et nii Stahlil kui ka Rossihniuse käsutuses on olnud ära kiri “Meddy Kircko Ramatu” taolisest tekstist, millele leidub viide G. Mülleri jutlustes. Masing on püüdnud visalt tõestada, et kogu varasem tõlkekirjandus taandub ühele algtõlkele või -tõlkijale, mille “väga vana keelt iseloomustavad siis ühelt poolt sõnasõnalisest tõlkimisest tekkinud keelevaistule vastased germanismid ---, teiselt poolt aga eesti keelele eriomased tunnused ---. Juba sellest olmast saab järeldada, et XVI sajandi tõlkekirjanduse rajaja pidi olema eestlane, kes ei mõistnud nii palju saksa keelt, et suutnuks tõlkida sõltumatult algteksti sunnist.” (Masing 1999: 17) Masing eeldab ka, et Stahl on kasutanud J. Rossihniuse tartustatud tekste (viitamata küll otseselt mõlema autori katekismustele) ja saanud nendest sõnavaralisi mõjutusi. (Masing 1999: 18)

Siinkirjutaja senine kogemus vana kirjakeele tekstide uurimisel ja võrdlemisel lubab siiski järeldada, et autorid on tekste omaenda keeleliste arusaamade kohaselt mugandanud, isegi kui neis leidub teatavat sarnasust. Sellisele mugandamisele viitab kogu varasema tõlkelise kirjakeele ortograafiline, vormiline

ja mõisteline mitmekesisus. Oma tähelepanekutest kohaliku keele kohta lähtus arvatavasti ka Rossihnius, kes teadaolevalt 1622. a Vigala kirikuõpetajaks ordineerituna veel eesti keelt ei osanud, 1625. a Tartusse tulnuna ei saanud veel osata lõunaeesti keelt, ent 1630. aastate alguseks oli arvatavasti ära õppinud Tartu ümbruses kõneldava eesti keele, nii et 1632. aastal ilmusid juba raamatud, mis näitavad küllaltki korralikku, ehkki tolle aja vaimus ortograafiliselt ja morfoloogiliselt varieeruvat keelekasutust. Arvamus, et Rossihnius on vaid lõunaeestipärastanud põhjaeestikeelseid tekste, mitte neid ise tõlkinud, on kaheldav, sest sellisel juhul peaksime eeldama, et ta valdas ka põhjaeesti kirikukeelt ning suutis seal välja kujunenud mõistesüsteemi küllalt sujuvalt lõunaeestilisega asendada. See tähendaks aga ju veel ühe võõra keelekuju tundmist lisaks Tartu ümbruse keelele. Juhul kui Rossihnius oleks pelgalt lõunaeestipärastanud mõne varem põhjaeesti keelde tõlgitud teksti, võiks tema teosest ilmselt oodata ka praegusest märksa suuremat lahknevust saksa lähtetekstist, kuna tõlkimine ja mugandamine on erineva olemusega protsessid. Samal ajal leidub Stahli ja Rossihniuse katekismuste saksakeelsest tekstiosades mõningast erinevust, millest lähtuvalt erinevad paiguti ka eesti tõlked.

2. Keeleline võrdlus

H. Stahli ja J. Rossihniuse katekismused ei kattu sisult ja ülesehituselt üksüheselt, need on võrreldavad vaid ositi. Katekismuste tõlkimise traditsioon oli Eestis 17. sajandi 30. aastateks dokumenteeritunagi juba vähemalt sada aastat vana. Selle aja jooksul oli jõudnud kinnistuda ka teatav hulk eestikeelset terminoloogiat, millega kirikuõpetajad, kelle missioon oli maarahvast usuliselt valgustada, pidid kindlasti kursis olema.

Järgnevalt võrdlengi kahe katekismuse keelekasutust vaid ühtelangevate tekstiosade põhjal, mitte tervikuna, ja püüan vastata küsimusele, kui võrd erineb või sarnaneb kahe autori eesti keel; kui palju on Rossihniuse keeles spetsiifiliselt lõunaeestilist *resp.* tartu keelele omast ja kas leidub otseseid tõendeid selle kohta, et tema tekst võiks olla kohandatud mingist põhjaeestikeelsest alli-

kast. Jälgin ka seda, kas Rossihniuse ja Stahli katekismustel on kokkulangevusi, mis võiksid viidata teoste otsekokkupuutele. Praegune käsitlus on siiski pigem statistiline kui spetsiifilistesse tõlkenüanssidesse laskuv. Tulemus peaks aga kahtluse alla seadma arusaama, nagu oleks Rossihniuse ja Stahli keelekasutus väga sarnane.

Kahe teksti keeleliseks kõrvutamiseks koondasin Rossihniuse ja Stahli katekismuste sisuliselt kokkulangevad tekstiosad spetsiaalselt märgendatud faili, kus võrdlesin kahe autori tekste **sõnehaaval**, selgitades välja nende leksikaalseid, morfoloogilisi ja struktuurilisi ühtelangevusi või erinevusi. Võrdluse tulemused kandsin märgenditena Rossihniuse teksti. Nii sai märgendi 4842 üksiksõna, nendest kahes tekstis ühtelangevaid 1669 ehk 34,5% kõikidest sõnadest, erinevaid aga 3173 sõna e 65,6% märgendatud tekstisõnadest. Seega on kahe katekismuse sisuliselt kokkulangevateski tekstiosades keeleliselt erinevat rohkem kui sarnast (suhe umbes 3 : 1).

Kõige sagedamaks erinevuseks² kahe teksti vahel osutus **pikemate tekstiosade ülesehituslik erinevus**, mille absoluutse osakaalu arvestamisel võtsin arvesse sõnede arvu, mida sellised tekstilõigud hõlmasid. Need on erinevused, mille puhul tekstid ei lange sõna-sõnalt ja vorm-vormilt kokku. Olulisim oli siin sõnajärje erinevus või teatud juhtudel ka täiesti erinevalt sõnastatud fraasid. Enim esines tekstide vahel kolmesõnalisi erinevusi (48 korral, hõlmates 144 tekstisõna), 30 korda esines neljasõnalisi ja 17 korda kuuesõnalisi erinevusi. Sellised pikemate tekstiosade erinevused ongi vaadeldud materjali hulgas kõige ilmekamad, viidates lauseosade struktuurilisele ühtelangematusale ja välistades vähemalt sellistes fraasides ühisest algallikast lähtumise või omavahelelise otsemõju. Seda tüüpi erinevused hõlmasid 733 üksiksõna e 15,1% kõikidest märgendatud sõnadest.

Ootuspäraselt sage oli ka **ortograafia** lahknemine, mida esines 600 sõnas (osakaal materjali koguhulgast 12,4%). Orto-

² Järgnevalt esitatud suhtarvud avavad 65,6% erinevate tekstisõnade jagunemist erinevuste liikide vahel.

graafia varieerus 17. sajandil ulatuslikult ka ühe autori tekstis, seega ei saa kahe autori erinevalt kirja pandud sõnakujusid erinevuste hindamisel väga oluliseks kriteeriumiks pidada. Märksa ilmekam on see, et 544 sõnas e 11,2% sõnadest erines valitud **vorm** (Rossihniuse lõunaestilised (tartumurdelised) vormid Stahlil põhjaestiliste asemel ei tulnud arvesse selles rubriigis, vaid lõunaestilisuste all, mida vaadeldi eraldi). **Lõunaestilisi** sõnu ja vorme, mis Rossihniuse tekstis Stahlil kasutatutest erinesid, leidis 467 korral (9,7% kõikidest esinemisjuhtudest). 387 korral e 8% juhtudest erines Rossihniusel ja Stahlil kasutatud **sõna**, kas tüvi või tuletis (taas ei tulnud arvesse Rossihniuse lõunaestiline sõnavara). 241 korral e 5% kõikidest juhtudest tuli Rossihniuse tekstis esile sõna, millele Stahlil tekstis vastet ei leidunud. Pisut vähem, 193 e 4% oli vastupidiseid juhtumeid – kui Stahl oli kasutanud sõna, millele Rossihniuse tekst vastet ei pakkunud. Vähem tähtsad olid sõnaühendi, st kaassõnafraasi või ühend- ja väljendverbi kasutamise erinevused, neid leidis vaid kaheksal korral (osakaal kogu materjalis 0,2%).

Millest ikkagi tuleneb oodatust väiksem, ent siiski umbes 30% ühtelangevus kahe teksti vahel? Osaliselt kindlasti tolleaegsest ortograafiatraditsioonist – sagedate sõnade kirjakuju kinnistumisest. Kui teha lihtne katse ja arvestada ühtelangevuste hulgast välja mõlema teksti viis kõige sagedamat ja tolleaegses ortograafias sarnaselt kirjutatud sõna *ninck* 'ning', mis esineb Rossihniusel 306 korda, *se* 'see' (202), *temma* 'tema' (70), *sest* 'sellest' (60) ja *sinna* 'sina' (40), väheneb ühtelangevus 678 juhu ehk 14% võrra. Tekstide üldine kokkulangevusprotsent väheneks sellisel juhul vaid 20,5ni. Teine sarnasuse põhjus on ilmselt katekismuste tõlketraditsiooni kujunemine, mis tähendab autorite teatavat kursisolekut eesti kirikukeelega. Oli ju mõlemal, nii Rossihniusel kui ka Stahlil, raamatute väljaandmisele eelnev töökogemus eestikeelsete kogudustega ja oma esimesed eesti kirikukirjakeele alased teadmised võisid nad saada just katekismuse tüüpi igapäevaseks kasutuseks mõeldud tekstidest, mida neil oma töös kindlasti kasutada tuli.

Sõnasõnaliselt kattuvaid pikemaid kui viiesõnalisi lauseid, isegi kui jätta kõrvale Rossihniuse lõunaeestipärasused Stahli põhjaeestilise keelepruugi asemel, ei õnnestunud võrreldud tekstidest leida. Täielikult kokku langes vaid mõni lühike pealkirjana kasutatud vormel, mida oleks tollaegset tõlketraditsiooni arvestades ka raske teisiti edasi anda, nt³

R. *Se Kolmas Kesck*. (R 7)

S. *Se kolmas Kesck*. (S 2)

Sks *Das Dritte Gebot* (Stahlil dritte). (R 7)

Kattuvaid viiesõnalisi lauseidki oli tegelikult vaid üks:

R. *Se Sacrament sest põhast Ristmissest*: (R 17)

S. *Se Sacrament sest Põhast Ristmissest*. (S 22)

Sks *Das Sacrament der heiligen Tauffe*: (R 17)

Tegemist on tolle aja tõlketraditsiooni arvestava saksa-mõjulise tõlkega, kus on kasutatud vanale kirjakeelele omast elatiivset genitiivkonstruktsiooni ning saksa keele määrav artikkel on tõlgitud sõnaga *see*.

Täpselt kattuvate tekstiosade ülim vähesus on üks argumente, mis räägib kahe teose otsese laenusuhte vastu. Kaudseid, kujunema hakkavat kirikliku kirjakeele traditsiooni ilmutavaid sarnasusi on aga sellest hoolimata võimalik leida.

Enne sarnasuste ja erinevuste lähemat vaatlust võrreldgem kahe teksti kahtkümmend sagedamat sõnavormi (vt tabel 1). Tabelis on poolpaksus kirjas sõned, mis erinevad kahe autori kasutuses vaid vormi poolest – enamasti sellepärast, et Rossihnius kasutab lõunaeestilist ja Stahl põhjaeestilist sõnakuju. Alla on joonitud sõned, mis kahes sagedusloendis erinevad. Nii näeme, et Rossihniusel on 20 sagedama sõne hulgas *kui, mitte, sedda, sisse, enge* ja *ehst*, mida Stahli sagedusloendis pole, Stahlil seevastu sõned *ke, minna* ja *omma*, mida ei leidu Rossihniuse 20 sagedama sõne hulgas. Esimesed kaheksa sõnet on sagedusloendis sarnased, erineb vaid nende positsioon.

³ Siin ja kõikides järgnevates näitelausetes tähistab lühend *R* Rossihniuse, lühend *S* Stahli katekismust ning *s* lause saksakeelset vastet Rossihniuse katekismuses. Rossihniuse saksakeelsesesse teksti on sulgudes lisatud Stahli katekismuses erinevalt kirjutatud tekstikohad.

Tabel 1. Rossihniuse ja Stahli kokkulangevate katekismuseosade 20 sagedama sõne võrdlus

Rossihnius		Stahl	
1. ninck 'ning'	306	1. ninck	312
2. se	202	2. se	214
3. om 'on'	87	3. temma	102
4. meije	76	4. on	92
5. temma 'tema'	70	5. eth	58
6. sest	60	6. kahn '-ga'	58
7. kahn '-ga'	59	7. sest	53
8. et	55	8. meddi 'meie'	48
9. sissen 'sees'	54	9. sinna	48
10. kui	51	10. sünno 'sinu'	43
11. sinna 'sina'	40	11. ep 'ei'	40
12. sinnu 'sinu'	40	12. münno 'minu'	40
13. ei	34	13. Jummal	36
14. mitte	31	14. ke 'kes'	35
15. põha 'püha'	31	15. meije	35
16. sedda 'seda'	31	16. minna 'mina'	34
17. sisse	30	17. omma 'oma'	34
18. enge 'aga, vaid'	29	18. põha	30
19. ehst 'eest'	28	19. sees	29
20. Jssa	28	20. Jssa	29

2.1. J. Rossihniuse teksti lõunaestilised erijooned

Ootuspäraselt leidub tekstis küllalt palju nii lõunaestilisi vorme kui ka sõnu, nt *õkva* 'otse, õige', *kaema* 'vaatama', *õdang* 'õhtu', *mõskmine* 'pesemine', *tuka* 'lõpp', *enge* 'aga; vaid', *koolma* 'surema', *pelgama* 'kartma', *vastne* 'uus' jpt, mida Stahli tekstis ei leidu isegi üksikesinemustena. Lõunaestilise sõnavara kasutamisel on Rossihnius katekismuse põhjal otsustades väga järjekindel, nt ei esine tal kordagi põhjaestilist *vaatama*-verbi *kaema* asemel, *aga* või *vaid*-sõna lõunaestilise *enge* asemel, *kus*-adverbi *kun* asemel, *sees*-vormi *sisen* asemel, *kõik*-vormi *kik* asemel, *uus*-sõna *vastne* asemel või *õhtu* *õdang* asemel. Lõunaestilistest

vormidest esinevad järjekindlamalt saava käände lõpus -s, seesütleva lõpus -n ja *olema*-verbi olevikuvorm *om*. Tundub siiski, et sedavõrd järjekindla lõunaestistamisega ei oleks hakkama saanud keeleoskamatu inimene.

2.2. Sõnastuserinevused

Rossihniuse ja Stahli tekstides leidub sõnastuslikult erinevat siiski rohkem kui sarnast ja erinevused ei taandu ainult põhja- ja lõuna-eesi keelekuju kasutamisele, vaid ka eri tõlgendusvõimalustele, mida kujundlik lähtetekst pakub, nt tänapäevast *kallistama*, *embama*-verbi tähendust on edasi antud järgnevalt:

R. *Ninck temma nackis nemāt ümber, ninck panti need Käghet neine pähle, ninck Önnistis nemmat.* (R 45)

S. *ninck temma wottis nemāt omā sülle/ pañis nedt Kehdt nende pehle/ ninck önnistis nemmat.* (S 67)

Sks. *Vnd er hertzet sie, vnd legte (S leget) die Hände (S Händ) auff sie, vnd Segnet sie.* (R 45)

Järgnevast näitelausest näeme, et Rossihniuse tõlge on mõnevõrra saksa lähteteksti lähedasem kui Stahlil: vrd *ihuliko kombel*, sks *leiblich* ning *hä weljalik kassindus* 'hea välispidine kasinus', sks *feine eusserliche Zucht*.

R. *Pahstuda ninck ihuliko kombel hendas walmista, om küll ütẗ hä weljalick kassindus.* (R 21)

S. *Pastma/ ninck welaspitte kassinaste hendes walmistama on üx auwus ninck kaunis kombe:* (S 27)

Sks *Fasten vnd sich leiblich bereiten, ist wol eine feine eusserliche Zucht.* (R 21)

Järgmises tekstinäites leidub erinevusi igal tasandil. Nagu näha, erineb siin mõnevõrra ka Stahli ja Rossihniuse saksakeelne lähtetekst:

R. *Kui peab hennesselle enge ütẗ Jnimene teggema, kui temma nisuggust hedda ei sah teeda, ächk ütteki Jssso ächk janno sest Sacramentist ei löwa?* (R 29)

S. *Mea peap se Jnnimenne teggema/ ke nisugguse hedda mitte tunnep/ echk kennel ep olle himmo se lauda jure?* (S 67)

Sks *Wie sol jhm aber (S aber puudub) ein Mensch thun, wenn er solche Noht nicht fühlen kan (S fühlet), oder keinen hunger, noch*

durst des Sacraments empfindet? (S kein verlangen nach diesem Tisch hat?) (R 29)

Kummalgi autoril säilib selgelt oma keeleline eripära. Lauseehitus tuleneb mõlemal tollase tõlketraditsiooni kohaselt lähtetekstist, mistõttu võib selle hindamise siinkohal kõrvale jätta. Siiski torkavad sageli silma sõnajärje erinevused, eriti mis puudutab adpositsiooni asendit. Katekismuste võrdluse põhjal võib öelda, et Rossihnius eelistab saksapärasest prepositsiooni, Stahl aga asendab selle enamasti postpositsiooniga, nt

R. *Minna ussu sisse Iummala se Issa, kikeweggiwä, Taiwa ninck mah Loja.* (R 10)

S. *Minna usckun öhe Iummala sisse/ Issa keickweggiwesse/ taiwa ninck mah loja.* (S 3)

Sks *Ich gläube an (S einen) GOtt den Vater, Allmächtigen, Schöpffer Himmels vnd der Erden.* (R 10)

Samal ajal kasutab Rossihnius nt *kas*-küsimust, Stahl väljendab aga küsimust saksapäraselt, inversiivselt, verbiga küsilause alguses:

R. *Kahs sa ussut, et sinna ütZ Pattane inimene ollet?* (R 25)

S. *Vsckut siña/ eth siña üx pattune Jñimeñe ollet?* (S 66)

Sks *Gläubestu, das du ein Sünder bist?* (R 25)

Näib, et mõlemal autoril esineb mõnes tekstikohas hälbimist saksakeelsest lähtetekstist, eestikeelne tekst on tõlkes kas kujundlikum või pisut teisiti sõnastatud:

R. *Ninck Jummal önnistis nemmat, ninck lausz neine wasto: Olcket suggulikut, ninck siggiket hendas, ninck teutket se Mah, ninck techket se teile sönnawötlikus, ninck wallitzeket ülle need Kallat Merre sissen, ninck ülle neine Linnude Taiwa al, ninck ülle kihke töpprade, kumbat Mah pähl siggenewat.* (R 41–42)

S. *Ninck Jummal önnistis nemmat/ ninck ütlis neile: Olcket wiljaleiset/ ninck techket suggu/ ninck teutket se mah/ ninck satket temma hendesse alla/ ninck wallitzeket nende Kallade pehle merre siddes/ nende Linnude pehle Taiwa alla/ ninck keicke ellajade pehl/ mea hendes lickotawat.* (S 35)

R. *vnd Gott segnet sie, vnd sprach zu jhnen: Seid (S Seit) fruchtbar, vnd mehret euch, vnd füllet die Erde (S Erden), vnd machet sie euch vnterthan, vnd herschet vber die Fische (S Fisch)*

im Meer, vnd vber Vogel vnter dem Himmel, vnd vber alles Thier, das auff Erden kreucht. (R 41–42)

Eelnevas näites oleks saksa fraasi *machet sie euch vnterthan* ootuspärane eestikeelne tõlge *tehke ta enda alamaks*, Rossihnius kasutab aga selle asemel *tehke se teile sõnavõtlikuks* ja Stahl *saatke tema enese alla*. Ka teine kujundlik fraas selles lauses on autoritel erinevalt tõlgitud: saksa *vber alles Thier, das auff Erden kreucht* otsetõlge võiks kõlada *üle kõigi loomade, kes maa peal roomavad*, samal ajal kui Rossihnius kasutab fraasi *ülle kihke töprrade, kumbat Mah pähl sigenewat* ('üle kõigi tõbraste, kes maa peal siginevad') ja Stahl veel saksa teksti kaugemat väljendusvõimalust *keicke ellajade pehl, mea hendes lickotawat* ('kõigi elajate peale, kes end liigutavad').

2.3. Vormierinevused

Vormierinevusi, mida leidis kokku 544 korral, illustreerib siinkohal näitelause, kus on muidki erinevusi, kuid ilmikas on asjaolu, et saksa esimese konjunktiivi tõlkevasteks on Rossihniusel üsna järjekindlalt *kut*-tunnuseline vorm, mis ei väljenda mitte vahendatud käsku, vaid pigem ebakindlat lootust, soovi (nii nagu saksa keeles). Stahlil annab sedasama grammatilist sisu edasi dünaamilist modaalsust väljendav *tahtma*-verbi tingiva kõneviisi vorm.

R. *Meije palleme sesinatze palwe sissen, kui üttel hawal, et meit se Jssa Taiwa sissen kihckesuggutzest kurjast Jhust ninck sest Hengest hähst ninck auwust errapästkut, ninck wihmselt, kui meije tunnikene tulleb, ütte önsa tucka andkut, ninck armu kahn sesinatze ilma pählt hennesse mañu wötkut se taiwa sisse.* (R 16–17)

S. *Meije pallume sesinnase palwe sees öhel Hopil/ eth se Taiwane Jssa meid keickest kurjast/ ihust ninck Hingest/ wiljast ninck auwust/ Tahax errapehstma/ ninck wimax/ kus meije Wihmne tund on tulnut/ öhe önsa otza meile andma/ ninck armo kahs sestsinnasest Hedda orrust omma Taiwa ricko tubba sisse wotma.* (S 21)

Sks *Wir bitten in diesem Gebet (S Gebete), alsz in der Summa, das vns der Vater im Himmel (S teine sõnajärg: das der Vater im Himmel vns), von allerley vbel Leibes (S Leibs) vnd der Seelen (S Seele), gutes (S Guts) vnd ehre, erlöse, vnd zuletzt (S zu letzte),*

wenn vnser Stündlein kompt, ein sehliges Ende **bescheren**, vnd mit Gnaden von diesem Jammerthal zu sich **nehmen** in den Himmel. (R 16–17)

2.4. Leksikaalsed erinevused

Vaatamata katekismuseõpetuse eestikeelse traditsiooni kujunemist osutavatele mõningatele sarnasustele, leidub mõlema autori tekstides siiski ka täiesti omanäolist leksikat, nt Rossihniusel sõnad *allaheitlik* 'alandlik', *päevalik* 'igapäevane', *rivine* 'rüve, roojane', *veeupmine* 'veeuputus', *üles pidama* 'hoidma', *pöhandama* 'pühitsema', *sõnavõtlik* 'sõnakuulelik', *püretus* 'riivatus, rüvedus'; adpositsioonina esineb tal arhailine *ammu* 'kuni', *sugulik* on kasutusel tähenduses 'viljakas' ja *väljalik* tähenduses 'väline, välispidine'.

Stahlilgi esineb omanäolist sõnavara, nt *vesitõusmine* 'veeuputus', *viljaleine* 'viljakas', *situ* 'nii mitu', *vissist* 'kindlasti', *äranis* 'vaid', samuti vormid *ke* 'kes' ja *veelaks* 'kas veel'. Lisaks võib tema tekstis täheldada mõne sõna tähenduslikku üleekspluateerimist, nt *paimendama*, millel on katekismuses tähendus 'valvama, kaitsma; ootama; jälgima, vaatama'.

Tabelis 2 esitatud näitevalik viitab sellele, et mõlemal autoril on siiski oma mõistesüsteem, mis teise omaga täielikult ei kattu, ning tõendab ehk sedagi, et tekstide vahel puudub otsene seos.

2.5. Keeleline sarnasus

Sarnasused⁴ puudutavad ennekõike mõnd kokkuleppelist ja selleks ajaks ilmselt juba juurdunud tõlkelaenulist väljendit või tekstikohti, mida sõna-sõnalt tõlkides on raske erineva tulemuseni jõuda, nt

R. *Jum̄ala pohlest peawat tedda möllembat se Jssanda Christusse kesck ninck towutamine, perrast kahn temma omma hennesse hedda, kumb tem̄a kahla pähl om, ajama, kuba perrast nisuggune kesckmine, kutzmine, ninck towutamine süñib.* (R 29)

⁴ Sarnasused on järgnevates tekstinäidetes esile toodud poolpaksu kirjaga.

Tabel 2. Rossihniuse ja Stahli katekismusetekstide leksikaalsed erinevused

Rossihnius	Stahl
armulik	helde
haige meel olema 'kahetsema'	kaduma 'kahetsema'
himu	meelehea
hukutus	kiusatus
hüüs	arm; vili
ilmasüü	vagadus
ilma austama	teotama
junkru 'neitsi'	neitsi
jünger	sulane
kihl	pant
külgluu 'roie'	külgvits 'roie'
niisugune	seesarnane
nime kaan 'nimelt'	nimeta 'nimelt'
ootama, lootma	paimendama
pattuma, pattu tegema	eksima
päevalik 'igapäevane'	igapäevane, sage
pühandama	pühitsema
ravitsus 'sööt, toit'	roog, sööt
röövimine	tapetus
rivine 'roojane'	roojane
sugulik 'viljakas'	viljaline 'viljakas'
süü	võlg
süüdlane	võlglane
tabama	kinnitama
tõbras	elajas, veis
tõtelikult 'tõesti'	tõdest 'tõesti'
umbusk 'ebausk'	ebausk
ühendus	kogudus
ümberr viima 'saatma'	saatma

S. Jummala pohlest peap temma Christusse kesck/ ninck tootus/ kaks temma omma hendesse **hedda/ kumb temma Kaila pehl on/ hajama/ minck perrast kaks nisuggune kesckminne/ kutzminne/ ninck tootus sünnip.** (S 67)

Sks Von GOTTes wegen, sol jhn beyde des HERren Christi Gebot, vnd verheissung; Darnach auch sein eigen **noth, so jhm auff dem Halse liegt, treiben, vmb welcher willen solch gebieten, locken vnd verheissen** (S verheissung) **geschichte.** (R 29)

Või teine samalaadne näide:

R. Erranehtut olckut se Nurm sinnu perrast, **waiwa kahn peat sinna hendas se pähl töitma siñu ello igga, ohoket ninck orjawitzat peab temña sinule kandma, ninck siña peat sedda Haino se welja pähl söhma, siñu Higgipössest peat siña omma Leiba söhma, senni kui siña jelle Mullas saht, kumbast sinna wötut ollet, sest sinna ollet Muld, ninck peat Mullas sahma.** (R 41)

S. Sihs olcku se põld süño perrast Erraneetut **waiwa kaks peat sinna hendes sehl pehl töitma sünnno ellades/ Ohakat/ ninck Orjawitzat peap temma sünnulle kandma/ ninck sinna peat se Rochti söma/ se Welja pehl/ omma palgke higgs sees peat sinna omma Leiba söma/ senni kudt sa muldax sath/ kumbast sinna wottut ollet/ sest sinna ollet Muld / ninck peat jelles ümber Muldax sama.** (S 34)

R. Verflucht sey der Acker, vmb deinet willen, mit kummer soltu dich davon (S darauff) nehren dein lebelang (S lebenslang), Dorn vnd Diestel sol er dir tragen, und solt das Kraut auff dem Felde Essen. Jm schweitz deines Angesichts (S Angesichtes) soltu dein Brodt essen, bisz das du wieder (S "wieder" puudub) zur erden werdest, davon du (S genommen bist) bist Erde, vnd solt zur erden werden. (R 41)

Viimases näites võivad ühtelangevad fraasid tuleneda saksa keelest sõna-sõnalt tõlkimisest. Siiski ei saa öelda, et laused oleksid tervikuna sarnaselt üles ehitatud ja sõnastatud, silma torkavad mõiste *palehigi* erinevad tõlgendused: Rossihniusel *higipõsk*, Stahlil aga *palehigi*. Fraasi *ohakad ja orjavitsad peab tema sinule kandma* sarnasus on seletatav vormeli juurdumisega tõlketraditsioonis.

Veel üks suhteliselt sarnase tekstikoha näide, mis viitab lisaks Rossihniuse teksti lõunaeestilistele erinevustele (*pallema*

'paluma', *uss* 'uks', *mōskmine* 'pesemine') ka üksikutele ortograafia-, vormi- ja sõnastuserinevustele (nt Rossihniusel *ken*, Stahlil *ke*; samamoodi ka R-l *taevalik*, S-l *taevane*, R-l *meije*, S-l *meddi* 'meie' jm) kuid on siiski üks sarnasemalt sõnastatud lauseid kahes tekstis.

R. *Sihs anna nüd se hä selle, ken sähl palleb; ninck awa ülles se Vsse selle, ken sähl kolkustab, et tema se iggawetze Öñe sestsinatzest Taiwaliko Mösckmissesest sahkut, ninck se towotut rickusse sinnu andest wötkut, lebbi Christum, meije Jssanda, Amen.* (R 43)

S. *Sihs anna nüdt se heh/ selle ke sehl pallup/ ninck awwa ülles se Vxe selle ke sehl Kolkustap/ eth temma se iggawesse Öñne sest Taiwasest Pessemisest sakut/ ninck se Tobtut Rickus sünnust Andest wotkut lebbi Christum meddi Jssanda/ Amen.* (S 37)

R. *So gib nu (S reiche nun) das gute dem, der/ der, die da bittet, vnd eröffne (S öffne) die Thür dem, der/ der, die da anklopffet (S kloppfet), das er/sie den ewigen Segen dieses Himmlischen Bades erlange, vnd das zugesagte (S verheissen) Reich deiner Gaben empfangen (S empfahe), durch Christum, vnsern HERREN, Amen.* (R 43)

Seega ilmneb paiguti, et mõlemad autorid lähtuvad traditsioonist, mis on selleks ajaks juba kinnistanud näiteks mõistetähistused *luuliikmine* 'luud-liikmed', mis Rossihniusel on küll erandlikult tõlgendatud ka 'sugupõlveks', samuti *kaksipidimõtlus* 'kahtlus', *peatoidus*, *üles avama* 'avama', *ajalik surm* (kõik eelnevad on tegelikult tõlkelaenud), *endaks saama* 'lapseootele jääma', *vere äravalamine*, *äravannutama* 'vande alla panema', *maad andma* 'ruumi tegema', *loodud asi* 'loodu, kreatuur' jt.

Kokkuvõtteks tuleb siiski tõdeda, et kõik järeldused, mis puudutavad vanemate tekstide aluseks ja eeskujuks olnud keelematerjali ning varasemate tõlgete seost nendega, jäävad paratamatult oletuslikuks. Kahe teksti keelelisel võrdlemisel selgub, et Stahli ja Rossihniuse katekismuste vahel puudub otsene seos. Üsikutid sarnaselt tõlgitud fraase võiks seletada pigem lähteteksti eeskujuga, teisalt avaldab siin kindlasti mõju katekismuste tõlkimise traditsioon, mille säilitamist toetab ka M. Lutheri enese nõue, et katekismuseteksti peaks hoidma tõlgetes võimalikult

muutumatusena. Eeskätt seda arvestades tundubki alusetu oletada, et Rossihnius on kasutanud Stahli katekismust või vastupidi: vastasel juhul oluks kõikidel tasanditel ühtelangevused suuremad kui praegu.

Rossihniuse ja Stahli keelekasutus on ilmselt just nii erinevad (või sarnased), kui see tolleks ajaks umbes saja-aastase katekismusetõlketraditsiooni raames, ehkki eri murrete põhjal kujunevates varieeruva ortograafiaga kirjakeeltes loomulik on. Varem tõlgitud materjali kasutamist ei saa välistada kummagi autori puhul (eriti arhailine tundub tema muude tekstidega võrreldes just Stahli katekismuse keelekasutus), kuid allikate uurituse praeguses seisus pole võimalik otsestele eeskujudele viidata. Mõlemal tekstil on siiski oma selged keelelised erijooned, millele eespool tähelepanu juhiti, ja tekstides puuduvad pikemad sõna-sõnalt ühtelangevad laused või lõigud. Sarnaselt tõlgitud tekstiosi võiks seletada pigem kirikukeele vormeliste juurdumisega keelekasutuses kui samadest allikatest või teineteiselt maha kirjutamisega.

Vanade katekismuste keelekasutus vajab laiemas omavahelises võrdluses edaspidi kindlasti põhjalikumat uurimist. See võiks avada uusi vaatenurki eesti katekismuste tõlketraditsiooni kujunemisele ning võimaldaks ehk koguni taastada katekismuste ühisjoonte alusel mõne vanema tõlkekuju.

KIRJANDUS

EBL 1926–1929 = Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised II. *Academiae Societatis Historicae Scripta II*. Estonia. Tartu: Loodus.

Hermann, Karl August 1898. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Kirjutanud ja kokku seadnud Dr. K. A. Hermann. Jurjev-Tartu.

Jürgenson, Dietrich, Heinrich 1843. *Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur.* – *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat.* Ersten Bandes zweites Heft. Dorpat, Leipzig, S. 40–52.

- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloo I. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. Tartu.
- Kingisepp jt 2002** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu.
- Lipp, Martin 1897.** Joachim Rossihnius. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Jurjew (Dorpat): C. Mattiesen.
- Masing, Uku 1999.** Hans Susi 1551. aasta tõlkest. – Eesti vanema kirja-keele lood. Tartu: Uku Masingu Kolleegium, Ilmamaa, lk 7–23.
- Reiman, Wilhelm 1898.** Joachim Rossihnius. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, pastor zu Klein St.-Johannis, mit Unterstützung des Herrn Krafen Berg auf Schloß Sagnitz, herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Jurjew (Dorpat).
- Stahl, Heinrich 1632.** Hand- vnd Hauszbuches Für die Pfarherren/ vnd Hauszväter Ehstnischen Fürstenthumbs. Erster Theil Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri/ zusamt einer kleinen Zugabe In Teutscher vnd Estnischer sprache angefertiget/ vnd auff eigenen kosten zum Druck vbergegeben von M. Henrico Stahlen/ Probste in Jerven/ vnd pastoren derer Christlichen Gemeinen zu S. Petri vnd S. Matthæi. Riga: Gerhard Schröder.

MIKÄ LINNULLE NIMEKSI?

Tapaustutkimus suomen kirjakielen sanaston vakiintumisen edellytyksistä ja ehdoista

Kaisa Häkkinen

Turun yliopisto

Suomen kirjakielen linnunnimistö tarjoaa sanaston tutkijalle erinomaisen tilaisuuden tarkastella suhteellisen selvärajaista aihepiiriä edustavan sanaston rakennetta, historiaa ja kehitystä pienimpiä yksityiskohtia myöten. Kun linnunnimistöä tarkastellaan kokonaisuutena ja osana suomen kirjakielen muuta sanastoa, voidaan sen avulla myös yleisemmällä tasolla selvittää sanaston kasvuun ja muuttumiseen eri aikoina vaikuttaneita tekijöitä.

Suomen kirjakielen viralliseen linnunnimistöön kuuluu tällä hetkellä yli 9000 nimeä, joista vanhimmat juontuvat kantauralista tuhansien vuosien takaa, nuorimmat edustavat vasta meneillään olevaa ja jatkuvasti täydentyvää nimenmuodostusprosessia. Suuri osa nykyisin käytössä olevista linnunnimistä tai ainakin niiden rakenneosista on ollut kielessä jo ennen kirjakielen syntyä, mutta suomen pesimälintujen täydellinen nimistö on vakiintunut nykyiselleen vasta 1900-luvun loppupuoliskolla. Koko maailman linnunnimistö on 1900-luvun viimeisten vuosikymmenten luomus.¹

Suomen kirjakielessä on esiintynyt linnunnimiä ensimmäisestä painotuotteesta alkaen.² Jo Agricolan ABCkiriassa mai-

¹ Koko maailman linnuston suomenkielinen nimistö on ensi kertaa julkaistu teoksessa Lokki ym. 1992. Nimistöä on muokattu vielä tämänkin jälkeen, ja nimelistaa pitää yllä Suomen Lintutieteellinen Yhdistys.

² Kattava esitys suomen kirjakielen linnunnimistöstä ja sen kehityksestä on Kaisa Häkkinen: Linnun nimi. Kirjakielemme linnunnimistön historia, joka ilmestyy 2003. Tässä artikkelissa esitetyt linnunnimistöä koskevat tiedot perustuvat tähän teokseen, mikäli muuta lähdettä ei mainita.

nittiin *korppi*, ja hänen muissa teoksissaan esiintyivät myös *haikara*, *hanhi*, *huuhkaja*, *kakari*, *kana*, *kotka*, *kukko*, *kurki*, *kyyhkyläinen*, *metsäkana*, *mettinen*, *pääskynen*, *sorsa* ja *varpunen*. Tyypillisten suomalaisten lajien lisäksi vanhassa kirjallisuudessa on mainittu myös eksoottisempia lintuja, mm. Agricolalla *pelikaani*, *storkki* ja *strutsi*.

Muutamat linnunnimet ovat alusta alkaen olleet muodoltaan, merkitykseltään ja käyttötavaltaan niin selviä, että on mahdollista jokseenkin varmasti sanoa, mihin lajiin ne ovat aikanaan viittaneet. Tällaisia ovat edellä mainituista *huuhkaja*, *kana*, *korppi*, *kukko*, *kurki*, *strutsi* ja *varpunen*. Suurin osa nimityksistä on kuitenkin ollut vain suuntaa antavia, sellaisia kuin *haikara*, *hanhi*, *kyyhkynen*, *metsäkana*, *pääskynen* ja *sorsa*. Näiden perusteella voi sanoa suurin piirtein, minkä sukuisesta tai näköisestä linnusta on kysymys, mutta laji jää täsmentämättä. Kaikkien kohdalla tulkintavaihtoehtoja on useita, mm. *haikara* voi käytännössä tarkoittaa harmaahaikaraa, kaulushaikaraa, kattohaikaraa tai mustahaikaraa, *kyyhkyläinen* voi tarkoittaa kesykyyhkyä, sepelkyyhkyä, uuttukyhyä tai Raamatusta puheen ollen jopa turturikyhyä. Silloin kun on kysymys käännöskirjallisuudesta, ei tulkintakriteerinä voi käyttää tietoa siitä, mitä lajeja Suomessa esiintyy tai on esiintynyt, sillä esimerkiksi uskonnollisessa kirjallisuudessa mainitaan myös lajeja, joita koskaan ei ole nähty Suomessa, ei ainakaan luonnonvaraisina. Monet eksoottiset eläimet ovat hengellisen kirjallisuuden ja siihen liittyvän kuvituksen kautta, mm. kirkkojen seinämaalausten välityksellä, tulleet tutuiksi koko Suomen kansalle kauan ennen kuin niitä on alettu esitellä suomen kielellä eläintieteellisissä teoksissa tai eläinmuseoiden, eläintarhojen tai sirkusten eläinvalikoimissa.

Vanhasta kirjallisuudesta löytyy runsaasti esimerkkejä linnunnimityksistä, joiden merkitys jää hämäräksi. Agricolan linnuista vaikein tapaus on *kakari*. Sana voi merkitä kaakkuria, kuikkaa tai kuovia, ehkä myös jotakin pöllöä. Muusta kirjallisuudesta tällaisia epäselviä nimiä löytyy lisää. Mitä lintuja ovat esim. *kynälintu*, *mäkihaukka*, *puikkari* ja *raappana*? Myös monet sellaiset nimet, jotka nykyään ovat jonkin tietyn lajin nimiä,

esiintyvät vanhassa kirjallisuudessa merkitykseltään väljempinä. Esimerkiksi *pelikaani* on oikean pelikaanin lisäksi voinut merkitä myös merimetsoa tai kapustahaikaraa.

Vanhimman kirjallisuuden linnunnimet voidaan alkuperänsä suhteen jakaa karkeasti kahteen ryhmään. Ensimmäisen muodostavat kansan käyttämät, normaalista puhekielestä juontuvat linnunnimet, toinen ryhmä koostuu lainoista ja käänöslainoista. Ryhmät eivät sulje pois toisiaan, sillä myös kansankielessä on vanhastaan ollut lainaperäisiä linnunnimiä. Lainattuja nimiä on ollut ennen kaikkea tulokaslajeilla ja eksoottisilla linnuilla, mutta myös kotimaisilla lajeilla niitä on ollut etenkin kielikontaktialueilla, mm. rannikoilla ja saaristossa. Tietoisesti seipitettyjä uudissanonoja ei vanhimman kirjallisuuden linnunnimistöstä oikeastaan löydy, jonkin verran kiertoilmauksen tapaisia, selittäviä luonnehdintoja kyllä. Eräänlaisina tilapäisinä uudissanoina voitaisiin pitää myös sellaisia tapauksia, joissa tuntemattomalle linnulle on paremman puutteessa, joko erehdyksessä tai tarkoituksella, annettu jonkin ennestään tutumman linnun nimi. Esimerkiksi mehiläissyöjästä on Ericus Schroderuksen sanakirjassa 1637 käytetty nimitystä *kirjava kärki*, joka kansankielessä olisi lähinnä käpytikän nimitys, ja yöhaikarasta on käytetty nimityksiä *ohrakrakki* ja *ruo'onpäristäjä*, joista edellinen viittaa muussa kirjallisuudessa ja kansankielessä keltävästäräkkiin, närheen tai ruisräökkään, jälkimmäinen pelikaaniin tai kaulushaikaraan.

Vanhasta kirjakielestä löytyy myös suuri määrä esimerkkejä puutteellisesta lajintuntemuksesta ja lajien sekoittamisesta, esimerkiksi kottaraista on monissa lähteissä nimetty *rastaaksi* tai *mustarastaaksi*. Lisäksi löytyy runsaasti tapauksia, joissa ei voi olla kysymys lajien sekoittamisesta vaan yksinkertaisesti siitä, että samaa nimitystä on kansankielessä käytetty monista linnuista, esimerkiksi *leivo* on voinut merkitä kiurun lisäksi punatulkkua tai taviokuurnaa.³

³ Kansankielen synonyymisia linnunnimityksiä on esitelty Merikallio 1922.

Kansanomaisten nimien motivaatiosta keskeisimpiä on linnun äänen jäljittely. Jäljittelemällä syntyneitä nimiä ovat esimerkiksi *alli*, *huuhkaja*, *kuovi* ja *tiira*. Tärkeä nimeämisperuste on myös linnun ulkonäön tai käyttäytymisen kuvaaminen. Nimi voi myös kuvata linnun tyypillistä oleskelupaikkaa, ravintoa tai lintuun liittyviä mielikuvia. Samaa lintua voidaan tarkastella monesta eri näkökulmasta, ja siksi on pikemmin sääntö kuin poikkeus, että yhdellä ja samalla linnulla on kansankielessä monia eri nimityksiä.

Kansankieliset nimet eivät jakaudu tasaisesti eri lintulajeille. Einari Merikallio, joka keräili kansanomaisia linnun nimiä 1900-luvun alussa, saattoi keräelmiensä perusteella todeta, että noin kolmasosalla Suomessa tavatuista linnuista ei ollut omaa nimeä lainkaan, mutta "suosituimmilla" linnuilla oli nimiä useita kymmeniä. Eniten nimityksiä (61) oli talitiaisella, seuraavina olivat järripeippo (51) sekä haarapääsky ja räystäspääsky (molemmilla 43). (Merikallio 1922.)

Edellä esitetyn perusteella on helppo päätellä, että kun vanhassa kirjakielessä mainittiin lintuja, saman lajin edustajia saatettiin nimittää monella eri tavalla. Tällaisia tapauksia löytyy myös Agricolan pienestä aineistosta: *haikara* ja *storkki* **voivat** tarkoittaa keskenään samaa lajia, samoin *kyyhkyläinen* ja *mettinen*. Välttämättä merkitys ei kuitenkaan ole sama. Esimerkiksi pelkkä *haikara*, ruotsin *häger* ja latinaksi *ardea*, on vanhassa kirjallisuudessa tarkoittanut yleensä nimenomaan kaulushaikaraa, joka haikaroista on ollut suomalaisille tutuin. Sen sijaan *storkki*, ruotsin *stork*, on ollut ennen kaikkea kattohaikara tai mustahaikara, latinaksi *ciconia*. Hieman toisenlainen, mutta vielä hankalampi tilanne on ollut kyyhkyn kohdalla. Raamatun tekstissä *kyyhkyläinen* tai *mettinen* on ollut todennäköisimmin turturikyyhky tai kesykyyhkyn kantamuotoa edustava kalliokyyhky, sen sijaan suomen kansankielessä samoilla nimillä on voitu viitata niihin kyyhkylajeihin, joita on tavattu Suomen metsissä, eli sepelkyyhkyyn tai uuttukyyhkyyn. Myös kesykyyhky tunnettiin Suomessa jo Agricolan aikana, ainakin kotieläimenä (Vuorisalo ym. 2001).

Linnunnimistön historian tutkimista vaikeuttaa olennaisesti se, että lintutiedettä ei ollut vielä olemassa suomen kirjakielen syntyaikoihin tai sen ensimmäisinä vuosisatoina. Edes 1800-luvun alussa ei kenelläkään, sen enempää tiedemiehillä kuin maallikoillakaan, ollut käsitystä siitä, kuinka monta eri lintulajia Suomessa saattoi tavata ja miten Suomen linnusto erosi esim. Ruotsin linnustosta. Tieteellinen systematiikka ja sitä heijastava latinankielinen nimijärjestelmä syntyivät 1700-luvun puolimaissa ennen kaikkea Carl von Linnén ansiosta, mutta luokittelun yksityiskohdat täsmentyivät vasta vähitellen. Vanhoina aikoina luontoa tutkittiin kirjoista, vasta 1700-luvun jälkipuoliskolla alettiin Suomessa tarkkailla luontoa itse ja tehdä järjestelmällisiä havaintoja sen ilmiöistä.

Vaasalaissyntyinen koulumies ja pappi Petrus Ulricus Sadelin oli ensimmäinen, joka yritti luetella kaikki Suomen selkärankaiset eläimet. Sadelinin tutkimus ilmestyi kolmiosaisena väitöskirjana vuosina 1810 ja 1819. Linnut luettiin ensimmäisessä osassa, ja esityksen runkona oli lintujen tieteellinen nimistö. Lähes kaikki lajit, joita Sadelinilla oli runsaat 180, oli nimetty myös ruotsiksi. Sen sijaan suomalainen nimi puuttui 87 "lajilta". Luvut ja viittaukset lajien määriin ovat hieman epämääräisiä sen vuoksi, että tieteellinen systematiikka ei ollut vielä kehittynyt nykyiselleen, joten kaikkia lajeja ei 1800-luvun alussa vielä osattu rajata nykykäsityksiä vastaavasta. Esimerkiksi merikotka ja maakotka oli Sadelinin luettelossa esitetty kumpikin kahtena eri lajina. Toisaalta monille lajeille oli mainittu useita rinnakkaisia nimiä. Kolmannessa osassa luetteloon tuli korjauksia ja täydennyksiä, mutta aukkoja ja virheitä jäi tämänkin jälkeen vielä runsaasti. Myös uusia virheitä syntyi korjauksiksi tarkoitettujen muutosten yhteydessä.

Sadelinin käyttämä nimistö on mitä ilmeisimmin kansankielestä tai vanhemmasta kirjallisuudesta ammennettua, ennestään olemassa ollutta nimistöä. Koska aukkoja on jätetty paljon, tästä samoin kuin itse aineistostakin voi päätellä, että Sadelin ei pyrkinyt keksimään tai muodostamaan nimiä itse. Tuskin hän olisi osannutkaan, sillä hänen oma äidinkielenensä oli

ruotsi. Sadelinin kielitaidon puutteesta todistaa mm. se, että suomalaiset nimet puuttuivat tavallisimmilta tikoilta, joiden nimet vanhemmassa kirjallisuudessa oli jo useassa yhteydessä mainittu tunnistettavissa, joskin moninaisissa asuissa.

Aivan toisenlainen nimityskehittäjä oli kosmopoliittinen tiedemies William Nylander, joka julkaisi luettelon suomalaisten lintujen suomenkielisistä nimitystä Suomi-kirjassa vuonna 1849. Nylander paheksui kansankielisten nimien epämääräisyyttä ja oli sitä mieltä, ettei sellainen nimitys täyttänyt eksaktin tieteen vaatimuksia. Jokaiselle lajille oli saatava yksi varsinainen nimi, ja nimiä annettaessa oli kiinnitettävä huomiota lajien keskinäisiin suhteisiin.

Tieteellinen nimitys noudattaa johdonmukaisesti lajien systematiikkaa. Nimet ovat prototyypillisesti kaksiosaisia. Keskenään samaa sukua edustavilla lajeilla on yhteinen sukunimi, ja lajit erotetaan toisistaan yksilöllisillä lajinimillä, jotka usein kuvaavat lajia jollakin konkreettisella tavalla. Samaa systematiikkaa Nylander halusi soveltaa lintujen suomenkielisiin nimiin. Niinpä nimet hänen luettelossaan olivat enimmäkseen kaksiosaisia yhdyssanoja tai sanaliittoja, joissa perusosa nimesi suvun ja määräosa täsmensi lajin. Myös monet vanhat, jo ennestään yksiosaisiksi vakiintuneet nimet hän korvasi kaksiosaisilla, esim. *haapanasta* ja *tavista* tuli *haapanasorsa* ja *tavisorsa*. Nimet Nylander valitsi oman makunsa mukaan niin, että ne olivat mahdollisimman "kauniita ja luonteenomaisia". Käytännössä useimmat nimet olivat sananmukaisia käännöksiä ruotsin vastavista linnunnimistä.

Suuri osa Nylanderin nimitystä kelpasi sellaisenaan jälkipolville, mutta osa ärsytti muita tutkijoita, jotka halusivat kehittää linnunnimistöä kansalliselta ja kansankieliseltä pohjalta. Itäsuomalaista murrekantaa edustaneet Magnus von Wright ja Aukusti Juhana Mela korvasivat noin puolet Nylanderin nimitystä joko kansankielisillä tai sitten itse muodostamallaan tai parantelemallaan nimillä. Wright esitteli nimitystä ruotsinkielisessä lintukirjassaan, jonka ensimmäinen osa ilmestyi 1859 ja toinen osa tekijän kuoleman jälkeen vuonna 1873 Johan Axel Palménin

täydentämänä. Wrightin teos oli ensimmäinen oikea suomalainen lintukirja. Mela otti suomalaisen nimistön käyttöön ja kehitti sitä tarpeen mukaan lähinnä opiskelevalle nuorisolle tarkoitetuissa luonnontieteellisissä oppikirjoissaan, joista ensimmäinen oli Fauna Fennica; Suomen eläimistö nuorisolle 1872.

Oppitekoisten tai muulla tavoin kiistanalaisten nimien osuus jäi tämänkin jälkeen melko suureksi. Monille linnuille oli tarjolla useitakin yleisesti tunnettuja ja hyvänä pidettyjä kansankielisiä nimiä, esim. lajille *Alauda arvensis leivo* ja *kiuru*. Toisaalta tieteellinen luokittelu kehittyi ja täsmentyi jatkuvasti, ja aiemmin hyvältä tuntuneet nimet saattoivat muuttua taksonomisesti harhaanjohtaviksi. Myös uusia nimiä tarvittiin. Esim. hömötiainen ja viitatiainen opittiin erottamaan toisistaan vasta 1900-luvun alussa.

1920-luvulla uudistustyöhön ryhtyi Einari Merikallion aloitteesta kasvi- ja eläintieteellisen Vanamo-seuran nimeämä työryhmä, johon Merikallio itsekkin kuului. Seurassa keskusteltiin nimistön rakennetta koskevista periaatteista, ja uudistustyössä päätettiin ottaa huomioon nimien asema virallisessa nimistössä, kansanomaisuus, yleisyys, osuvuus, lyhyys ja kauneus. Uudistuspyrkimykset aiheuttivat raivokasta vastarintaa mm. opettajien piirissä, mutta uudistus ajettiin läpi ja uudet nimet otettiin heti käyttöön lintutieteen keskeisimmissä julkaisuissa.

Viimeisin suuri uudistus on tehty 1900-luvun puolivälissä, jälleen Vanamo-seuran toimesta.⁴ Oikeinkirjoitusta tarkistettiin, uusia nimiä keksittiin tulokaslajeille ja viimeisistäkin kuvaajien erisnimiä sisältäneistä nimistä luovuttiin. Tämän jälkeen Suomen pesimälinnustoa koskevaan nimistöön on tullut vain vähäisiä tarkistuksia. Käytännössä siis nimistön vakiintumisprosessi on kestänyt runsaat 400 vuotta, mistä sata vuotta on ollut aktiivisen kehittämisen aikaa.

Suomen kirjakielen linnunnimistön kehityksessä on nähtävissä selvä taitekohta. Se sijoittuu Sadelinin ja Nylanderin

⁴ Tulokset on julkaistu Paavo Suomalaisen ja Paavo Voipion laatiman luettelon muodossa Luonnon Tutkijassa 1950.

väliin, ja juuri Nylanderin luettelossa sen merkitys tulee korostetusti esiin. Ennen Nylanderia samalla linnulla saattoi olla monta eri nimeä, sama nimi saattoi viitata moneen eri lintuun ja monet linnut olivat kokonaan nimeä vailla. Sen sijaan Nylanderista lähtien on ainakin lintutieteilijöiden piirissä pyritty siihen, että jokaisella linnulla olisi suomenkielinen nimi, yksi ainoa, yksiselitteinen ja tieteellisiä luokitteluperiaatteita noudattava nimi. Suomen kirjakieli ei suinkaan hetkessä kääntynyt tälle uudelle kannalle, vaan se on vielä pitkään Nylanderin jälkeinkin heijastellut sitä kaoottista tilaa, jossa linnunnimistö oli vanhan kirjasuomen kaudella.

Artikkelini lopuksi haluan esitellä muutamia nimiprofiileja, tyyppitapauksia siitä, millaisten vaiheiden kautta yksityiset linnunnimitykset ovat voineet vakiintua suomen kirjakieleen.⁵ Kaikki esimerkit, yhtä lukuun ottamatta, edustavat sitä nimistöä, joka on esiintynyt jo Agricolan kielessä ja jonka mainitsin esitykseni alussa.

Ensimmäinen nimiprofiili (*kurki*) on eräänlainen ihannetapaus: kysymyksessä on selvästi muista erottuva laji, jolla on ollut yksi, yksiselitteinen nimi mitä ilmeisimmin tuhansien vuosien ajan. Esimerkkiaineisto osoittaa kuitenkin, että myös tieteellinen nimi on ajan kuluessa saattanut muuttua ja että samaan aikaan on voinut olla käytössä useita tieteellisiä nimiä viittaamassa samaan lajiin. Selvästi muista erottuvan, "yksinäisen" lajin kohdalla tämä ei ole aiheuttanut ongelmia omana aikanaan eikä myöskään myöhemmän tutkimuksen näkökulmasta, mutta esim. sellaisten sukujen kohdalla, joihin kuuluu useita huonosti tunnettuja ja vaikeasti toisistaan erotettavia lajeja, tämä saattaa aiheuttaa ylipääsemättömiä ongelmia. Hyvänä esimerkkinä olisivat mm. jalohaukkojen nimet, joita tässä yhteydessä ei kuitenkaan ole mahdollista käsitellä. Lisäksi on muistettava, että ennen 1700-luvun puoliväliä mainitut latinankieliset nimitykset eivät vielä ole olleet tieteellisiä nimiä lainkaan, ainoastaan lintulajeihin viittaavia normaaleja latinan kielen sanoja, joita

⁵ Nimiprofiilit ovat liitteinä artikkelien lopussa.

koskevat samat ongelmat ja rajoitukset kuin luonnollisten kielten linnunnimistöä yleensä. Tämä kaikki on tärkeätä muistaa nimitietoja lukiessa ja tulkitessa: vanhoissa lähteissä ei latinankielinen tai edes tieteellinen nimi yksiselitteisesti kerro, mistä lajista on kysymys.

Toinen esimerkki (*huuhkaja*) on tapaus, jossa käytössä on ollut useita, äänteellisesti motivoituja suomalaisia nimiä. Nimissä on runsaasti äänteellistä variaatiota. Nimet eivät myöskään ole aivan yksitulkintaisia, joskaan se puoli asiasta ei tule näkyviin tässä yhteydessä, kun tarkastellaan vain yhden lajin nimityksiä kerrallaan. Huuhkaja on pöllöistä suurin ja sillä on komeat töyhdöt silmien yläpuolella, mutta "sarvipäisiä", suurehkoja pöllöjä on muitakin. Huhuilevia pöllöjä ja muita samaan tapaan äänteleviä lintuja on useita, ja kun pöllöt vielä yleensä liikkuvat pimeässä, niiden erottavia tuntomerkkejä ei aina ole käytännössä kovinkaan helppo nähdä. Niinpä samoja nimiä, joita on käytetty huuhkajasta, on saatettu käyttää myös muista pöllöistä tai samaan tapaan käyttäytyvistä ja ääntelevistä linnuista.

Kolmas esimerkki (*sinisorsa*) edustaa lintua, joka on ollut hyvin tuttu sekä luonnonvaraisena että kotieläimenä, kesy ankkahan edustaa samaa lajia. Sorsapaisti on kautta aikojen ollut tärkeä osa suomalaisten ruokavaliota, samoin vesilintujen munat, joten sorsiin on aina kiinnitetty aktiivista huomiota. Sorsan höyhenpuku vaihtaa kuitenkin väriään vuodenaikojen mukaan ja eri sukupuolilla väritys on erilainen. Sorsansukuisia lintuja on useita, eikä niiden erottamisella ole ollut suurtakaan väliä: pataan kelpasi sorsa kuin sorsa. Nimitilanne on siis äärimmäisen sekava. Nimien joukossa on myös äänteellisesti motivoitu *partti*, joka on lainaa virosta. Suomen vanhasta linnunnimistöä löytyykin monia sellaisia aineksia, jotka nykyisessä kirjakielessä ovat tuntemattomia mutta jotka kiistatta todistavat aiemmista kieli- ja lainakontakteista suomen ja viron välillä.

Neljäs esimerkki (*kattohaikara*) edustaa Suomen oloissa harvinaisuutta, ellei peräti eksoottista lajia. Sigfrid Aronus Forsius mainitsi käsikirjoituksessaan 1611, että linnun suomalainen nimi *nälkäkurki* johtui siitä, että kattohaikaran näyttä-

tyminen Suomessa on äärimmäisen harvinaista, ja kun näin tapahtuu, se merkitsee nälänhätää. Periaatteessa Forsius voi tarkoittaa myös mustahaikaraa, sillä tekstissä mainittu latinan *ciconia* voi viitata molempiin. Kattohaikaran rinnalla olen halunnut esittää *harmaahaikaraa* koskevan aineiston, koska harmaahaikara on ollut ainakin Lounais-Suomessa tuttu laji. Agricola kirjoittaa, että "haikarat asuvat hongissa", ja harmaahaikara tekeekin Suomen oloissa pesänsä havupuuhun. Myös "storkin" ja haikaran vieraskieliset vastineet näyttävät melko selvästi erottuvan toisistaan, jos ne ylipäänsä on lähdeteoksissa ilmoitettu, ja näin voidaan perustellusti ajatella, etteivät *storkki* ja *haikara* Agricolan tekstissäkään viittaa keskenään samaan lajiin.

Viides ja viimeinen esimerkki (*rautiainen*) edustaa lajia, jonka olemassaoloa ei ole huomattu ennen nykyaikaisen lintutieteen syntyä. Rautiaisella ei ole suomessa⁶ yhtään kansankielistä nimeä, eikä sitä ole mainittu myöskään kirjallisuudessa ennen kuin Nylander otti sen omaan luetteloonsa 1849. Nimi on Nylanderin muodostama ja se on tavallaan ruotsalaisen nimen (*järnsparv*) mukaelmaa, mutta tässä tapauksessa Nylander ei ole voinut turvautua suoraan käännöslainaan, sillä näin syntynyt nimi olisi ollut taksonomian kannalta harhaanjohtava: siitä olisi tullut *rautavarpuunen*, mutta rautiainen ei kuulu varpusen kanssa samaan sukuun. Joka tapauksessa rautiaisen nimi on sekä tutkijapiireissä että muiden lintuharrastajien keskuudessa katsottu ilmeisen onnistuneeksi, sillä muitakaan ehdotuksia ei ole myöhemmin tullut, vaan nimi on vakiintunut käyttöön siinä samassa muodossa kuin se on ensi kertaa esitetty.

Linnunnimien tutkimus on tarjonnut tutkijalle monia yllätyksiä. Yksi suurimmista on ollut se, miten sekava nimitilanne on käytännössä ollut 1800-luvun lopulle asti. Nimien tunnistaminen ja selittäminen vaatii välttämättä sen, että nimiä käsitellään kokonaisena systeeminä. Yksittäiset, irralliset nimet ovat usein toivottoman monitulkintaisia, mutta useiden, osittain toisistaan

⁶ Sama pätee myös viroon, ks. Mäger 1994.

riippuvien lähteiden samanaikaisen tarkastelun avulla voidaan vaihtoehtoja asettaa järjestykseen tai sulkea kokonaan pois.

Toinen suuri hämmästyksen aihe on ollut se, miten vähän kielentutkijoilla on ollut sanottavaa tai annettavaa tähän linnunimistön kehityshistoriaan. Asian tutkijalle ei ole alkuunkaan riittänyt edes se lähdekirjallisuus, jota kielentutkijat perinteisesti ovat käyttäneet sanahistoriallisia tutkimuksia tehdessään. Aineiston käsittelyn yhteydessä on käynyt selväksi, että suomen sanaston tutkimuksessa on välttämättä otettava huomioon myös muissa kielissä tapahtunut kehitys, mm. ne mallit, joita muiden kielten uudis- ja lainasanat tarjoavat. Linnunnimistön hallinta ja tulkinta olisi täysin mahdotonta ilman muunkielisiä vastineita. Tämän perusteella on ollut pakko päätyä toteamaan, että niinkin populaarin erikoisalan kuin lintujen kohdalla on aivan välttämätöntä ottaa huomioon kyseisen erikoisalan oma oppihistoria ja yleisempi tieteenhistoriallinen kehys. Sanahistoriaa tutkiva fennisti ei voi päästä kestäviin tuloksiin, jos hän tutkii pelkästään suomea.

LIITE: Esimerkkejä lintujen nimiprofiileista

Esimerkki 1: **Kurki** (trana) *Grus grus* (orig.)

Agricola 1551 *curki*

Schroderus 1637 *kurki* 'trana; grus'

VR 1644 *curki* 'trana; grus'

Florinus 1678 *curki* 'trana; grus'

Juslenius 1745 *curki* 'trana; grus'

Heinricius 1766 *kurki* 'trana; Ardea grus'

Ganander 1787 *kurki* 'trana; grus'

Sadelin 1810 *kurki* 'trana; Ardea grus'

Renvall 1826 *kurki* 'Ardea grus'

Helenius 1838 *kurki* 'trana'

Nylander 1849 *kurki* 'trana; Grus cinerea'

Bergstrand 1852 *kurki* 'trana; Grus cinerea'

Lönnrot 1861 *kurki* 'trana; Grus *communis* cinerea'

Bonsdorff 1867 *kurki* 'Grus cinerea'

Malmberg 1872 *kurki* 'trana; Grus cinerea' (Ardea grus)

von Wright – Palmén 1873 *kurki* 'trana; Grus cinerea'

- Bonsdorff 1867 *huhka-pöllö* 'Strix bubo'
 Malmberg 1872 *iso huuhkaja* 'berguf; Strix bubo' (Bubo maximus)
 Mela 1882 *iso huuhkaja* 'berguf; Strix bubo' (Bubo ignavus 1817; Bubo maximus 1828)
 Mela – Kivirikko 1909 *iso huuhkaja* 'berguf; Bubo bubo' (Bubo ignavus 1817; Bubo maximus 1828; Strix bubo) = *hyypiä* tai *hyypö* (Taiv. ja Kust.), *hyybbiehawkka* (Ven. Karj.)
 Kivirikko 1927 *huuhkaja* 'uv; Bubo bubo' (Strix bubo 1758; Bubo ignavus; Bubo maximus; Bubo Linnéi) = *isohuuhkaja* (Enont., Turt.-Kol., Kuol., Kemi), *huuhkajahaukka* (Suoj.), *korvahuhkaja* (Sod.), *huuhkakaija* (Oulu), *huuhkajainen* (Raahe, Haap., Luum.), *isohuuhkajainen* (Kärs.), *huuhkainen* (Suon.), *huuhkain* (Kemi, Hauk., Kuop., Vesil., Jaala), *huuhkaa* (Rist.), *isohuuhaja* (Et.-Var.), *huhkaja* (Lappi, Sulk., Sein., Pori, Häme), *huhkajainen* (Laih.), *huhkainen* (Lappi), *huhkain* (Ruov.), *huhkai* (Häme), *huukkaja* (Ilom., Suoj.), *huukkajahavukka* (Ilom.), *tuukkaja* (Suist., Salmi), *tuukkai* (Salmi), *hyypiä* (Suoj.), *hyybbiehawkka* (Ven.-Karj.), *hyypiä* (Hal.), *hyypiä* ja *hyypö* (Länsi-Suom.), *sarvipöllö* (Hauk.), *kissapöllö* (Kuop., Hal.)
 Suomalainen – Voipio 1950 *huuhkaja* 'Bubo bubo'
 Lokki ym. 1992 *huuhkaja* 'Northern Eagle Owl; Bubo bubo'.

Esimerkki 3: **Sinisorsa** (gräsand) *Anas platyrhynchos* (orig.)

- ??Agricola 1544 *suorsa*
 ??Schroderus 1637 *suorsa* 'and; anas'
 ??VR 1644 *suorsa* 'and; anas'
 ??Florinus 1678 *suorsa* 'and/ancka; anas'
 ?Juslenius 1745 *lautasuorsa, kirsisuorsa* 'and, ijsand; anas major, anatis species'
 Lencqvist 1760-l. *heinä suorsa* 'Anas [F. Sv.] 109'
 ???Heinricius 1766 *partei* 'ärta; Anas phascas'
 ?Ganander 1787 *lautasuorsa, kirsi-suorsa* 'and; anas major' (efter Juslenius)
 ?Ganander 1787 *partti* 'gräsand; anas' F. Sv. 97, *kirsipartti, jää suorsa* 'vinter and; anas' F. Sv. 95, *kirsi-suorsa* 'ijsand, winterand, F. Sv. 95, anatis species', *sinikaula* 'gräs and, den största af alla ändsorтер'

- Sadelin 1810 *suorsa, sorsa, partti, tavi, ankka* 'and, gräsand, blånacke, anka; *Anas boschas*', (var.) *lauta-suorsa* 'stor and; *Anas maxima*', 1819 lis. '*Anas boschas*' *lauta-suorsa, ohra-suorsa*, poist. *tavi*
- Sadelin 1810 *lautasuorsa* '- ; *Anas platyrhynchos*'
- Renvall 1826 *lauta-suorsa, ohra-suorsa, partti* '*Anas boschas*'
- ?Helenius 1838 *heinäsuorsa* 'gräsand, vriand, blesand', *kirsisuorsa* 'vild-, gräsand', *lautasuorsa* 'vild-, gräs-, blåand', *uiku* 'dykand' = *heinäsuorsa*
- Nylander 1849 *heinäsorsa* 'gräsand; *Anas boschas*' = *suorsa, lautasorsa, hankisorsa, kirsisorsa, lakla*?
- Bergstrand 1852 *heinäsorsa* 'gräsand; *Anas boschas*'
- Lönnrot 1861 *suorsa, sorsa, partti, *ankka**, *lautasuorsa, heinäsuorsa, hankisorsa, kirsisorsa, lakla*? 'gräsand; *Anas boschas* (fera)'
- Lönnrot 1861 *ohrasuorsa, *heinasuorsa**, *jääsuorsa* '- ; *Anas boschas* major'
- Lönnrot 1861 *kirsisuorsa, toukatsu, toukosuorsa* '- ; *Anas boschas* naevia'
- Bonsdorff 1867 *heinä-sorsa* '*Anas boschas*'
- Malmberg 1872 *sinisorsa* 'gräsand; *Anas boschas*' = *punasorsa, sorsa, iso sorsa, selsinä* (Wenäj. L.)
- von Wright – Palmén 1873 *sinisorsa* 'gräsand; *Anas boschas*' = *sorsa* eller *suorsa, heinä-sorsa, iso-sorsa; lautta-sorsa* (Birkkala, Knorring); *jää- och heinä-sorsa* (Wiborg, Londén); *puna-* eller *punajalka-sorsa* (lappm., Fellman); *hanki-sorsa, kirsi-sorsa, (lakla?)* (W. Nyl.)
- Mela 1882 *sinisorsa* 'gräsand; *Anas boschas*' = *punasorsa, sorsa, iso sorsa, selsinä* (Venäj. L.)
- Mela – Kivirikko 1909 *sinisorsa* 'gräsand; *Anas boschas*' = *punasorsa* (Lap.), *sorsa, iso sorsa, ankka* (Antr.), *lauttasorsa* (Lammin koski), *keltajalka* (Pyhäjoki), *sinikaula* (Park.), *heinäsuorsa, jääsuorsa, suuri sorsa* (Ven. Karj.), *ruhosorsa* (Lop.), *toukatsu* (Läsk.), *selentsh* (Salm.), *selsinä* (Ven. Lap.)
- Kivirikko 1927 *sinisorsa* 'gräsand; *Anas p. platyrhyncha*' (*Anas platyrhynchus*; *Anas Boschas*) = *sorsa* (Sod., Kuus., Haap., Kaj., Kuop., Ilom., Salmi y. m.), *suorsa* (Simo, Kemi, Oulu, Raahe, Ruov., Vesil. y. m.), *suorssa* (Teuva), *sorza* (Suoj., Salmi), *punasorsa* (Et.-Var., Inari, Kitt., Haap.), *punajalkasorsa* (Kuol., Pud.), *punajalka* (Turt.-Kol.),

punasuorsa (Enont., Utsj.), *sinisuorsa* (Kemi, Palt., Haap., Keit., Kurk., Muola), *sinisuorsa* (Ii, Oulu, Hauk.), *sinikaula* (Sod., Rov., Park.), *sinikko* (Sievi), *heinäsuorsa* (Kitt., Kuus., Ilom., Sulk., Salmi, Pad., Kotka y. m.), *heinäsuorsa* (Simo, Oulu, Länsi-S.), *heinäsuorssa* (Pori), *heinäsorza* (Suoj.), *ukkosorsa* (Kuol., Kemij.), *hankisuorsa* (Kuus., Kemi), *isosorsa* (Kuol., Kuus., Ilom.), *ohrasorsa* (Häme, Asikk.), *kräkki* (Suoj., Suist., Salmi), *selentš* (Salmi), *selentša* (Suist.), *selsinä* (Ven.-Lap.), *parkkisorsa* (Kuus.), *peltosuorsa* (Kar.), *kirsisuorsa* (Ii, Hauk., Raah.), *jääsuorsa* (Länsi-S., Hal.), *verkasuorsa* (Utaj.), *keltajalka* (Pyhäj.), *lauttasorsa* (Lammi, Lop.), *ruohosuorsa* (Lop.), *suurisorsa*, *suursorzu* (Suoj.), *toukatsu* (Läsk.), *toukatšu* (Korp.), *bulbaku* (Suist.), *ankka* (Antr.)

Suomalainen – Voipio 1950 *heinäsuorsa* eli *sinisuorsa* ‘*Anas platyrhynchos*’

Koskimies 1962 *sinisuorsa* (*heinäsuorsa*) ‘gräsand; *Anas platyrhynchos*’

Lokki ym. 1992 *sinisuorsa* ‘Mallard; *Anas platyrhynchos*’.

Esimerkki 4a: **Kattohaikara** (vit stork) *Ciconia ciconia* (1843)

??Agricola 1552 *storcki*

??Forsius 1611 *nälkäkurcki* ‘*ciconia*’

??Schroderus 1637 *nälkä kurki* ‘storck; *ciconia*’

??VR 1644 *storcki/nälkäcurki* ‘storck; *ciconia*’

??Florinus 1678 *nälkäcurki* ‘storck; *ciconia*, pelargus’

??Juslenius 1745 *nälkäcurki* ‘storck; *ciconia*’

??Ganander 1787 *nälkä kurki* ‘odensvala F. Sv. 135 & Bibelns storck, 136, it. storck, *ciconia*, en trana, Bothn.’

??Ganander 1787 *storkki* ‘storck’ Levit. 11: v. 18

Nylander 1849 *walkia haikara* ‘hvit stork; *Ciconia alba*’

Lönnrot 1861 *nälkäkurki*, *valkeahaikara* ‘hvit stork; *Ciconia alba*’ (*Ardea ciconia*)

Bonsdorff 1867 *walko-storkki* ‘*Ciconia alba*’

Malmberg 1872 *walkea haikara* ‘hvit stork; *Ciconia alba*’

von Wright – Palmén 1873 *valkea haikara*, *tuonen kurki* härledd af *toone-kurg* i estniskan föreslås af Doc. J. Krohn ‘hvit stork; *Ciconia alba*’

Mela 1882 *valkea tuonenkurki* ‘hvit stork; *Ciconia alba*’ (*Ardea ciconia* 1758 & 1766) = *valkea haikara*

Mela – Kivirikko 1909 *valkea tuonenkurki* ‘hvit stork; Ciconia ciconia’ (Ardea ciconia 1758 & 1766; Ciconia alba) = *valkea haikara*

Kivirikko 1927 *kattohaikara* ‘vitstork; Ciconia c. ciconia’ (Ardea ciconia 1758; Ciconia alba; Ciconia linnei) = *valkea tuonenkurki, valkea haikara*

Suomalainen – Voipio 1950 *kattohaikara* ‘Ciconia ciconia’

Lokki ym. 1992 *kattohaikara* ‘White Stork; Ciconia ciconia’.

Esimerkki 4b: **Harmaahaikara** (häger) Ardea cinerea (1800)

?Agricola 1544 *haicara*

?Schroderus 1637 *haikara* ‘hägher; ardea’

?VR 1644 *haicara* ‘häger; ardea’

?Juslenius 1745 *haicara* ‘häger; ardea’

?JuslPorthan 1770- *haicara* ‘häger, storck, Jer. 8:7; ardea’

?Ganander 1787 *haikara* ‘häger, F. Sv. 133; Lev. 11:19, Deut. 14:18, Jer. 8:7 ardea’

Sadelin 1810 *haikari, haikara* ‘häger; Ardea cinerea’

Renvall 1826 *haikara, haikari* ‘Ardea cinerea’

?Helenius 1838 *haikara, haikari* ‘häger’

Nylander 1849 *harmaja haikara* ‘häger; Ardea cinerea’

Lönnrot 1861 *haikari, haikara, harmaahaikara* ‘häger; Ardea cinerea’ (Ardea vulgaris)

Bonsdorff 1867 *harmaa-haikara* ‘Ardea cinerea’

Malmberg 1872 *harmaa haikara* ‘grå häger; Ardea cinerea’

von Wright – Palmén 1873 *harmaa haikara* ‘grå häger; Ardea cinerea’

Mela 1882 *harmaa haikara* ‘grå häger; Ardea cinerea’

Mela – Kivirikko 1909 *harmaa haikara* ‘grå häger; Ardea cinerea’ = *nälkäkurki* (Antr.)

Kivirikko 1927 *harmaahaikara* ‘gråhäger; Ardea c. cinerea’ = *nälkäkurki* (Antr.)

Suomalainen – Voipio 1950 *harmaahaikara* ‘Ardea cinerea’

Lokki ym. 1992 *harmaahaikara* ‘Grey Heron; Ardea cinerea’.

Esimerkki 5: **Rautiainen** (järnsparv) Prunella modularis (orig.)

Nylander 1849 *rautiainen* ‘jernsparv; Accentor modularis’

von Wright 1859 *rautiainen* ‘jernsparf; Accentor modularis’

Lönnrot 1861 *rautiainen* ‘jernsparf; Accentor modularis’

- Bonsdorff 1867 *rautiainen* 'Accentor modularis'
 Malmberg 1872 *rautiainen* 'jernsparf; Tharraleus modularis'
 Mela 1882 *rautiainen* 'jernsparf; Tharraleus modularis'
 Mela – Kivirikko 1909 *rautiainen* 'jernsparf; Accentor modularis'
 Kivirikko 1927 *rautiainen* 'järnsparv; Prunella m. modularis'
 (Motacilla modularis 1758; Tharraleus modularis; Accentor modularis)
 Suomalainen – Voipio 1950 *rautiainen* 'Prunella modularis'
 Lokki ym. 1992 *rautiainen* 'Dunnock (Hedge Accentor); Prunella modularis'.

LÄHTEET

- Agricola, Mikael:** Teokset I – III (1543 – 1552). Uudistettu näköispainos. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva 1987.
- Bergstrand, C. E. 1852:** Ålands däggdjur, foglar, amphibier och fiskar. Forssell. Westerås.
- Biblia [1642].** Se on: Coco Pyhä Ramattu, suomexi, Stockholmis 1642. Ensimmäisen suomenkielisen Raamatun näköispainos. WSOY. Porvoo 1971.
- Bonsdorff, K. R. 1867:** Eläin-tiede eli Zoologia. Ensimmäinen osa. Toimittajan kustannuksella. [Jyväskylä,] Hämeenlinna.
- [Florinus, Henricus] 1678:** Nomenclatura Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica. Aboae. Näköispainos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1976.
- Forsius, Sigfrid Aronus 1611:** Physica, eller Naturlighe tings Qualiteters och Egendomars beskriffvelse. [Käsikirjoitus, julkaissut] Johan Nordström 1952: Uppsala Univ. Årskr. 1952:10.
- Ganander, Christfrid 1786–1787:** Nytt Finskt Lexicon. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 95. Helsinki 1997.
- Heinricius, Johan [1766] 1895:** Beskrifning öfwer Stor Lojo Sockn i Nyland. - Geografiska Förenings Tidskrift 4 & 5. Helsingfors.

- Helenius, Carl 1838:** Suomalainen ja Ruozalainen Sana-Kirja. Uppå eget förlag. Åbo..
- Juslenius, Daniel 1745:** Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Näköispainos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1968. Sisältää Henrik Gabriel Porthanin kappaleen välilehtiin ja sivuihin tehdyt lisäykset. [Anders Aspegreenilta saadut sanatiedot merkitty sanaluetteloon tähdellä.]
- Kivirikko, K. E. 1926–1927:** Suomen linnut I – II. WSOY. Porvoo.
- Koskimies, Jukka 1962:** Euroopan linnut. Kuvitettu kenttäkäsikirja. [Tekijät:] Roger Tory Peterson, Guy R. Mountfort, P. A. D. Holm. Suomalaisen laitoksen toimittanut Jukka Koskimies. Tammi. Helsinki.
- Lencqvist, Eric n. 1760:** Ote Taivassalon pitäjänkertomuksesta. Käsikirjoitus. [Teoksesta Osmo Hormia: Gananderin sanakirjan lähteet. Helsinki 1961. Kertomus julkaistu lyhennettynä Åbo Tidningarissa 1793.]
- Lokki, Juhani ym. 1992:** Otavan lintutieto. Maailman linnut. Päätoimittaja Christopher M. Perrins. Suomalaisen laitoksen päätoimittaja Juhani Lokki. Otava. Helsinki.
- Lönnrot, Elias 1861:** Suomalainen Lintukirja. Käsikirjoitus, julkaistu teoksessa Elias Lönnrot: Valitut teokset 3. Kirjoitelmia ja lausumia. Toimittanut Raija Majamaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 551, Helsinki 1991.
- Malmberg, A. J. 1872:** Fauna Fennica. Suomen Eläimistö, Nuorisolle. G. W. Edlund. Helsinki.
- Mela, A. J. 1882:** Suomen luurankoiset eli luonnontieteellisen Suomen eläimistö. Vertebrata Fennica, sive fauna animalium vertebratorum regionis Fennicae naturalis. K. E. Holm. Helsinki.
- Mela – Kivirikko 1909:** A. J. Melan Suomen luurankoiset; Vertebrata Fennica. Toinen kokonaan uudistettu painos, toimittanut K. E. Kivirikko. WSOY. Porvoo.
- Merikallio, Einari 1922:** Suomalaisia lintujen nimiä. Suomalaisen eläin- ja kasvitieteellisen seuran Vanamon julkaisuja. Osa 2. N:o 1. Helsinki.
- Nylander, W. 1849:** Finska Foglars Finska namn, systematiskt ordnade. - Suomi 1848.
- Renvall, Gustavus 1826:** Suomalainen Sana-Kirja. I & II. Aboae.
- Sadelin, Petrus Ulricus 1810, 1819:** Fauna Fennica, sive enumeratio animalium, quae alit terra Finlandiae insulaeque ei adjacentes. Aboae. [Osa I 1810, osat II ja III 1819.]

- Schroderus, Ericus 1637:** Lexicon Latino-Scondicum. Holmiae. Utgivet med alfabetiska register över de svenska och finska orden av Bengt Hesselman. Uppsala 1941.
- Suomalainen, Paavo – Voipio, Paavo 1950:** Suomen selkärankaiset - Vertebrata Fennica. - Luonnon Tutkija 1950.
- Suomen Lintutieteellinen Yhdistys 1999:** Maailman lintulajien suomenkieliset nimet (Finnish names of the birds of the World). Suomen Lintutieteellinen Yhdistys – Finnish Ornithological Society. Helsinki. Ks. myös www.birdlife.fi/lintutietoutta/.
- VR 1644:** Variarum rerum Vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione. Holmiae 1644.
- von Wright, Magnus 1859:** Finlands Foglar, hufvudsakligen till deras drägter. Förra Afdelningen. Finska Litteratur-sällskapets Tryckeri. Helsingfors.
- von Wright, Magnus - Palmén, Johan Axel 1873:** Finlands Foglar, hufvudsakligen till deras drägter. Senare afdelningen, efter författarens död omarbetad med särskild hänsyn till arternas utbredning. Finska Litteratur-Sällskapets Tryckeri. Helsingfors.
- Vuorisalo, Timo – Lehikoinen, Esa – Lahtinen, Rauno 2001:** History of Domestic and Feral Pigeons (*Columba livia*) in Finland before 1900 A.D. - *Ornis Fennica* 78.

VERBIREKTSIOONID JOACHIM ROSSIHNIUSE KIRIKURAAMATUS

Maarika Keldt

Tartu Ülikool

Artikkel käsitleb Joachim Rossihniuse 17. sajandi alguses ilmunud lõunaestikeelses kirikuraamatus (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Neunzehnter Band. Jurjew (Dorpat), 1898) esinevaid verbirektsioone ning põhineb minu Tartu Ülikoolis kaitstud bakalaureusetööl (Keldt 2001). J. Rossihniust ja tema kaasaegset Heinrich Stahli võib pidada eesti kiriku-kirjanduse esimese arengujärgu võtmeisikuks.

Huvitav on jälgida, kuidas on Joachim Rossihnius mõistnud ja teadvustanud verbirektsioonide olemust ja kuivõrd on saksa keel mõjutanud tema rektsioonikasutust.

Verbirektsioone on vaadeldud kogu raamatu ulatuses, välja on jäetud vaid kirikulaulud, mille puhul võis eeldada, et värsside spetsiifiline struktuur võib mõjutada ka grammatiliste konstruktsioonide kasutamist.

Rektsiooniküsimustega on eesti grammatikakirjanduses tegelnud ennekõike Huno Rätsep, kelle järgi nimetatakse rektsiooniks teatud kindlat vahekorda keeleüksuste vahel lauses (Rätsep 1978: 62). Rektsiooni e sõltumise puhul tingivad põhisõna leksikaalsed, semantilised omadused laiendi grammatilise vormi (Rätsep 1978: 63–64). Sõltuvalt sellest, mis laadi laiendivormi tingib regeeriv põhisõna, jaguneb rektsioonivahekord eesti lausetes Rätsepa järgi viide liiki: käänderektsioon (kui regeeriva põhisõna tähendus tingib laiendi käänevormi), kaassõnarektsioon (kui regeeriva põhisõna tähendus tingib laiendi kaassõna valiku), infiniitvormirektsioon (kui regeeriva põhisõna tähendus tingib laiendiks verbi infiniitvormi), lause- ja lausungirektsioon (kui regeeriva põhisõna tähendus tingib laiendiks mingit tüüpi lause või lausungi) ning substitutsiooniklassi-rektsioon

(kui regeeriva põhisõna tähendus tingib laiendi kuulumise mingisse kindla grammatilise tunnusega substitutsiooniklassi (Rätsep 1978). Eesti keele teaduslik grammatika defineerib sõltumist kui sellist alistust, mille puhul põhja leksikaalne tähendus, vahel ka grammatiline tähendus määrab laiendi grammatilise vormi. Näiteks verbi *unistama* leksikaalne tähendus määrab laiendi elatiivivormi: *unistab vabadusest*, aga täissihitist võimaldava verbi nagu *leidma* impersonaal tingib täissihitise nimetava käände: *leiti lahendus*. Rektsiooniseost väljendavad noomenite puhul a) käanded ja b) kaassõnad, verbi puhul c) infiniiditunnused, lausete puhul d) sidesõnad jm siduvad sõnad (EKG 1993: 8).

Kõikidest muudest huvitavatest grammatikanähtustest on rektsioon kui verbisüntaksi tuumküsimumis valitud sellepärast, et see sobib n-õ grammatiliseks indikaatoriks, mille alusel on võimalik järeldusi teha autori eesti keele oskuse, süntaktilise võõrmõju ulatuse ja hilisemate tekstidega võrdluses ehk ka 17. sajandi alguse vana kirjakeele allikate omavaheliste laenusuhete kohta.

Verbirektsioone analüüsides on järgitud põhimõtet, et vaadeldakse üksnes neid aspekte, mis tulevad ilmsiks Joachim Rossihniuse kirikuraamatus ning püütakse anda tänapäeva grammatikakirjeldusele tuginedes probleemidele seletus.

Verbide liigitus on välja kasvanud materjalist enesest ning kindla ja ühese loetelu andmist on välditud, sest toetuda ei saa kindlale grammatilisele alusele, vaid ainult ühe autori keeletarvitusele. Seetõttu tuleb tihti arvestada mitme tõlgendusvõimalusega.

Rektsioone analüüsides olen püüdnud verbid kategoriseerida verbi struktuurist lähtuvalt. Verbirektsioonid on jagatud kahte suurde gruppi: lihtverbide ja perifrastiliste verbide rektsioonimallid. Lihtverbide jaotuses olen eraldi välja toonud objekti-käanded ja muud käanded. Eraldi on välja toodud täis- ja osasihitise kasutusjuhud. Ometi polnud võimalik esitada üheseid ja ümberlukkamatuid verbirektsioonide loetelusid, seda ennekõike vormihomonüümia tõttu. Niisiis esinevad paljud verbid korraka

mitmes loendis, sest neid ei saa üheselt liigitada. Artiklis on esitatud vaid üksikud selgemad näited.

Täissihitise käänded

liigutama	kes?	Et temma nemmat likutis
parandama	mis?	Ken omma pattut parrandab
jooma	mille?	Woite teye se karrika juwa

Osasihitise käänded

aitama	keda?	Et nemmat tedda surma awitasit
karistama	mida?	Enge minna karrista omma ihu

Muud käänded

ajama	kellest?	Ajatut sest põhast waimust
lausuma	kelle vastu?	Jesus laus temma wasto
valvama	üle mille?	Nemat walwawat ülle teije hengede

Perifrastilised verbid jagunevad väljend-, ühend- ja ahelverbideks. Väljend- ja ühendverbide alajaotus on samasugune nagu lihtverbidelgi. Ahelverbid jagunevad omakorda modaaltarinditeks ja infinitiivi nõudvateks verbideks. Perifrastiliste verbide tähendus on tihtipeale selgem kui lihtverbidel, sest verbi täiendav komponent määratleb ühendi selgemalt. Joachim Rossihniusel esineb üks ja sama verb nii liht- kui ka ühendverbi koosseisus ning sellest tulenevalt muutub ootuspäraselt ka rektsoonimall:

võtma kelleks? – *üles võtma* keda?

laitma mille? – *ära laitma* keda?

Perifrastiliste verbide hulka kuuluvad ahelverbid moodustavad teistest eraldiseisva rühma, mis koosneb modaaltarinditest ja infinitiivi nõudvatest verbidest. Rõhutan modaalkonstruksioonide tähtsust, sest eeskätt nendes on näha ilmselgeid saksa mõjusid. Joachim Rossihnius tarvitab neid oma tekstides sagedasti. Autori kiituseks tuleb aga öelda, et infinitiivikasutus modaalkonstruksioonides on tal järjekindel (*pidama* + *ma*-inf, *võtma* + *da*-inf) erinevalt Heinrich Stahlist. Rossihniuse tekstides võib märgata vaid vähest varieerumist (nt *tahtma* + *ma*-/*da*-inf, *võima* + *ma*-/*da*-inf).

Verbirektsoonide kasutus polnud 17. sajandi kirjakeeles sugugi järjekindel, vaid varieerus olulisel määral. Probleemaatiliseks osutus ka seotud ja vabade laiendite määratlemine, mis tuli ilmsiks kohakäänetega seoses. Raske on määrata, kas verbil on seotud laiend (kindel rektsoon) või esineb kohakäändes laiend

lauses juhuslikult, nt *seisma kelle man + mille sees? – teye saisznut ollete minnu man minnu kiwsatusse sissen.*

Verbireksiooni kindlaksmääramise teevad raskeks vormihomonüümia ja kontekstiline varieeruvus. Joachim Rossihnius esitab kolm grammatilist käänet sageli ühesugustena, mistõttu ei paigutu vormihomonüümiat esindavad verbireksioonid ühessegi kindlasse gruppi, vaid esinevad mitmes jaotuses paralleelselt.

Kõige rohkem esineb kirikuraamatus käändelisi reksioone, näiteks *hellitama keda?, lausuma millest?* jne. Vähem on kaassõnalisi reksioone (nt *kannatama all kelle?, langema kelle peale?, armu heitma kelle peale?*). Ühend- ja väljendverbides on kaassõnalisi reksioone vähem, domineerivad käändelised reksioonid, sest ühend- ja väljendverbid koosnevad ise mingist adverbist või noomenist ja verbist. Lihtverbide reksioonides esineb nii üht kui teist peaaegu võrdselt. Infiniitvormi reksioonid on kirikuraamatus üks sagedamini kasutatav reksioonirühm, ületades teisi rühmi mitmekordselt.

Joachim Rossihniuse kirikuraamatus esineb üsna palju verbe, mille reksioonid on üle võetud otse saksa keelest (nt *ootama mille peale? sks warten auf + Akk; uskuma sisse mille? sks glauben an + Akk*). Võrreldes neid verbireksioone tänapäeval käibel olevatega, võib täheldada teatavaid muutusi (nt *ootama keda?, uskuma millesse?*). Kokkuvõtvalt toon välja ilmekamad näited:

verb + reksioon (ee)	verb + reksioon (sks)	tänapäevane kasutus
<i>jääma kus?</i>	<i>bleiben wo?</i>	<i>jääma kuhu?</i>
<i>lootma kelle peale?</i>	<i>hoffen auf + Akk</i>	<i>lootma kelle peale?</i>
<i>ootama kelle peale?</i>	<i>warten auf + Akk</i>	<i>ootama keda?</i>
<i>pelgama mille eest?</i>	<i>fürchten für + Akk</i>	<i>pelgama mida?</i>
<i>pühitsema mille?</i>	<i>heiligen Akk</i>	<i>pühitsema mida?</i>
<i>sõdima vastu kelle?</i>	<i>kämpfen gegen + Akk</i>	<i>sõdima kelle vastu?</i>
<i>uskuma sisse kelle?</i>	<i>glauben an + Akk</i>	<i>uskuma kellesse?</i>

Oletada võib sedagi, et mõne vanas kirjakeeles sagedasti kasutatava verbi reksioonimall on võinud saksamõjulisena tänapäevani püsida. Näiteks:

verb+reksioon (ee)	verb+ reksioon (sks)	tänapäeval käibel
<i>kaitsma mille eest?</i>	<i>schützen vor + Dat</i>	<i>kaitsma mille eest?</i>
<i>minema kuhu?</i>	<i>gehen wohin?</i>	<i>minema kuhu?</i>
<i>pajatama millest?</i>	<i>reden von + Dat</i>	<i>pajatama millest?</i>

Järgnevalt toon välja reksioonimallide suuremad erinevused tänapäeva eesti keelega võrreldes.

Mitmuse nominatiivi kasutamine osasihitise käändena. Vanemas kirjakeeles kasutatakse traditsiooniliselt mitmuslikku sihitist mitmuse nominatiivis: *kaje minnu käget*. Tänapäeval kasutatakse osasihitise käändena mitmuse partitiivi: *vaata minu käsi*.

Kolme esimese käände vormihomonüümia ka sellistes sõnatüüpides, kus näiteks partitiiv peaks olema markeeritud (saksa keele akusatiivi käände eekujul). Paljude verbide puhul pole võimalik selgelt määratleda, kas laiend on nimetavas, omastavas või osastavas käändes. Oma keelevaistule tuginedes ja tänapäeva grammatikat appi võttes olen püüdnud oletada, mis käändega on tegemist, kuid ühese lahenduse pakkumine on sageli olnud raske. Probleemid tekkisid verbireksioonide analüüsil enamasti kahe põhikäände – omastava (*kelle?/mille?*) ja osastavaga (*keda?/mida?*). Saksa akusatiivile vastab eesti keeles kaks käänet: omastav ja osastav, mistõttu võisid sakslastest eesti keele kirjanikud oma keeletundest lähtudes kasutust vabalt varieerida. Kirikuraamatus on umbes 40 erinevat verbi, mille puhul on tegemist laiendi vormihomonüümia või varieeruvusega.

Mõningaid näiteid:

hoolitsema (<i>mille?/mida?</i>)	<i>sinna eggal ajal sinu Pöha Risti Kercko hä Opjade kahn ollet hohlitzenut</i>
ette kandma (<i>mille?/mida?</i>)	<i>Et temma minnu nimme kandko neine pagganeite ette</i>
ilmale tooma (<i>kelle?/keda?</i>)	<i>Ken sinno teisthawa ilmale tohnut om</i>
murdma (<i>mille?/mida?</i>)	<i>Kui temma se leiba murdis</i>
ristima (<i>kelle?/keda?</i>)	<i>Minna risti sinno se Issa nim-el</i>
ütlemä (<i>mille?/mida?</i>)	<i>Enge ütle ütte söнна</i>

Kaassõnaliste reksioonide rohkus. 17. sajandi eesti kirja-keelele on omane saksapärase sõnajärg (nt *errasahta meit sisse kurja huckatusse*). Võõrapärane tundub see sellepärast, et eesti keel on üldiselt postpositsiooni-, indoeuroopa keeled (sh ka saksa keel) aga prepositsioonikeeled. Saksa keele eeskujul on Rossih-nius kasutanud ootuspärase postpositsiooni asemel prepositsioone.

Kaassõna seondub enamasti just genitiivis noomeniga: *valitsema üle kelle?; lootma kelle peale?*

Modaaltarindite suur osakaal. Modaalverbid on kirikuraamatus kõige sagedamini esinev verbirühm ning vastavad tarindid on sageli saksa keele mõjulised. Näiteks *Wir sollen Gott fürchten* – *Meije peame Jummalat peljama*. *Ich wil dir viel schmerzen schaffen...* – *Minna taha sinnule palju waiwa sahta...* *Lasset vns nun hören erstlich ausz GOTtes Wort...* – *Lascket meit nüd Jumala sönnasissast kuhlda...* Saksa keel on mõjutanud ka eesti keele tulevikuvormi kujunemist: *saama* olevikuvorm + põhi-verb *ma*-tegevusnimi, nt *Elu saab raske olema*. Modaalverb *saama* on siin kaotanud oma esialgse tähenduse ja muutunud puhtalt tuleviku väljendavaks abiverbiks. *saama* ongi kirikuraamatus kõige sagedasem verb, esinedes 370 korral.

Modaalkonstruksioonide rohkus võib olla tingitud katekismuse sõnumist – tegemist on ju õpetlik-moraliseeriva tekstiga, mistõttu on käskiv ja manitsev hoiak loomulik.

Sagedasemad verbid ja nende reksioonimallid kirikuraamatus.

1. saama	<i>ma-inf</i>	370
2. pidama	<i>ma-inf</i>	242
3. lausuma	<i>kelle vastu?</i>	174
4. tahtma	<i>da-inf</i>	136
5. olema	<i>mis?</i>	127
6. võima	<i>da-inf</i>	126
7. nägema	<i>mida?</i>	111
8. ütleva	<i>kellele?</i>	99
9. laskma	<i>da-inf</i>	86
10. ütleva	<i>kelle vastu?</i>	71
11. andma	<i>mille?</i>	57
12. tegema	<i>mida?</i>	53
13. armastama	<i>keda?</i>	52
14. minema	<i>mille sisse?</i>	51
15. palema 'paluma'	<i>keda?</i>	47

Modaalverbide rohkus on iseloomulik ka tänapäeval. Eriti produktiivselt kasutatakse modaalverbe (*saama, pidama, võima*) ajakirjandustekstides (<http://www.cl.ut.ee/ee/corpus6/tykk.html>).

Huvitav oli tõsiasi, et personaal- ja refleksiivpronoomenid näitavad reksioonikäändena ka osastavat, samal ajal kui substan-

tiivide käänamine on ebakindel, varieeruv ega markeeri osastavat. Kuna eesti vanas kirjakeeles täidavad pronoomenid saksa keele eeskujul artikli funktsiooni, siis oli tänu nende ühildamisele substantiiviga tihti võimalik määrata ka substantiivi käänat. Näiteks: *temma tehdku sedda hähd errakorjata; errasaljat sedda Kurratit.*

Tänapäeva eesti keel on rikas oma verbirektsioonide poolest ja võib arvata, et vähemalt osaliselt on see saksa keele mõju tagajärg meie kirjakeele algusaegadele. Paljud verbikonstruktsioonid on küll aegade jooksul muutunud, aga on üsna palju rektsiooni-struktuure, mis on tänini säilinud.

KIRJANDUS

- EKG 1993** = Erelt, Mati; Kasik, Reet; Metslang, Helle; Rajandi, Henno; Ross, Kristiina; Saari, Henn; Tael, Kaja; Vare, Silvi. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Keldt, Maarika** 2001. Verbirektsioonid Joachim Rossihniuse kirikuraamatus (1632). Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Rossihnius, Joachim** 1898. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Neunzehnter Band. Jurjew (Dorpat).
- Rätsep, Huno** 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr 12. Tallinn: Valgus.

KAS VANIM EESTIKEELNE NOODIGA KIRIKULAUL?

Valve-Liivi Kingisepp

Tartu Ülikool

Eesti kirikulaulu ja selle ajaloo uurimine on viimastel aastatel kauasest vaikelust jõudnud lootusi äratavale teetsale. 30. novembril 2001 EELK Usuteaduse Instituudis toimunud laulu- raamatupäeval, hümnoloogia konverentsil peetud ettekanded, sisuka artiklikogumiku "Kelle laule me laulame?" tutvustamine ja päeva lõpus Eesti Hümnoloogia Seltsi (EHS) asutamine näitas, et Eestis leidub Usuteaduse Instituudi, Eesti Muusikaakadeemia ja Tartu Ülikooli usuteaduskonna lõpetanute näol piisavalt vaimset potentsiaali söötis olnud ainevaldkonnaga tegelemiseks, selle analüüsiks soodsa õhkkonna loomiseks ning elujõulisele arenguvoolule suunamiseks. "Eesti Hümnoloogia Seltsi eesmärgiks on kokku tuua kirikulaulu praktikast, teooriast ja ajaloost huvitatud inimesi. EHS tegutseb konverentside, seminaride, õppepäevade või muus vormis, annab välja hümnoloogiateemaliste artiklite kogumikku, soodustades kirikulaulu teaduslikku uurimist ja arengut kogu valdkonnas ning propageerides kirikulaulude laulmist. EHS loob ja arendab suhteid teiste hümnoloogiaühingutega, toimides sellealase informatsiooni vahendajana kogu maailmast ning pürgib Rahvusvahelise Hümnoloogiaühingu (IAH) kollektiivliikmeks," niiviisi olid sõnastatud seltsi tegevuse eesmärk ja töövormid kokkutulnutele jaotatud käsilehel. Valiti seltsi viieliikmeline juhatus, esimeheks energiline ja asjatundlik muusikaõppejõud Toomas Siitan. On lootust, et Toomas Pauli murelik hinnang: "Kirikulaulu teaduslik käsitlemine meie kultuuriloos on olematu, sest seda on peetud võõraste asjaks" (Paul 2001b: 64) aja jooksul muutub, pealegi on ta ise asunud söötis olnud uurimisvaldkonda tulemuslikult edendama (Paul

2001c). Täpsemat infot leiavad huvilised seltsi tegevusest selle koduleheküljelt <http://info@hymnos.ee/>

Kuna rahvusvaheliselt tuntakse hümnoloogiat kui kirikulaulu väga erinevatest aspektidest käsitlevat õpetust, millega peale kirikuelu praktikale pühendunud inimeste – teoloogide – tegelevad ka muusikaurijad ning keele- ja kirjandusteadlased, tekkis mul huvi eesti kirikulaulu ajaloo vastu, ennekõike aga meie kirja-keele algusaja kirikulauluvara vastu, milleks innustas üks konkreetne seik.

Kui asusime täiendama TÜ eesti keele õppetooli vana kirjakeele tekstikorpust Turu käsikirja materjalidega ja ülesande täitjaks sai eesti keele eriala üliõpilane Helina Tennasilm (vt ka tema kirjutist käesolevas kogumikus), hakkasin töö juhendajana huvi tundma mainitud käsikirja originaali vastu. Kehtib ju meie korpuse koostamisel põhimõte, et sisestatav keelematerjal peab toetuma originaalile, olgu tegu käsikirja või trükitööga.

Saareste-Cederbergi raamatus “Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739” avaldatud Turu käsikirja saate-tekstis mainitakse, et teksti leidis 1909. aasta sügisel Kaarlo Österbladh Turu toomkiriku arhiivist vanade soomekeelsete raamatute ja käsikirjade seast, mis põlvnevad XVI sajandi lõpust ja XVII sajandi algusest. Käsikiri sisaldab 11 lehte, kokku 22 lehekülge (suurus 19x15 cm), neist on 1–18 ja 21 eestikeelsed, lk 19 ja 22 rootsi- ning lk 20 soomekeelne, millest lk 19 ja 20 on kirjutatud sama käekirjaga kui eestikeelnegi osa, lk 22 aga teise käekirjaga aastal 1731. Käekirja põhjal otsustades arvas A. R. Cederberg, et tekstid pärinevad XVII sajandi esimeselt poolelt, autori isiku ja teksti kirjutamise aja ning paiga kohta andmed puuduvad. A. Saareste oletab autorina mõnd Soomest Eestisse ametisse tulnud kirikuõpetajat. Ta mainib, et Soomes leitud käsikirja tutvustas Jaakko Gummerus kirjutises “Eräs kirjälöytö Turun tuomiokapitulini arkistosta” (vt Gummerus 1912) ja lisab, et käsikirja faksiimile leidub Eesti Kirjanduse Seltsi arhiivis Tartus. (Saareste-Cederberg 1992: 16) Lühikese katke Turu käsi-

kirja tekstist, täpsemalt meieisapalve, avaldas A. Saareste ajakirjas Eesti Keel (Saareste 1923), täieliku eestikeelse teksti leiame eespool mainitud vanimate keelemälestiste valikkogust lk-del 16–29. Turu käsikirja sõnavara üksikasjalise analüüsi tegi Helina Tennasilm oma bakalaureusetöös. (Tennasilm 2002; vt ka TÜ eesti keele õppetooli vana kirjakeele töörühma kodulehekülge <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Turu/turut.htm>).

Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis Turu käsikirja faksiimilega (EKM EKLA f 85, m 3:3) tutvudes avastasin oma üllatuseks, et käsikirja koosseisu kuulub ka üks kirikulaulu noot. Saareste toob küll mainitud valikkogu 29. lehekülje viimase lõigu alguses kolmandas joonealuses viites märkuse “Sellest sõnast alates on tekstiread kirjutatud vastavate nootide alla”, kuid nooti ta ära ei trükinud. (Saareste-Cederberg 1992: 29) Võimalik, et just seepärast pole tänapäevani Turu käsikirjas leiduv kirikulaul koos noodiga uurijate tähelepanu leidnud, kuigi tegemist võib olla vanima meieni säilinud eestikeelse noodistatud kirikulauluga üldse (vt koopia 1).

Tänini on eestikeelsetest vanimatest kirikulauludest teateid 16. sajandist seoses Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Reinhold Beseleriga, kes võtnud vaese eesti poisi Hans Susi oma perekonda kasvatada, pannud ta kooli õppima ja Tallinna linnaarhiivi andmete järgi ostnud talle paberit “mittesaksa evangeeliumi ja lauluraamatu” jaoks ning peale selle veel saksakeelse psaltri ja evangeeliumi-raamatu, nähtavasti selleks, et lasta eestlasel, kes oli õppinud ladina ja saksa keelt, neid tõlkida. P. Johansen oletab, et pärast Hans Susi surma 1549. aastal, jätkas Beseler ise “mittesaksa lauluraamatu” koostamist ja see võiks olla “Meddy Kircko Ramat”, mille järgi laulmist nõuab Pühavaimu kiriku hingekarjane Georg Müller oma koguduselt. Kas see oli trükitud või ringles koguduses käsikirjaliste eksemplaridena, pole konkreetseid teateid. (Johansen 1935: 435)

Võimalikest nootidest sel puhul pole juttu tehtud, küll aga aimub mõndagi toleaeegsest kirikus laulmise viisist, kui Georg

Mülleri jutlusi (1600–1606) lugeda: “v̄x LauloLaul, mea ehl sab lauletuth. Se piddat teye ninda moistma. Kuy v̄x Kireko Iss: echk v̄x Schoelmeister se Chore siddes nackab laulma, v̄che Laulo, mea se Rahwas eb mitte tunne laulda, syss sab sesama Laull seprast sedda sagedamasti ehl lauletuth, et se rachwas sedda parrembasti woiwat oppeda, pra laulma. (Reiman 1891: 149)

Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:
 Kõik mis on maailmas ja mis on yaltut meil:

Koopia 1. Turu käsikirjas leiduv eestikeelne noodiga kirkulaul (vähendatult)

Laulu sõnade ja viisi õppimine käis kuulmise järgi eeslaulja toel. Pühavaimu kirikus tegutses poistekoor, kelle eeskujul pidi kogudus kirikulaulud ära õppima. Tulemustega polnud Müller kaugeltki rahul. Kirikulaul oli talle aga väga südamelähedane, sest oma 39 jutlusest võttis ta lauluteema üles kahekümmes. Ta noomib korduvalt kogudust küll valesti laulmise, küll laulude sisu mittemõistmise pärast. Sõnad lauldakse küll suuga, aga laulu sisu ei mõisteta “Monnikat laulwat ninck maekavat, kudt rummalat Lambat segkamesse, ilma keicke Sana moistuse”. Ta noomib kogudust, et see oma “kurjad kombed” maha jätaks ja õpiks laule niiviisi laulma “kudt teye kulete, kuy meye nente Schole Poyside kaas Chore siddes laulame.” (Reiman 1891: 94) Noodiraamatud olid vaid kooridel (Saha 1972: 6), lihtrahvas omandas laule eeslaulja jäljendamise teel, õppides pähe nii sõnad kui ka viisid. Loomulikult võttis see palju aega ega andnud kiiresti soovitud tulemust. Küllap kuuldus Mülleri Pühavaimu kirikuski koguduselaul heterofooniliselt (sama meloodia mitme variandi üheaegse esitusena), sarnaselt teiste maade toleaeagsete tavadega, nagu kirjeldab Toomas Paul: “Eeslaulja laulis ees, teised ootasid, kuni kuulsid, kuhu viis kulgeb, ja järgnesid siis. Rütmi ei olnud, igauks läks üle järgmisele noodile siis, kui õigeaks pidas. Kuna laul edenes väga aeglaselt, lisasid kiiremad teisi järele oodates viisile omapoolseid kaunistusi.” (Paul 2001a: 11) Toomas Siitan seletab, et vabalt kaunistusi improviseeriv rahvalik laulmisviis annab koguduselaulus tulemuseks rikkaliku heterofoonia, mille puhul lauljad lahknevad üksteisest oluliselt mitte üksnes meloodiliselt, vaid ka rütmiliselt (tempoliselt). Tema arvates püsinud taoline heterofooniline laulmisviis Eesti ja Liivimaa maa- ja linnakirikuis veel XVIII sajandi jooksul. (Siitan 2000:70, 80)

P. Johansen toob eespool mainitud kirjutises andmeid ka 1604. a Tallinnas surnud raamatukaupmehe Christoffer Eblingi pärandusinventaris leitud lauluraamatust pealkirjaga “Geistliche Lieder Henrici Fabricii, Teutsch und Unteutsch” (Henricus Fabriciuse vaimulikud laulud saksa ja mittedaksa keeles), mis oli ilmselt saksa-eestikeelne lauluraamat, kuid millest samuti pole meie päevini säilinud ühtki eksemplari. (Johansen 1935: 435)

1585. aastal trükitud ja nootidega varustatud lõunaeestikeelsest kirikulauluraamatust on kindlaid andmeid, tõlkijana nimetatakse Tartus tegutsenud jesuiitide paatrit Thomas Busaeust. (Helk 1962, 1977; Salo 1974, 1998) Paavsti saadik, Mantovast pärit jesuiit Antonio Possevino (1533–1611) külastas Tartut ja siin tegutsevat jesuiitide gümnaasiumi tõlkide seminari juuli lõpus ja augusti algul 1585. Tartus viibides töötas Possevino välja seminari õppetöö põhikorra ja kasvatuse reeglid. Tema tahte kohaselt oli seminar esimeses järjekorras määratud eestlaste koolitamiseks, seejärel “moskoviitide ja ruteenide” ning lõpuks ka lätlaste, rootslaste ja soomlaste harimiseks. (Helk 1977: 57) “Possevino külaskäik Tartus oli otseselt seotud eestikeelse katekismuse saamislooga, mis koos väikese kirikulaulude lisaga trükiti samal aastal Vilniuses. Säilinud arvete järgi oli tiraaž 997 eksemplari, aga kahjuks pole neist seni õnnestunud ühtegi leida.” (Helk 1992: 107) Vello Salo selgitab, et Tartu jesuiitide kolleegiumi paatrite koostatud “Catechismus Catholicorum” sisaldas eraldi poognal kümnekond pikemat kirikulaulu koos nootidega (Salo 1998). V. Helgi esitatud arhiivianalüüsist nähtub, et eestikeelne raamat trükiti koos analoogiliste läti- ja venekeelsete katekismustega Vilniuses Daniel Lanciuse trükikojas. Lätikeelsest katekismusest (tiraaž 1002) on avastatud vaid üks eksemplar, mis on tänini hoiul Uppsala ülikooli raamatukogus, venekeelse katekismuse säilimise kohta pole teateid. (Kivimäe 1980: 374). Voldemar Miller oletab lätikeelse katekismuse analoogial, et vastandina kõigile teistele vanematele eestikeelsetele raamatutele, mis olid paralleeltekstiga ja saksakeelse tiitliga, võis too 1585. aasta katoliiklik katekismus olla ainult eestikeelne. (Miller 1972: 328)

Riimitud kirikulaulude olemasolule viidatakse 1623. a. Braunsbergis trükitud teoses “Institutiones Estonicae catholicae”, mille väljaandjaks ja tõlkijaks on arvatud liivimaalasest jesuiiti Wilhelm Bucciust (1585–1643). Väljaande lauluraamatuosa oli säilinud veel XVII sajandi keskel, olles eeskujuks reformatsiooni-

kiriku laulude tõlkijaile. (Salu 1974: 19) V. Salo peab seda teost 1585. a. katekismuse “parandatud ja täiendatud trükiks” ja selgitab, et see polnud pelgalt katekismus, vaid palve- ja lauluraamat, milles leidunud isegi noodid. (Salu 1974: 77) Ka Toomas Paul leiab, et Bucciuse katoliiklik teos on olnud eeskujuks või vähemalt virgutajaks esimeste luterlike laulude soetajatele. (Paul 1999: 187)

Eesti kirikulaulu meieni säilinud vanimaks trükiväljaandeks on Heinrich Stahli “Hand- vnd Hauszbuch’i” II osana 1637. a Tallinnas ilmunud lauluraamat (edaspidi St LR), milles on 144 saksakeelset kirikulaulu, kiidu- ja tänupalveid eestikeelse proosa-tõlkega ja liturgia ühehäälsed noote. (EKR 2000: 67 jj) Lauluraamatu koostamisel on H. Stahl kaastööd saanud 12 abiliselt, ametivennalt, keda ta eessõnas südamlikult tänab ja kelle nimed ta ka lauluraamatus, laulutõlgete päises ära märgib. Stahl oli ise lauluraamatu ettevalmistamise ajal Kadrina pastor ning Viru- ja Järvamaa praost, kuningliku konsistooriumi assessor ja abi-tõlkijaina esinevad Helmhold zu Mühlen Kullamaalt 13, Pühavaimu kiriku abiõpetaja Eberhard von Renteln 5, Ludwig Wagener Türilt 7, Kose kirikuõpetaja Heinrich Vestring 5, Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor Reiner Brocmann 2, Palamuse ja Maarja-Magdaleena pastor Nikolai Bagge 2, Viru-Jaagupi kirikuõpetaja Andreas Lund(e), Ambla pastor Peter Matthias Fabricius, Johannes Hinckelmann Järva-Madiselt ja Koerust, Harju-Jaani pastor Anton Walde, Michael Sartorius Haljalast, Karuse pastor Erich Samuel (Simon) Buss ühe laulu tõlkega (Pahtma 1998, Paucker 1849). Millisel viisil ja printsiibil Stahl endale abilisi valis, seda pole võimalik tagantjärele kindlaks teha, kuid Leino Pahtma arvates “tugines omavaheline koostöö isiklikele kontaktidele, milliseid võimalusi löid nii visitatsioonid, mida Stahl oli praostina kohustatud regulaarselt korraldama, kui mitmesugused kiriklikud nõupidamised, kus Stahlil kõrgema vaimulikuna oli suur sõnaõigus pastorite ametissemääramisel ja vallandamisel.” (Pahtma 1998: 68)

Niisiis on 40 laulu ehk ligikaudu ühe kolmandiku lauluraamatust tõlkinud teised või vähemalt Stahl loobub nende salvide autorlusest, kui trükib ära konkreetsete laulude tõlkijate nimed. Stahli kui koostaja ja väljaandja roll on üheselt selge. Seni pole kahtluse alla seatud ta autorlust ülejäänud laulude tõlkijana, kuigi ka neist mingi osa võis ta saanud olla Eestimaa kirikutes ja pastorite käes ringelnud käsikirjalistest anonüümsetest laulutõlgetest. Tõlketöö põhimõtet selgitab ta lauluraamatu sissejuhatuses, kus ütleb, et lauluraamat “pole muidugi sõna-sõnalt tähtsusse pandud, vaid arusaadavalt (*nach dem verstande*) eesti keelde tõlgitud, nii et meil on võimalik üksmeelselt ja ühest suust selle abil vürstkonna (*Fürstenthumbs* – mõeldud hertsogkonda) igas kirikus Jumalat ja meie Jeesus Kristust kiita.” (St LR: VI) Võiks arvata, et Stahli arusaamad oma ülesandest lähtusid Martin Lutheri seisukohtadest, kes rõhutas, et tõlkimise eesmärgiks on originaali mõtte selge väljendamine ladusas sihtkeeles. (Ross 2000: 786) Kuigi jah, ta töö tulemuste kohta võib olla väga vastakaid arvamusi.

Stahli tekstide algupära üle on arutatud palju ja avaldatud väga erinevaid seisukohti (vt nt Külli Habichti doktoritöö rubriiki “H. Stahli tekstide algupära probleemist”, Habicht 2001: 18–23). Arvesse võtmata ei saa jätta seda, et erinevate käsikirjade trükkimise eeldas ennekõike nende ühtlustamist ja parandamist. Stahl pidas ennast ainsaks saksa-eestikeelsete raamatute koostajaks, heaks eesti keele tundjaks, ja tema oskusi hinnati, ta oli autoriteet, keda kirikuringkondades tunnustati. Võib oletada, et ta kaastööliste materjale korrigeeris. Piret Lotman peab Stahli kirjutamismeetodit kooskõlas olevaks tol ajal käibel olnud praktikaga, mil palve- ja õppekirjanduses oli kopeerimine tavaline ja endastmõistetav ning Stahlile oleks selle etteheitmine ilmne anakronism. (Lotman 1995: 541) Pooldan viimasel ajal üldhoiakuna levinud tõdemust, et Stahli kirikuraamatutele saab/võib läheneda kui olulistele kultuurimälestistele, sealjuures keeleallikaile, mille sõnavaras ilmnevad omaaegsed laenusuhted, kultuurikontaktid ning maailmapilt ja mille vormistik võimaldab

selgitada toleaegeid sõnamoodustumehhanisme, eesti grammatikatradiitsiooni kujunemist.

Niisiis on H. Stahli lauluraamat esimene Eestis trükitud eestikeelne raamat, ilmunud autori kulu ja kirjadega (*auf eigenen Kosten*) Christoff Reusner vanema trükikojas Tallinnas, pühendatud Rootsi kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse liikmeile ja Eestimaa kubernerile Philipp Scheidingile. Raamat koosneb 31. detsembril 1636 dateeritud sissejuhatusest, kolmest Stahli ülistavast pühendusluuletusest (autoreiks Andreas Besicke, Michael Sartorius ja Eliâ Grantzin) ja 213 leheküljel kirikuagendast lähtuvalt järjestatud saksa-eestikeelsetest laulu- ja palvesõnadest. Antud kirjutise seisukohalt on aga kõige olulisemad lehekülgedel 214–231 leiduvad noodid, neile järgneb veel palveid ja laulusõnu ning raamat lõpeb laulude registriga.

Oluline on siinjuures rõhutada sedagi, et Stahli lauluraamatu 18 leheküljel toodud noodivara on esimene Eestimaal valminud nootrükis (Saha 1940: 39). Viiele noodijoonele paigutatud meloodiakäikude all on saksa- ja eestikeelne paralleeltekst. Sõnasilpide ja helide arv kahjuks ei ühti, nii et nende nootide järgi laulmine ei olnud lihtne, ilmselt koondati helisid ühele silbile või tekitati figuratsioone ehk keerutusi. Sisu poolest algavad noodid armulauatalituse (*Die Consecration*) tekstiga. Järgneb meieisapalve ja sõnad, mida kirikuõpetaja lausub armulaualeiba ning -veini jagades. (Vt koopia 2) Edasi on toodud pühapäevade prefatsioonipalved (*Die Praefation auff alle Sontage*), mida laulavad vaimulik ja kogudus või koor (*Chorus*) vastastikku. Järgnevad kirikuaasta tähtsamate pühade jõulude, ülestõusmispüha, taevaminemispüha, nelipüha ja kolmainupüha palvetekstide noodid koos saksa- ja eestikeelsete tekstidega. Ühtekokku esitab Stahl oma agendas üle tosina noodid.

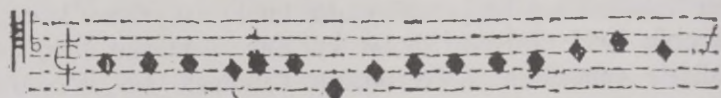
Meieisapalve meloodiat on eesti muusikauurijad tunnustanud kui kohalikku originaalviisi, arhailist ariosot, mitte retsitatiivi. “Väga vana peaks olema ka – sõnade katoliikliku konteksti tõttu – lihtne, aga meeoleoline konsekratsiooniretsitatiiv, – samuti vastulaulud kannavad ehtsat keskaegsuse pitsert,” arwab Hillar Saha.

(Saha 1940: 40) Heidi Soobik vaatleb nooditrükinduse traditsioonide kujunemist Eestis varasematel sajanditel ja iseloomustab Stahlilauluraamatu nooti kui XVII sajandile omast nooditüüpi, mis "koosnes noodist ja selle juurde kuuluvast joonestikulõigust." (Soobik 1995: 78) Nii Soobik kui Saha osutavad nooditrükiste üldisele vähesusele XVII sajandi Tallinnas, kus nooditrükiste kirjastajaiks olid enamasti autorid, harvem noodikauplejad või trükkalid (Soobik 1995: 78).

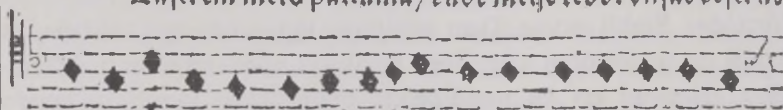
Võrreldes Stahlilaulu noote Turu käsikirja lõpus olevaga, näeme, et Stahlilaulu noodid on viis, Turu käsikirja noodid aga neli. Mõnevõrra erinevad on ka noodipeade nelinurksed kujud ja nende ühendamise viis. Seega peaks olema tegu erineva noodigraafikaga ja mis tähtsaim – Stahlilaulu noot puudub. Miks? Siit hargnes mitu küsimust. Kas Turu laul ja selle noot pärineb varasemast ajast, esindab näiteks keskaegse gregooriuse laulu üht varianti ja kuulub algselt katoliku kiriku liturgiasse? Kas saaks erinevat noodigraafikat appi võttes täpsemalt dateerida ka laulu kirja panemise aega? Millal kasutati muusikaajaloos nelja-, mis ajast alates tänapäevaseid viiejoonelisi noote? Kuidas toimus üleminek katoliku liturgia muusikalt Martin Lutheri reformeeritud kiriku muusikale Eestis? Kas Stahlilaulu noodid esindavad veel ka roomakatoliku kiriku liturgiasse kuuluvat agendat või vaid reformeeritud kiriku muusikat? H. Saha näiteks pidas ta noodiga laulutekste katoliiklikeks. Kas on teateid sama meloodia kasutusest naabermaade kirikulauluväljaannetes? Kas sel meloodial on ka ladinakeelne algvariant? Jne, jne. On selge, et paljud küsimused jäävadki küsimusteks, millele konkreetset vastust anda käib keeleuurijal üle jõu, aga mille üle arutleda ja asjatundjailt arvamusi saada oleks tänuväärne ja vajalik ning omamoodi põnev. Kõigepealt tuli aga selgeks teha paar Turu käsikirjasse puutuvat segast seika.

Oli vaja kontrollida, kas faktsiimilega kaasas olev noodistatud tekst kuulub üldse Turu käsikirja originaalkoosseisu või on tegemist sellesse teab millal lisatud lahtise lehega. Ainult kirjandusmuuseumis oleva koopia põhjal seda otsustada ei saa.

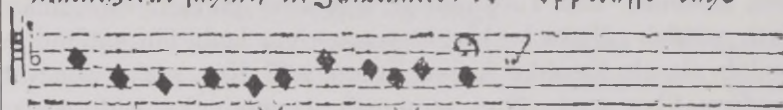
Die Consecration.

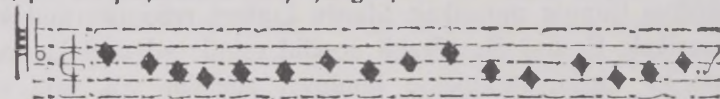
Lasset vns betē/wie wir durch heilsame gebote
Lasset em meid palluma / Endt meije lebbl onsat keskut

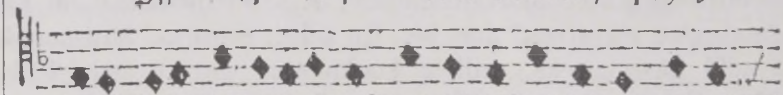
vermanet werde/vnd mit göttlicher vnterweisung
manitzetut sahme/ n. Jumualic / Ko oppetusse kaho

gelehret sprechen wir kühnlich:
oppetut pajatame meije julgkest;

Unser Vater der du bist im himmel/geheiliget
Issa meije ke sinna ollet raiwas / põhizetut

werde dein name/zukõntē vns dein Reich/ dein wil-
sahkutun kno nim / wi / tulkut sinno ricus sinno rachte

le ges

Die Consecration. 219

le geschey/ als im Himmel so auch auff Erden/ vns
 minne sundto kui taiwaas/ minda kabs mah pehl. Meis

se tghliches brodt/ gib vns heute/ vnd verlass vns
 se igkapeh walisse leiba/ anna meile tenapeh w/ r. anna wdbw.

unsere schulde/ wie wir verlassen vns/ fern schulde/
 meije wölgat/ kude meije andix/ annane meije wölgela silo

nern/ vnd nicht ein führe vns in versuchunge/ sondern
 le/ mind er- ra sabsa meidkui/ sa tuis- selisse kras

erld / se vns vnd vnd v- bel.
 mis erapeh/ sta meid peickest kuisiust.

ad

Mõnevõrra kahtlusi tekitas ka käsikirja põhiteksti ja nootide alla kirjutatud laulusõnade käekirja samasus. Kas on ikka tegu sama inimese poolt gooti kirjutuskirjas kirjapanduga ja nootide alla kirjutatud laulusõnad kuuluvad sisuliselt käsikirja tekstiga kokku? Palusin abi Eesti Ajalooarhiivi paleograafia asjatundjalt Leino Pahtmalt.

Temalt 17. jaanuaril 2002 saadud e-posti kiri väärib tsiteerimist: "...pidasin käsi- ja käekirjade osas nõu veel nelja kolleegiga, kes puutuvad gooti kirjaga igapäiselt kokku. Lasin igapähe eraldi otsustada, ilma neile teiste arvamust enne teatamata. Olime kõik seda meelt, et need käekirjad on sarnased. Selle põhjendusena oskan tuua asjaolu, et kirjutaja(te) emakeel ei olnud eesti keel ning tekstid on kirjutatud aeglaselt ja püüdlikult. Aga häältest: tegu on kahe eri käekirjaga – seda arvamust jagavad 3 (jätan siin kirjas olnud isikunimed mainimata, VK) (väga erinevalt on kirjutatud *r*, *tt*, *m*, *J*, *l* ja iseäranis pikk *s*); tegu on ühe käekirjaga – antud variandi pooldavad 2 (jätan ka siin nimed mainimata, VK) (just *p*-tähe ühtemoodi kirjutamine; see täht pakub väga palju eri kirjutamisvõimalusi). Samas ei olnud ükski nimetatud viiest endas kindel 100%-liselt. Lubasin küll kolleegidel olla soovi korral ka erapooletu, aga seda varianti ei soovinud keegi kasutada. Niisiis oli kõigil seisukoht, ehkki mitte kaljukindel. Ja ikkagi oli ja on tegu vaid arvamustega, mitte kindla teadmiselega."

Tsiteeritu näitab kujukalt, kuivõrd raske ja probleemiderikas on vana gooti kirjutuskirja tõlgendustöö tänapäeval, kuivõrd keeruline on mingi teksti autori kindlakstegemine vaid käekirja põhjal. Sellepärast kasutavadki asjatundjad muid toetavaid faktoreid (paber, tint jm), mida minul aga uurijatele lisaks anda polnud. Kuna ka oma vana kirjakeele tööühmas läksid arvamused käekirja suhtes lahku, kasvas originaaliga tutvumine vältimatuks vajaduseks.

Hakkasin otsima originaali tänapäevast asukohta. Interneti andmestik ei aidanud. Küsitlesin heatahtlikke Soome kolleege, kes arvasid, et Turu käsikirja originaal võiks olla kas Helsingi ülikooli või Soome Kirjanduse Seltsi raamatukogus. Valmistusin

sõitma lühikesele tööreisile Helsingisse, et kohapeal jälgi ajada. Olin oma soovist eelnevalt informeerinud ka parajasti Turu ülikoolis töötavat eesti keele lektorit Ellen Niitu. Temalt saingi vahetult enne Tartust ärasõitu teada, et Turu käsikirja originaali säilitatakse Turu maakonnaarhiivis. Ühtlasi informeeris ta mind üksikasjaliselt, kuidas on võimalik poole päevaga Helsingist Turus ära käia. Tänu tema eeltööle kõik laabus. Turu maakonnaarhiivi töötajad olid teadlikud minu tulekust ja otsitav arhiiviürik pealkirjaga "Keskiaik. laulukirjat. Gummerus. Käsikirj." oli minu jaoks juba hoidlast välja toodud. (Hiljem kuulsin, et käsikirja leidmisele oli kaasa aidanud emeriitprofessor Mauno Koski. Tänu temalegi!) Originaaliga tutvumiseks oli aega poolteist tundi. Mida sain kindlaks teha?

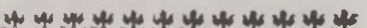
Kõnealune noodistatud kirikulaul või liturgia osa kuulub Turu käsikirja koosseisu, see on kantud poolepoolselise paberilehe (foolio) kokkukeeratud sisemisele ehk kolmandale leheküljele, olles samal ajal kogu käsikirja 21. ehk viimane eesti-keelne lehekülg. Noodiga lehekülje pöördel, seega 22. leheküljel on hilisemast ajast pärit rootsikeelne tekstikatke. Noodistatud laul on samasugusel paberil nagu kogu käsikiri. Ühesugune on ka must kirjutustint. Kogu Turu käsikiri näeb välja tüüpilise kesk-aegse foolioformaadis manuskriptina. Kadusid ka kahtlused käe- kirja erinevuse suhtes. Nii J. Gummerus kui ka A. Saareste, kes pidasid laulusõnu käsikirja koosseisu kuuluvaiks, polnud eksinud. J. Gummerus esitas oma eespool mainitud artiklis Turu käsikirja sisu täpse ja üksikasjalise kirjelduse, mida aga Eestis pole varem tsiteeritud. Tänu emeriitprofessor Silva Kiurule, kes mulle selle artikli koopia lähetas, sain Gummeruse andmetega üksikasjaliselt tutvuda. Peale selle esitab Gummerus oma artiklis andmed kõigi 1909. aastal Turus ilmsiks tulnud kümmekonna raamatu ja käsi- kirja kohta ja need keskajast pärit materjalid on maakonnaarhiivis koos säilitatavad tänapäevani.

Teine seik puudutas noodiga laulusõnade ja Turu käsikirja muu teksti sisulist ja keelelist seost. Kas nende keel on ühesugune? Sisu poolest kuulub noodistatud laul pihivormelisse ja seostub mõnevõrra käsikirja osadega "Allein zu dir Herr Jesu

Christ” ja “Aufs tieffer noth schrey ich zu dir”. (Vt Saareste-Cederberg 1992: 26) Noodi alla paigutatud nabi teksti keele iseloomustamiseks võrdlesin selle 62 sõnet käsikirja 3356 sõnega. Võrdlusalusena kasutasin Helina Tennasilma bakalaureusetöös toodud andmeid. Selgus, et enamik sõnesid on korduvkasutuses. Noodiga tekstiosas leidub 11 sõnet, esinemisjärjekorras esitatuna: *meist, armas, puhta, syddame, mele, sinä, pästnut, Christe, Kule, paluw, armast*, mida sellisel kujul käsikirja muus tekstis ei ole. Küll aga on need sõnad mingil muul kujul ja vormis kasutamist leidnud, kuuluvad seega põhiteksti. Noodiga laulusõnade ortograafia ühtib põhiliselt käsikirja muu osa kirjaviisiga ja selles ilmnevad selged soomepärased jooned, millest mõningaid iseloomustas Lauri Kettunen kogu käsikirja keelt analüüses (Kettunen 1930: 6).

Huvi pärast võrdlesin 62 laulusõnet käepärast oleva Georg Mülleri jutluste sõneloendiga (Habicht jt 2000). Selgus, et erinevad on neist 28, seega peaaegu pooled. Mülleri jutluste ja hiljem ilmunud Stahli väljaannete ortograafiat iseloomustab hoopis suurem saksapärasus, nad märgivad lühikest vokaalidevahelist konsonanti kahe tähega, Turu käsikirja laulus enamasti ühe tähega, nt *erra* ‘ära’ ja *era* ‘ära’, *werre* ja *were*, *ollet* ja *olet*, *igkewest* ja *igawest*, *palluwat* ja *paluw*; konsonantühendi *h-d* saksapäraselt *ch-ga*, laulus on *h*, nt *nuchtlus* ja *nuhtluxett*, *rachwa* ja *rahwa*, *puchta* ja *puhta*; *h-d* vokaali pikendusmärgina *pehle* ja *päll* jm. Seega Turu käsikirja ortograafia toetab arvamust, et see pole Stahli materjalide ära kiri, vaid selle eeskuju tuleks otsida ehk soome allikaist.

Sõnavaraline erinevus kogu käsikirja ja laulusõnade vahel avaldub selles, et Turu käsikirja sõnastiku 522 märksõnast esinevad 7 vaid laulutekstis: *nuhtlus*, *silmade ette astuma*, *armatama* ‘halastama’, *vihastama*, *kuulma*, *ärapäästja*, *halleluuja*. Kas pidada seda oluliseks erinevuseks, mis annaks võimaluse oletada, et käsikirja tekst ja laulutekst on eri allikaist? Võimalik see on, kuid mitte eriti veenev. Sõnavaraline erinevus võib olla tingitud laulu sisust, millele käsikirjas pole kattuvat lõiku.

<p> NIm von vns lieber HErr/ vnser Sünd vnd Missethat/ </p>	<p> Wotta meist erra armas Issand/ meije pattus / ninck hexitusset / </p>
<p> auff das wir indgen mit reinem herzen/vnd Gemäthe für dei- ne Augen ereten. </p>	<p> ech meije wolme puchta süddame/ ninck meele kahs / sinno filmade ette astma. </p>
<p> Erbarm dich / Erbarm dich/ Erbarm dich lieber HErr dei- nes Volkes/dasß du mit deinem Blut erlöset hast / Christe / vnd jüne nitche mit vns Ewig. </p>	<p> Hallesta hend / Hallesta hend/ Hallesta hend/armas Issand sinno rahwapehl kumbasinna omä werre kahs erralunnastamit ollet Christe/ ninck erra weeha mitte meije kahs iggawest. </p>
<p> Erhöre / Erhöre / Erhöre/ HERR GDe vnsrer Erbece/ Christe Erlöser/bii für vns delo- nen lieben Vater. </p>	<p> Ruhle/kuhle / Kuhle / Issand Junial meije palwet / Christe erralunnastaja/ pallu meije ed:es sinno arma Issa. </p>

Koopia 3. H. **Stahli lauluraamatus lk 71 ja 72 leiduv**
kirikulaul

Küsimusele, kas Turu käsikirja noodi all oleva laulu saksakeelne variant oli Stahlile teada ja kas ta kasutas seda oma lauluraamatus, saab vastata jaatavalt. Nimelt lauluraamatu pihisalmide (*Von der Busse*) seast leiame lk 71 jj saksakeelse kolmelõigulise kirikulaulu “NIm von vns lieber HErr/ vnser Sünd vnd Missethat” koos eestikeelse tõlkega (vt koopia 3), mis on oletatavasti Stahli enda tõlgitud. Sama saksakeelne laul on kindlasti ka Turu käsikirja laulu alusmaterjaliks, kuid tõlgete sõnavara, osalt ka vormistik erineb. Vaatleme järgnevalt, milles erinevused seisnevad (sks – saksakeelne algvariant, St – Stahli tõlge, TK – Turu käsikirjas leiduv laulutõlge), kokkulangevaid osi saab vaadata koopiailt. (Nimetada võiks siin pöördumist *Wotta meist erra/era armas Issand*; sõnapaari *puchta/puhta süddame/syddame ninck/n. Meele/mele kahs/kass* jm.)

Sks Missethat
St hexitusset
TK nuhtluxett

Sks Wir mögen
St Meije **woime**
TK Meije **woixim**

Sks Für deine Augen treten
St sünnõ silmade ette **astma**
TK sino silmade eddes **astuda**

Sks Erbarm dich
St **Hallesta** hend
TK **Armata** hend

Sks dass du mit deinem Blut erlöset hast
St **kumbas**inna omõa werre kahs **erralunnastanut** ollet
TK **kumb** sinä oma were kass **era pästnut** olet

Sks Zürne nicht mit vns Ewig
St **erra weeha mitte meije kahs** iggawest
TK **era wihasta meidi päll** igawest

Sks Erlöser
St **erralunnastaja**
TK **erapästia**

Sks Bit für vns deinen lieben Vater
St **pallu meije eddes sünnõ arma** Issa
TK **palluw meidi edest sinon armast** Issa **Alleluja**

Saksakeelses tekstis ega lauluraamatus esitatud tõlke lõpus pole *halleluujat* (heebrea keeli 'ülistage Jahvet'), Turu käsikirja laul lõpeb *Alleluja*'ga.

Tõlked ei ole ühesugused, erineb sõnavalik: *hexitus* ~ *nuhtlus*, *hallesta hend* ~ *armata hend*, *erralunnastanut* ~ *era pästnut*, *erra weeha* ~ *era wihasta*, *erralunnastaja* ~ *erapästia*. Kuigi on vormvormilist tõlkimist, nagu tol ajal tavaks, pole neis laulutõlgetes kasutatud ühtesid ja samu eesti muuteid. Saksa *võima* verbi laiendina on Stahlil *ma*-infinitiiv *astma*, TK laulus eesti keele omane *da*-infinitiiv *astuda*. Mõlemas tõlkes esineb

relatiivpronoomenina *kumb*, kuid Stahlil laulus osastavas, TK laulus nimetavas käändes. Saksa *wir mögen* on Stahlil tõlgitud isikulise tegumoe olevikuga *Meije woime*, TK laulus tingiva kõneviisi oleviku vormiga *Meije voixim*. Erinev on *paluma* verbi objektikasutus, Stahlil genitiivne objekt *pallu meije eddes sinno arma Issa*, TKs osastavaline osaobjekt *palluw meidi edest sinon armast Issa*. Stahlil on personaalpronoomeni *sina* genitiivi-vormiks *sinno*, TK laulus soomepärase *n*-lõpulise genitiiv *sinon armast Issa*.

Soomepärasust saab esile tuua Turu laulu sõnavaraski: *armatama* 'halastama' sm *armahtaa*, *era päästnut ollet*, *erapästia* 'lunastanud oled, lunastaja' sm *päästä* 'pelastua' (Agr.: "Ja koska me pääsnyet olima") (vt SKESS 1962: 692), lõpukaolisi sõnu *päll* 'peale' sm *päälle*, *edest* 'eest' sm *edestä* jm.

Stahli lauluraamatus leiduva "Nim von vns lieber HErr" tõlge erineb nii sõna- kui ka vormikasutuse ja ortograafia poolest sedavõrd Turu laulust, et on alust arvata, et tegemist on ühe laulu eri tõlgetega ja Stahlil pole seda tõlkevarianti lauluraamatu koostamisel kasutada olnud.

Stahli lauluraamatus leidub lk 72 teinegi pihilaul, mis sisu poolest on sarnane Turu käsikirja lauluga "Nim von vns Herre Gott/ all vnser Sünd vnd Missethat/ auff das wir mit rechtem Glauben; vns reinem Herten in deinem Geist erfunden werden". Tõlkijaks on märgitud Ambla pastor Petrus Matthias Fabricius. Tegu pole aga ühe ja sama saksakeelse originaaliga, vaid hoopis pikema variandiga, kuuesalmilise lauluga samal teemal. Seegi kinnitab oletusi, et XVII sajandi algul oli Eesti kirikutes liikvel ühtede ja samade kirikulaulude erinevaid käsikirjalisi variante ja kindlasti mitte kõik ei jõudnud H. Stahlil lauluraamatu kaante vahele. Osa neist võis olla pärit rooma-katoliku liturgiast, kunagistest ladinakeelsetest variantidest, mis olid tõlgitud saksa keelde ja teisendatud reformeeritud kiriku tarbeks. Turu lauluski on paar keelendit, mis saksa variandis esile ei tule: *Christe* ja *Alleluja*.

Omaette küsimus on seotud noodiga, mis õieti ajendas mind Turu käsikirja lauluga tegelema, sest vastav noot Stahlil lauluraamatus

puudub ja erinev noodigraafika kallutas oletama, et Turu laul võiks olla gregooriuse laulu mingi variant. Siin suudavad usutavaid seletusi pakkuda vaid muusikaajaloolased. Asjaomasest kirjandusest järgnevalt mõned osundused.

Legendaarne orelkunstnik ja muusikaajaloo õppejõud Hugo Lepnurm kirjutab kirikumuusika ajaloost järgmist: “Muusikaliselt tekkisid katoliku liturgia ehk missa kaudu kaks tänini kestvate põhialust: 1) missa ordinaariumi kõikidel aegadel muutumatud tekstid, mis võimaldavad neile luua ikka uut muusikat; 2) gregooriuse laul, mis on saanud suureks muusika vaimulikkuse etaloniks, mida paavstid on korduvalt meelde tuletanud. Pius X kirjutas 1903. aastal oma entsükliis “*Motu proprio*”: “Gregooriuse laul on ainus, mille kirik on pärinud vanadelt kirikuisadelt, mida ta on hoolikalt hoidnud pikkade sajandite vältel oma liturgia käsikirjades, mida ta otseselt soovib usklikele, mida ta ainuliselt kirjutab ette teatavates liturgia osades ja mida viimase aja uurimistööl on nii õnnelikult taas elustanud selle tervikluses ja puhtuses.” (Lepnurm 1999:56) Ta lisab, et gregooriuse laulule on iseloomustav proosatekst, mis rõhuvast enamuses pärineb Piiblist. “Meieni säilinud gregooriuse lauluvara on esitatud trükiväljandis nn romaani noodikirjas neljal joonel ruudu- ja rombikujuliste punktidenä. See kiri pärineb XII–XIII sajandist. Kas meloodiad olid niisugused ka varem, selle uurimist muusikateadus alles jätkab, mille eesotsas seisab aukartustäratava tööga tunnustuse võitnud Prantsusmaa Solesmes’i kloostriteadlaste kollektiiv.” (Lepnurm 1999: 57)

Hea muusikaajaloo tundja Toomas Siitani raamatust “Õhtumaade muusikalugu I” saame lugeda gregooriuse laulu kohta: “10. sajandil tehti rohkesti katseid märkida täpsemalt üles ka helikõrgusi. Selleks prooviti mitmesuguseid vahendeid, kõige otsustavaks oli aga kirjutada neidsamu neumasid (1–4 helist koosnevat meloodiaelementi, VK) eri kõrgustele, kasutades helikõrguse määramiseks noodijooni. Joonte arv võis olla väga erinev: algul oli neid enamasti kaks – laadi mõlema tugiheli jaoks üks, see polnud aga piisavalt täpne; prooviti ka kuni kümne joone

süsteemi – siis oli igal laadi helil oma joon, see oli aga kohmakas ja võttis palju ruumi. 11. sajandi algul juurutas keskaja üks tähtsaimaid muusikuteoreetikuid Guido Arezzost (u 992–1050) lõpuks kompaktsed joontesüsteemi, mida me tänini kasutame: helikõrgusi tähistavad siin nii jooned kui ka nende vahed. Joonte arv sõltub otstarbest: gregooriuse laulu tavaline ulatus – noon (üks toon üle oktaavi) – mahub ära neljale joonele, vajadusel võib kasutada ka abijooni. Hilisemas muusikas (näiteks 14. sajandil) võis joonte arv ulatuda kuni kuueni.” (Siitan 1998: 44 jj)

Üksikasjalikku infot keskaegsest kirikumuusikast pakub Ilkka Taitto koostatud väljaanne “*Graduale Aboense. Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta (1397–1406)*”, Helsinki 2002. Täna siinjuures muusikaajaloolast Geiu Rohtlat, kes mulle seda teost soovitas. Selle suurejoonelise raamatu analüüsiosad selgitavad probleeme ja nende taustu, mis Turu käsikirjas leiduva kirikulaulugagi võivad seostuda. Tegu on Soome Turu piiskopkonna keskaegses liturgias kasutatud käsikirjalise materjali värvilise faksiimiletrükisega, kus nimetus *Graduale Aboense* tähendab Turu piiskopkonna katolikuaja missaauluraamatut. Algupärane *Graduale Aboense* on olnud Turu piiskopkonna mingile kirikukogudusele mõeldud raamat. Seda näitavat nii liturgia kui ka muusikamaterjali kalendaarne järjestus. Missugusele kogudusele see oli mõeldud, seda materjal ei ütle. Termin *graduale* pärineb ladina keelest ja tähistab rooma-katoliku kiriku ladinakeelses kultusmiljöös tarvitavat muusikapõhist agendat, jumalateenistuskorda. Autori arvates võivad mõnel juhul rääkida ka reformeeritud kiriku *graduale*’dest, mis aga on piiratumad, napimad ja peaaegu eranditult rahvakeelsed ning muidugi ka teksti ja õpetuse poolest teistsugused (lk 6 jj).

Graduale’de noodid on mõeldud kantorile või koorile, raamat vastab üldilmelt tavakeeles tuntud lauluraamatule. Valdav osa lauludest on järjestatud vastavalt kirikuaastale alates adventist kuni järgmise aasta hilissügiseni. Kirikuaasta paljud *graduale* laulud on kas vahetatava tekstiga nn *kyriale* või kindlad, muutmatused *sequentiarium*.

Ilkka Taitto juhib tähelepanu sellele, et keskaegsed *graduale* laulud on läbi teinud muudatusi ja arenguid. Soomes säilinud keskaegset *graduale* ainestikku olevat umbes 1300 lehte, hilis-keskaegse kirikuaasta võivad aga Turu piiskopkonna *graduale*'dest rekonstrueerida (lk 9).

Nn luterlikke *graduale*'sid, soome või rootsikeelseid missa-lauluraamatuid XVI ja XVII sajandist on säilinud Soomes mõnikümmend. Need on murrangulise ajastu hinnatavaid kirjeldajaid. Trükises on toodud näiteid lauludest, kus nootide all on ladina-keelse teksti kõrvale lisatud soomekeelne tõlge. I. Taitto juhib tähelepanu asjaolule, et nii mõnessegi keskaegse *graduale*-raamatusse on tehtud luteri aja alguses parandusi ja lisandusi, mistõttu uue ja vana kohtumisel neis ei ole selget piiri, vaid üleminekud on sujuvad (lk 9).

Ilkka Taitto väljaandes iseloomustatakse ka *graduale*-raamatute noodikirjutust (lk 211 jj). Noodijooni oli neli ja need joonistati käsikirjadesse rastrumsulega. Kahjuks pole ühtki rastrumsulge meie päevini säilinud. Joodijoonete kõrgus oli 13 mm, noodivõtmeiks C- ja F-märgid, noodijoonestik on püst-kriipsud, mis pole taktimõõdud, vaid nende üheks ülesandeks on eristada sõnu ja silpe (lk 213).

Turu laulu noodistikul on kokkupuutepunkte eespool kirjeldatuga, kuid jätan siinkohal arutelu katki ja annan sõna muusikasjatundjatele. Pärast tõsist kaalumist julgesin kontakti võtta Toomas Siitaniga, kellega elektronpostitsi arenes meeldiv kirjavahetus. Selgus tõsiasi, et nii nagu kuiva lingvistilise analüüsi tegijale jätab vana keelemälestis suurel hulgal küsimusi, millele pole tõsikindlat vastust, nii ei garanteeri noodistiku eripära, eriti käsikirjalise noodi neljajooneline eripära ajaliselt täpselt piiritletavaid raame. Aga huvist asja vastu konsulteeris ta Soome vanade muusikakäsikirjade kogunud uurija professor Erkki Tuppuraineniga, kellelt saadud vastus kõlab järgmiselt: "Mainittu vironkielinen laulu on melodialtaan ja tekstinsä sävyn puolesta lähellä ns. Kyrie-trooppia eli Herra armahda-laulun laajennusta Herre ewighe gudh barnhertighe fadher, joka on ns. Liber Georgij Marcj Aboensis-sidoksessa (Kansallisarkisto, Tampereen tuomiokapi-

tulin arkisto, fol. 26r-27r). Kopio on HYK:n mikrofilmillä mf/ms 233. Sidosta on esitellyt Olav D. Schalin (1946, s. 56–57), ja teksti on translitteroituna P. J. I. Kurvisen kirjan (1929) liitteenä.” (1. II 2003) Sain Renate Pajusalu abiga Helsingist P. J. I. Kurvinieni translitereeringu koopia, kuid selle tekst ei lange kokku Turu käsikirjas leiduva laulu sõnadega (Kurvinen 1929: 430 jj). Erkki Tuppurainenilt oli omakorda järelepärimise teinud professor Kaisa Häkkinen, kes osales novembris 2002 Tartus vana kirja-keele päevadel, kui Turu laulu algupära küsimuse tõstatasin. Professor Häkkinen kutsus Helina Tennasilma esinema Turu ülikooli ja temal arenes omakorda elektronpostitsi Erkki Tuppuraineniga kirjavahetus, mille sisu on huvipakkuv ja näitab, kuivõrd tänuväärset tööd on teinud soome kolleeg. Minu järelepärimisele vastas Erkki Tuppurainen lahkelt ja täpsustas, et kõnealune meloodia on olemas Hans Thomissøni toimetatud vanimas taani-keelses trükitud lauluraamatus “Den danske Psalmebog” (1569), kust see on siirdunud ka islandikeelsesse graduaali aastast 1594. Mõlemas noodiraamatus on kasutatud viiejoonelist noodistikku. Sisu järgi on laulu pealkirjaks “Aufer a nobis Domine”, mis ladinakeelse palvena on siin-seal kasutusel olnud katolikus jumalateenistuses. Ta pole aga leidnud selle palvega seotud meloodiat, kuigi selline kombinatsioon on tõenäoliselt olemas. XVI ja XVII sajandi soome- ja rootsikeelseis gregooriuse lauludes, mida ta arvab põhjalikult tundvat, seda meloodiat ei ole. Ometi on ta arvamisel, et see laul võiks olla tõlgitud ka neisse keelisse. Taanikeelne laulutekst vastavat tema arvates üsna täpselt eesti-keelsele tekstile ja ta lisab selle ka kirjale. (Erkki Tuppurainen, e-posti kiri 25.11.2003)

Pealkirjas esitatud küsimusele ei saa veel jaatavalt vastata, aga head uurimisainet, allikaid ja tarvilikku infot on rõõmustavalt palju juurde tulnud. Järelduste tegemine võtab aega. Turu käsikirja laul on helisemas uurijate kõrvus ja südameis nii siin- kui sealpool Soome lahte ja on tõestanud, et vana kirjakeel ühendab nagu mitmetahuline hümnoloogiagi. Tänu kõigile, keda küsitlus-tega tülitasin!

KIRJANDUS

- EKM EKLA** = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline arhiiv, f 85, m 3: 3.
- EKR** = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. Annus. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn.
- Gummerus, Jaakko 1912**. Eräs kirjalöytö Turun tuomiokapitulin arkistosta. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Pöytäkirjat Liitteinen X, 1909–1910. Jyväskylä/Helsinki, s 81–116.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000**. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 12. Tartu.
- Habicht, Külli 2001**. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu.
- Helk, Vello 1962**. Jesuiitide tegevusest Tartus. – Tulimuld, nr 1, lk 14–20.
- Helk, Vello 1977**. Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense.
- Helk, Vello 1992**. Jesuiitidest mineviku Tartus ja olevikus. – Akadeemia, nr 1, lk 103–118.
- Johansen, Paul 1935**. Wanradt-Koell'i katekismuse senitundmatuist järglastest. – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 433–436.
- Kettunen, Lauri 1930**. Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. – Eesti Keel, nr 1–2, lk 1–7
- Kivimäe, Jüri 1980**. Jesuiidid Tartus. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 372–376.
- Kurvinen, P. J. I. 1929**. Suomen virsirunouden alkuvaiheet. Helsinki.
- Lepnurm, Hugo 1999**. Peatükke kultusmuusika ajaloost. Toimetanud Reet Nikkel ja Anu Kõlar. Tallinn.
- Lotman, Piret 1995**. Veel kord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 541–547.
- Miller, Voldemar 1972**. Eesti raamatuajaloo probleeme. – Looming, nr 2, lk 328.
- Pahtma, Leino 1998**. Heinrich Stahli “Käsi- ja koduraamatust”. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 3 (10). Tartu, lk 57–90.
- Paucker, H. R. 1849**. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval.

- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn.
- Paul, Toomas 2001a.** Mõningaid tähelepanekuid eesti kirikulaulu kujunemisest. – Kelle laule me laulame? Hümnoloogiline kogumik Kiriku Laulu- ja Palveraamatu 10. aastapäeva tähistamiseks. Tallinn, lk 5–37.
- Paul, Toomas 2001b.** Stahlist Salumäeni. – Usuteaduslik Ajakiri 2, lk 61–78.
- Paul, Toomas 2001c.** Kirikulaul eesti rahva mentaliteedi mõjutajana. Ettekanne 45. Kreutzwaldi päevade teaduslikul konverentsil Tartus 20. XII 2001. aastal. – Sirp 21. 12. 2001.
- Reiman, Wilhem 1891.** Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Fünftehnter Band. Dorpat, 1891.
- Ross, Kristiina 2000.** Tõlketehnilisi küsimusi eesti kirjakeele algusaegadest: teine käsk. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 781–795.
- Saareste, Andrus 1923.** 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel, nr 4, lk 97–104.
- Saareste Albert; Cederberg, A. R. 1992.** Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Faksiimileväljaanne. Tartu, 1992.
- Saha (Sakaria), Hillar 1940.** Eesti muusika lugemik II. Tallinn.
- Saha, Hillar 1972.** Muusikaelust vanas Tallinnas. Tallinn
- Salo, Vello 1974.** 1585. a. katekismus-lauluraamatust. – Mana 40, 15 aastakäik, lk 75–79.
- Salo, Vello 1998.** “Der Catechismus Catholicorum von 1585”. – Festschrift von Vello Helk zum 75. Geburtstag. Tartu, lk 23–30.
- Salu, Herbert 1974.** Eesti vanem kirjandus. Teine, täiendatud trükk. Rooma.
- Siitan, Toomas 1998.** Õhtumaade muusikalugu I.
- Siitan, Toomas 2000.** Koraaliraamatud Eesti- ja Liivimaal enne 1850. aastat. – Valgeid laike eesti muusikaloost. Koostanud Urve Lippus. Eesti Muusikaloo toimetised 5. Tallinn, lk 57–96.
- SKESS = Suomen kielen etymologinen sanakirja III.** Toim. Erkki Itkonen, Aulis J. Joki. Helsinki, 1962.
- Soobik, Heidi 1995.** Põhjasõja-eelsetest nooditrükistest Tallinnas ja Tartus. – Teater. Muusika. Kino, nr 1, lk 75–84.
- St LR = Hand-vnd Hauszbuches Für ide Pfarherren vnd Hauszväter Esthnischen Fürstenthumbs/ Ander Theil/ Darinnen das Gesang-**

buch/Zusamt den Collecten vnd Prefationen. In Teutscher vnd Esthnischer Sprache angefertigt/vnd eygenen Kosten zum Druck vbergeben/Von M.HENRICO Stahlen/Pastoren an S. Catharinen Kirchen/ Probste in Wirland vnd Jerwen/vnd des Königl: Conistorij Assessoren. Revall/ Druckts Christoff Reusner der älter/ Gymnasij Typogr. Anno MDCXXXVII.

Taitto, Ilkka 2002. Graduale Aboense 1397–1406. Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta. Helsinki.

Tennasilm, Helina 2002. Turu käsikirja leksika. Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.

ÄLÄ SILLEN SYNTIÄ TEE

Vanhan kirjasuomen *sillen*

Silva Kiuru

Helsingin yliopisto

Suomen kielen perussanakirjan (PS) mukaan puhekielen sana *silleen* merkitsee 'sillä tavoin, siten, niin'. Asiatyylissä *silleen*-muotoa käytetään, kun verbinä on *jättää*, *heittää* tai *jäädä*. Tällöin *silleen* merkitsee 'sikseen, sellaiseksi, sellaisekseen'. (Ks. myös PS s.v. *sillään*, *siltään* ja NS s.v. *sille/en*, *-nsä*, *tuolleen* ja *tälleen*.)

Onko nykykielen *silleen* 'siten, niin' sama sana kuin se adverbi *silleen*, jonka Nykysuomen sanakirja (NS 1959) kertoo merkinneen 'enää, uudestaan' (samoin Saarimaa 1925: 197). Vanhaa käyttöä havainnollistaa NS:ssa jae *katso, sinä olet parannettu, älä silleen syntiä tee* (Jh. 5:14); v:n 1938 Uudessa testamentissa *älä enää syntiä tee*. Toinenkin NS:n näyte on UT:sta (Ilm. 21:4): – – ja ei kuolemaa pidä silleen oleman.

Sille(e)n-adverbi katoaa Raamatusta ja muustakin uskonnollisesta kielestä 1900-luvun alussa. Sen korvaa tuttu *enää*. Raamatusta karkotetaan myös vanhan kirjasuomen *tykö*, *tykönä*, *tyköä*; tilalle pääsee itämurteinen *luo(kse)*, *luona*, *luota* (Tunkelo 1917: 146–; Leskinen 1992: 54–55). Uusimman Raamattumme UT:ssa *enää*-esiintymiä on 126, Vanhassa testamentissa (VT) 566 (Toivanen–Soinila 1992 ja 1993).

Mikael Agricolan teosten kielessä *enä*-kantaiset 'enää' merkitsevät adverbit ovat harvinaisia. Harvinaisin on *enä*; ainoa esiintymä on Roomalaiskirjeen esipuheessa:

[1] Nin ei ole sis sielle *enä* syndi, eikä mös ole Laki *sillen* meite vastaan.

Sillen-tutkimukseni aineisto on koottu vanhasta raamatun-suomennoskielestä ja uskonnollisista teksteistä, etupäässä luke-malla.¹

Perusaineisto on Agricolan teoksista ja vuoden 1642 Raamatu-
tusta (= B1). Agricolan teoksissa on noin viidennes Vanhasta
testamentista (N. Ikola 1927: 38), eniten VT:n osien 3 ja 4 tekste-
jä. Niitä on Rukouskirjassa (= Rk), ja niistä koostuvat Psalmtari,
Veisut ja Ennustukset sekä Ne Profeetat (= PS, WE, NP).
Löytääkseni ne VT:n jakeet, joissa B1 käyttää 'enäa'-merkityk-
sistä ilmausta, tein luettelon jakeista, joissa v:n 1927 VT:ssa on
adverbi *enäa*. Apuna oli myös VT:n hepreankielinen konkordansi
(Mandelkern 1962: 827–829).²

Sillen-adverbi säilyy v:n 1685, 1758 ja 1776 Raamatuissa
(B2, B3, B4). *Sillen*-adverbin käytöstä Ruotsin vallan aikaisessa
kirjasuomessa kertovat uskonnollisesta kirjallisuudesta ja virsistä
löytyneet esiintymät. Käyttö vähenee 1800-luvulla. Havaintoja
1800-luvun Raamatuista esitän omassa jaksossaan.

Taustaa

Vanhan kirjasuomen *sille(e)n*-adverbia tutkimus on vain sivunnut.
Suomen partikkelimuotojen tutkija Arvi Jännes esittelee jaksossa
"Yksityisiä nominisijoja adverbeina" (Genetz 1890: 42–60)
viimeiseksi allatiivin, jonka hän sanoo olevan "hyvin harvinais-
nen". Allatiiviadverbien joukossa on Jänneksellä *sille* (Virt.; ?=
Virtain pit.) ja *silleen* 'sen erän perästä'.

Jännes oli jo aiemmin (Jännes 1886: 145–183) kirjoittanut
Agricolan partikkeleista ja maininnut "huomiota ansaitsevien"
sanojen luettelossa sanat *sillens* 'siten, niin' ja *tellens* 'täten,
näin'. *Sillen* ei luetteloon ole päässyt.

Epävarmaksi jää se Jänneksen välittämä väite (Genetz
1890: 27), että muotoa *silleen* olisi merkityksessä 'sen koommin,

¹ Kiitän KKTK:n vanhan kirjasuomen tutkijoita, Riitta Palkkia, Anja
Jussilaa ja Pirkko Kuuttia atk-tallenteiden tiedoista.

² Kiitän professori Tapani Harviaista ja dosentti Tuija Lainetta ystävälli-
sestä opastuksesta.

enää' käytetty paitsi Raamatussa myös Etelä-Savon murteessa. Jännes viittaa A.V. Forsmanin käsikirjoitukseen "Etelä-Savon sanasto", mikä ei näytä säilyneen.

Kieltohakuisesta *sillen*-adverbista on Gananderin sanakirjassa (1789) esimerkkeinä: *ej sillen ikäis eli ikänäns* 'aldrigh nånsin'; *ej sillen* 'dock likwäl intet'; *ej sillen* 'intet mera, framdeles'. Sanakirjassa on monia *sillen*-muodon näytteitä, yleensä vuoden 1776 Raamatun mukaisessa asussa: 1) s.v. *elän*: *mutta yxi ej ole sillen eleillä* (1Ms. 42:13); *ja yxi ei ole sillen eleisä* (1Ms. 42:32); 2) s.v. *raskas*: – – *en minä ole sillen raskas* (Jes. 23:4); 3) s.v. *leskiys*: – – *ej sinun pidä sillen sinun leskiydes kainoutta muistaman* (Jes. 54:4). – S.v. *mutka* Ganander siteeraa Florinuksen sananpartta (1702): *Autit muinen mutcat miestä, mutcat muinen, juonet ennen, ei sillen sinäikänä*.

Renvallin sanakirjassa (1826) on *se*-pronominin allatiivista näytteinä: *on sillensä* contr. *silleen* l. *sillen* est quidem, ist wohl, *ei sillen tule* haud quidem venit. Renvallin kieliopissa (1840: 134) on adverbien eräessä ryhmässä *en sillen* 'ingalunda, i sanning icke' ja lisäksi ilmoitus, että muutkin persoonat käyvät. – Lönnrotin suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa on s.v. *se* paitsi näytteet *heittää* t. *jäädä sillensä* myös *hän ei silleen tule* han kommer visst icke; *älä silleen syntiä tee* 'synda icke härefter, mer'. Lisäksi on s.v. *jolsi* [!]: – – *jollen kullen* någon gång, stundom, ibland, då och då (*jolloin kulloin, joskus*); *jollen sillen* detsamma.

Heikki Ojansuu toteaa tutkimuksessaan *Itämerensuomalaisen kielten pronominioppia* (Ojansuu 1922: 45), että muotojen *silloin, tällöin, tuolloin, milloin, jolloin, kulloin, muulloin* rinnalla esiintyy "toisinaan samassa merkityksessä myös *en*-loppuisia muotoja: *jollen kullen* 'någon gång, stundom, ibland, då och då', *jollen sillen* idem". Ojansuu jatkaa alaviitteessä: "Tähän kuuluu luult. myös vanhan kirjakielen sana *sillen* – –, *ei sillen tule* 'haud quidem venit'; *älä sillen syntiä tee* 'synda icke herefter, mer'. Myöhemmin merkittiin 2:sen tavun vokaali pitkäksi (*silleen*) ja muoto käsitettiin possessiivisuffiksilliseksi = *sillensä*." *Sillen* ja *silloin* -muotojen välistä äännesuhdetta voi Ojansuun mukaan

verrata esim. partikkelien *muinen, muuten, vasten, äsken* ja *muinoin, muutoin, vastoin, äsköin* väliseen.

Hakulisella (1979: 230) on aikaa ilmaisevien partikkelinjohdinten ryhmässä vertailuparit *jolloinkulloin* = murt. *jollenkullen* 'joskus', *silloin* = murt. *sillen*, murt. *jollensillen* 'jolloinkulloin'. Hakulinen mainitsee myös Jusleniuksen sanakirjan adverbien *jollensillen* 'aliquando; någon gång'; se on noteerattu myös VKS:ssa (s.v. *jolleensilleen*). Myös Gananderin sanakirjassa (I 270 B) on *jollen sillen, jollon sillon*.

Mikä on ollut Agricolan ajoista 1900-luvun alkuun eläneen *sillen*-adverbien merkitys? Kun kieltohakuista *sillen*-adverbia tarkastelee lauseyhteydessään, on pakko tulla siihen tulokseen, että se on semanttisesti lähellä nykyistä *enää*-adverbia. Mutta miten on selitettävissä, että sanalle *sillen* viimeistään 1500-luvulla näyttää vakiintuneen merkitys, joka 1900-luvulla ilmaistaan sanalla *enää*? Ongelma on paitsi semanttinen myös morfologinen. Mistä komponenteista *sillen* koostuu? Onko *sillen* adverbistunut *llen*-päätteinen allatiivi? Onko allatiivin päätteiden jäljessä jokin lisämorfeemi, mikä merkitsisi pitkä-*e*:llistä ääntöasua? Onko *sillen* ollenkaan allatiivi vai onko se kehittynyt **sillein*-adverbista (Hakulinen 1979: 230)?

Kieltohakuinen adverbi *sille(n)* osoittautuu sekä Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen suomen murteiden sanakirjan (SMS) että muoto-opin arkiston (MA) kokoelmissa harvinaiseksi. Tietoja on eteläpohjalaismurteista tai niiden läheltä.

SMS:n vanhin tieto on vuodelta 1918: *sille ei sitä oo näkyny*; *sille* adv. 'sen erän perästä'. Tiedon antaja on A.V. Koskimies; pitäjän asemesta vain "Et.Pohjanm.". Muihinkin murretietoihin sopii merkitykseksi 'sen jälkeen': *Laih niiv vain käyy jotta sillen ei oon näkynym miähiä enää täs* (MA 862; E. Sydänoja 1973–74); *AHär sillen ei op pakottanus sitä paikkaa; eikä se os sillen kipiä ollus se paikka* (Astrid Reponen 1933); *Kauhava yks miäs tuli mä laitor ruakaa enkä pyytäny istumhan eikä se sillen ook käyny; ei sillen kuulunum mitää* (MA 862; M. Lahti 1974); *Nmo ei miäst oos sillen näkynyj ja se meni vain syämhä; jott-eij oos sillen kuulunu* (A. Ojajärvi 1938); *Ilm ei sillen näkyny* (t. *kuulunu*) (A. Pojan-

luoma 1934); AJär (A. Ojajärvi 1945): *ei silleem poika kahtonup* (tyttöä) *päim peri*; Lappa (Niin, kyllä hän siellä kävi) *mutta ei hän silleen mene* (ei ainakaan niin kauan kun se Juha on siellä) (J. Ollila 1963); Evi (Se lähti täältä matkaan) *eikä sitä oo silleen näkynyt; sinne meni etkä silleen sitä nää* (M. Järvinen 1963-1964); Vet (Meillä oli käenpoika elättinä, mutta) *kerran jäi klasi auki ja se lensi ulos eikä sit oo silhen näkyny* (E. Vesisenaho 1965).

“Suomen kielen näytteitä” -sarjasta ei löytynyt *sillen*-adverbin esiintymiä. Liedon murteen kirjasessa on Jorma Rekusen 1963 nauhoittama näyte Saida Kivilän (synt. 1890) “hyvin vanhoillisesta murteesta” (J. Rekunen suullisesti). Näytteessä on jakso “*kum mun tuuli kärek kans simmoseks et, kipjäks ettem mää saa niil enäm-, silläkä enä mull oli käret terveet mennä vuan ne vast rupes, tuli kipjäks*” (Rekunen 1994: 51). Mikä merkitys on sanoilla *silläkä enä*, jää epävarmaksi.

Enää-adverbia käytetään nykysuomessa useimmiten kielteisessä yhteydessä (NS). Lause, johon *enää*-adverbia tarvitaan, kertoo olotilasta, teosta tai toiminnasta, joka ei jatku tai joka ei saisi jatkua tai joka ei tule uudistumaan tai jota ei voi tapahtua. *Älä enää tee syntiä* ilmaisee paitsi kehotuksen muutokseen myös sen, että puhuteltu on aiemmin syntiä tehnyt.

Kielteisessä yhteydessä *enää* voi liittyä komparatiiviin tai komparatiiviseen käsitteeseen (Sulkala 1981: 86): *On mahdotonta juosta enää nopeammin*. Komparatiivia käytetään myös kielteisen yhteyden moderatiiveissa, *ei hullumpi, ei hassumpi, ei ihmeemmin*, sekä ilmauksissa *ei sen koommin, ei sen paremmin, ei sen enempää*. Kieltohakuinen *sen koommin* on merkitykseltään lähellä *enää*-adverbia, mutta ei sen synonyymi; *sen koommin* ei sovi lauseeseen, jonka predikaattiverbi on preesensissä. Voi sanoa *Sen koommin en ole häntä tavannut* tai *En tapaa häntä enää* mutta ei **En tapaa häntä sen koommin*. Ruotsin vallan aikaisessa kirjasuomessa ilmaus *sen koommin* ei esiinny. Niinpä siitä ei ole Vanhan kirjasuomen sanakirjassa (VKS) artikkelia.

VKS:n *enää*-artikkelin pääryhmitys on seuraava: 1. *enää* adjektiivina, ‘suurempi, enempi’; 2. *enää* adverbina, a. ‘enemmän, enempää; pikemmin, (sen) paremmin; etäämpänä’; b. kielt.

'ei sen jälkeen, tämän jälkeen, ei kauempaa', myönt. 'vielä, yhä'. Artikkelin kohtia 2a ja 2b havainnollistavat 1620-luvun postillasta otetut näytteet: *heidän köyhydens tähden [ei] - - heillä enä wijna ollut*; tässä *enä* 'enempää'; *eij pidä ne Hywät ia Pahat ikänäns yhten enä tuleman*; tässä *enä* 'enää'.

VKS:n *enää*-artikkelin kohdan 2a lauseet voivat olla myönteisiä tai kielteisiä. *Enää*-adverbin komparatiivisuuden mukaisesti lause usein ilmaisee vertailua ja *kuin*-konjunktio on tavallinen: *enä cuin* 'enemmän kuin'; *enä ja enä* 'enemmän ja enemmän'. Samanlaista on ruotsin silloinen ja nykyinen *mer-* tai *mera*-sanana ja saksan *mehr*-sanana käyttö. Nämä germaanisten kielten ilmaukset sopivat sekä kielteisiin että myönteisiin yhteyksiin.

Enää-artikkelin kohdan 2b näytteet ovat enimmäkseen kielteisiä. Asu *enä* säilyy pitkään: vasta 1700-luvun jälkipuoliskolla tulee rinnakkaisasuja: *enää, enään, enän*. Vuoden 1776 Raamatusta on joko *enä* tai *enää* (N. Ikola 1935: 118).

Agricolan teosten kielessä on *enä*-kantaisia muotoja runsaasti; *enembi, enembe, enembete, enemmen, enemmin* variantteineen ovat yleisiä (IA). Mutta merkityksessä 'enää' ne ovat harvinaisia eivätkä yhdessäkään vastaa 1900-luvun Raamattujen *enää*-adverbin käyttöä. En anna näytteitä Agricolan *enä*-kantaisista muodoista (ks. VKS).

Kun VKS:n koartikkeleita julkaistiin 1965 (Rapola 1965: 433–444), esittelyn kohteena oli mm. adverbi *edes*. Vanhin näyte sanaliitosta *tästä edes* on Upsalan evankeliumikirjasta: *testä edess ett näghe minua*. Vertailuparina on Agricolan UT:sta *ette te minua sillen näe* (Jh. 16:10).

Nyky-suomen sanakirjassa on *tästedes*-adverbin näytteistä yksi myönteinen, kolme kielteistä. Näytteet UT:sta: *mene, äläkä tästedes enää syntiä tee* (Jh. 8:11); *tästedes minä en juo tätä viinipuun antia* (Mt. 26:29). Kielteisessä yhteydessä *tästedes*-adverbia usein vahvistaa *enää*-adverbi.

Vanhimman kirjasuomen sillen ja sille

Agricolan teosten kielessä on monenlaisia konnektoreina toimivia partikkeleita: *ja, edespäin, mutta, niin, nyt, senjälkeen, sitte(n)*,

sillens, silloin, sitälähin, taas. – *Sillen* ei ole koskaan tällaisessa funktiossa. Muotoa *sillens, sillense* ei käytetä temporaalisessa merkityksessä. Agricolan raamatunkäännöskielen *sillens(e)* on B1:ssä usein korvattu *nijn*-sanalla tai jätetty vastineetta.

Kaikkiaan *sillen*-esiintymiä on Agricolan teoksissa 180 (*n:n* asemesta 6 tapauksessa nasaaliviiva). Ei-adverbisia *sillen*-esiintymiä, selviä *se*-pronominin *llen*-päätteisiä allatiiveja, on vain 15. Tämä *sillen* tavataan ei-raamatullisessakin tekstissä: anna sen kijtite sinua aijna, ia hengen rauha *sillen* laijna (Rk 413).

Tutkimuksessaan Agricolan kielen paikallissijojen loppuheitosta Osmo Nikkilä (1980: 44–48) toteaa, että yleensä allatiivin *n*-loppuiset muodot ovat Agricolan teoksissa harvinaisia. Teoksittaiset erot ovat isot: Rk:ssa *n*-allatiiveja on säilymämuodoista 20–30 pros., UT:ssa enintään pari pros. Yli puolet Agricolan *n*-allatiiveista on kaksitavuisia pronomineja: *kellen, heillen, niillen* ym.

Pronominien *llen*-loppuisten muotojen suhteellisesta harvinaisuudesta kertoo myös Index Agricolaensis: *meillen* 61 es. (*meille* 673), *heillen* 33 (*heille* 863), *teillen* 30 (*teille* 737), *nijllen* 33 (*nijlle* 282), *minullen* 15 (*minulle* 584), *henellen* 10 (*henelle* 1036), *sinullen* 6 (*sinulle* 397). Osa etuvokaalisista muodoista on allatiiveja, osa adessiiveja. – Näytteitä *se*-pronominin allatiiveista:

[2] Mk. 2:9 *sillen* rammalle; Jh. 10:2 *se* ombi Lammasten paimen. *Sillen* Owenwartia auapi; Apt. 9:11 *sillen* Cadhullen; Jer. 44:17, WE *sillen* Taiuan Trötingille; Hes. 33:8, WE *sillen* Jumalattomalle. – Esiintymiä myös Rk:ssa (464, 716), Kk:ssa (64) sekä jakeissa: Jh. 18:16 (PI), Hepr. 3:2, Ps. 25:12 (Rk, PS), Joos. 7:7 (Rk), Miika 4:13 (WE).

Pari ei-adverbista *sillen*-allatiivia (Jh. 10:2, Joos. 7:7) säilyy Raamatuissa B1–B4, muutamat lyhenevät *sille*-asuun (Apt. 9:11, Hepr. 3:2, Ps. 25:12). Agricolan *sillen*-attribuutti voi B1:ssä myös jäädä vastineetta (Jh. 18:16, Jer. 44:17, Hes. 33:8, Miika 4:13); tiivistyminen on B1:n kielelle ominaista.

Kirjainjono *sille* tavataan Agricolan teoksissa 3516 kertaa (IA). Tekstiyhteys paljastaa, mikä funktio *sille*-saneella on. Agricolan ajan kielessä *ä*-vokaalia usein merkitään *e*:llä; useimmat *sille*-esiintymät ovatkin *se*-pronominin adessiiveja. Asu *sillä*

on harvinainen. *Sille* tai *sille että* on yleensä eksplanatiivinen konjunktio. B1:ssä Agricolan *sille että* usein lyhenee *sillä*-konjunktioksi. Lyhenemistä on edistänyt vastaava prosessi vanhassa kirja-ruotsissa (Hakulinen 1955: 309). Myös *se*-pronominin allatiivina *sille* on Agricolan teosten kielessä tavallinen. Monen verbin rektio vaatii allatiivimääritteen.

Sillen taas on Agricolan teoksissa yleinen adverbina: 165 esiintymää. Samassa temporaalisessa funktiossa, mutta harvinaisempana, on myös *sille* (15 es. ja 1 *sillä*).

Sillen-adverbista huomauttaa Fr. Magoun (Magoun 1967: 34; Nikkilä 1980: 45, alav.), jonka hakemisto (mt. 84–) kertoo s.v. *sillen*, että kyseessä on allatiivimuotoinen adverbi.

Agricolan UT:n jakeissa on 44 *sillen*-adverbin esiintymää. Adverbi *sillen* tai *sille* on Raamatun kielen sana, mutta se tulee vastaan myös selitysteksteissä tai esipuheissa. Muissa Agricolan teosten tekstilajeissa sitä ei ole. *Sillen* säilyy lähes aina Ruotsin vallan ajan Raamatuissa. – Agricolan UT:n *sillen*-adverbin esiintymiä:

[3] Mt. 26:29 Em mine *sillen* ioo teste winapuun Hedelmest; Mk. 14:25; Mt. 26:65 Mite me *sillen* todhistust taruitzem; Mk. 14:63; Lk. 22:71; Mk. 5:35 Sinun tytteres on coollut, mites *sillen* Mestarita waiwat; Lk. 15:19 ia en ole *sillen* mahdollinen sinun Poijaxes cutzutta; Jh. 5:14; Jh. 8:11; Jh. 16:10 ette te minua *sillen* näe (vrt. Ups. Ek 115 *testä edess* ette näghe minua); Jh. 14:19; Jh. 17:11 Ia em mine ole *sillen* Mailmas; Apt. 20:25.

[4] Ef. 2:19 Nin eipe te *sillen* ole Wierahat; Ef. 4:17; Ef. 4:28; 1Tim. 5:23; 2Tim. 3:9; Hepr. 10:2; Ilm. 21:1 se ensimeinen Maa poiskatosi, ia se Meri ei ole *sillen*; Ilm. 3:12; Ilm. 21:4; Ilm. 22:3 Ia ei miten kiroutta pidhe *sillen* olema'.

Sillen UT:n selitysteksteissä ja esipuheissa:

[5] Mt. 26, sel. Ei meille *sillen* ycten rumillist meno ole; Lk. 22, sel. Ei se *sillen* kelpa, ette – –; Rm. esip. Nin ettei tesse *sillen* ole miten waija; Rm. 7, sel. ettei Lakican *sillen* taidha yleskihoitta Omantunnon päle candaman; Ef. 4, sel.

Adverbin asuna *sille* pro *sillen* on UT:ssa harvinainen:

[6] Jh. 16:25 Se aica tule, ettei mine *sille* puhu teille Tapauxis; 2Piet. 2:3 Ioille *io* Domio ei *sille* cauan wiuy; vrt. B1–B4 *sillen*.

Agricolan UT:n *sillen*-adverbia edeltää joskus *nyt*:

[7] Jh. 4:42 Emme me *nyt sillen* vsko sinun puhes teden; Rm. 8:4 Quin ei *nyt sillen* Liha' ielkin waellamma; Gal. 4:7 Nin eipe *nyt sillen* yxiken Oria ole; Ilm. 18:14 Ia edh sine heite *nyt sillen* leudhe. – B1:ssä *nyt* voi jäädä pois.

Agricolan Rk:ssa *sillen*-adverbin esiintymiä on 24. Adverbia seuraa tai edeltää joskus *ikenens* 'koskaan':

[8] Rk 553 etteij me *sillen ikenens* ionghun synnin edhes pelkeisi; Rk 558 en site *ikene's sillen* wnhodhaijsin; Rk 629 ele *sillen* wiwuy; Rk 503, 505 *sillen ikenens*.

Sellaisia VT:n jakeita, joissa on adverbi *sillen*, on runsaasti PS:ssa ja WE:ssa ja muutama Agricolan suppeissakin kirjoissa (KÄ, ME, NP). PS:ssa ja WE:ssa adverbien asuna on *sillen* tai *sille*, PS:ssa kerran *sillä*. Yleensä PS:n ja WE:n *sillen* tai *sille*-adverbi säilyy B1:ssä, *sillen* myös Raamatuissa B2–B4. Loppun: tön variantti tavataan siis B1:stäkin, mutta ei enää Raamatuista B2–B4. Esitän Raamatuista B1–B4 tietoja, jos adverbi on muuttunut.

[9] Ps. 88:6, PS ioita et sine *sillen* muista; Ps. 104:35, PS Syndiset Maalda lopetetaan, Ia ne Iumalattomat ei *sillen* pidhe oleman; Ps. 107:27, PS Ette he horiut ia hoipertelit – – ia euet *sillen* ycten Neuuo tietenyet; 1Sm. 2:5, WE Ia iotca Nelke kersit, euet *sillen* isoa; Rk 189, 210, 295.

[10] Ps. 39:15, PS ette mine itzeni wirghotaisin, ennenquin mine poismenen, ia en *sille* tesse ole; B1 *sille*; B2–B4 *sillen*; Ps. 83:5, Rk 290 Etteij Israelin Nimen pälle *sillen* muijstellajsi; PS Ettei Israelin Nimen päle *sille* muistellaisi; B1 ettei Israelin nime *sillä* muistellais; B2–B4 *sillen*.

[11] Ps. 77:8, PS Poisheittänekö Jumala ijancaikisesta, ja ei ycten Armo *sillä* osottane; Jes. 2:4, WE Sille ei ydhengen Canssan pidhe toista Canssa wstan Miecka ylesnostaman, eike *sille* tottuua sotiman; Jes. 51:22, WE Eipe sinun site *sille* iooman pidhe; Jes. 54:9, WE *sillen* – – *sille*; Val. 4:22, WE Eipe hen *sille*

anna sinua poiswiedhe; Jes. 1:13, WE Elket *sillen* teiden Rocawffrian huckan edestoco; Jes. 26:21, WE *sillen*; Rk 242 *sillen*; Jes. 62:8, WE *sillen*; Val. 5:7, WE (Rk 176) *sillen*; Val. 5:14, WE Ia ne Nooricaijset eij *sillen* candelecta soijta; Hoos. 9:15, WE Ia en ycten Rackautta heille *sillen* osota; Joel 2:19, ME 117, WE Ia em mine salli teite *sillen* häpiexi tuleman; Aam. 8:2, WE Em mine tado he'de *sille'* ylitzeatzoa; Miika 4:3, WE Eike heiden pidhe *sillen* Sota harioittaman; Sef. 3:11, WE Sihen aican ei pidhe sinun *sillen* häpiemen; Sef. 3:15, WE; 5Ms. 28:68, NP Ei sinun pidhe hende *sillen* näkemen. – Näyteryhmän kaikissa tapauksissa B1–B4 *sillen*.

Sillen-adverbin läheisyys 'enää'-merkityksen kanssa ilmenee siinäkin, että Agricolan *sillen*-adverbin asemesta Raamatuissa B1–B4 on *enä* tai *enää*.

[12] Apt. 8:39, Hepr. 10:26, Ps. 103:16 (Rk ja PS); WE: Jer. 3:16, 8:2, 15:18, 23:4, 23:7, 31:36, Hes. 13:23, 34:10, 34:22; Bar. 2:35 (Rk) *sillen*; kaikissa ryhmän tapauksissa: B1–B3 *enä*; B4 *enä* tai *enää*.

Sillen-adverbi vaihtuu muuksi joskus vasta B2:ssa tai B3:ssa; Agricolan *sillen* on voinut jäädä B1:ssä vastineetta:

[13] Mk. 9:8, UT Ia cochta quin he he ymberinscatzadhit, nin eiuet he *sille'* Kete mwta nähnyet; B1 ei he ketän nähnet; B2–B4 ei he *enä* ketän nähnet; Lk. 20:36, UT Ia eiuet he *sillen* coolla taidha; B1 *sillen*; B2–B4 *enä*; Rm. 14:15 sijtte et sine waella *sillen* rackaudhen ielken; B1–B2 et sinä *sijtte* waella rackaudes; B3–B4 nijn et sinä *enä* waella; Ilm. 7:16, UT Eipe he *sillen* jsoa eike Ianoa; B1 Ei he *sillen* iso eikä jano; B2–B4 Ei heidän pidä *enä* isoman, eikä *enä* janoman.

Jos Rk:n *sillen*-adverbin tilalla on Agricolan myöhemmän teoksen samassa jakeessa muu adverbi, ei *sillen*-adverbia ole B1:ssä:

[14] Ps. 140:11, Rk 304 Etteij he *sillen* pide ylesnouseman; PS Ettei heidhen *ikenens* pidhe ylesnouseman; B1 ettei he *ikänäns* nouse; B2–B3 ettei heidän pidä ylösouseman; B4 nouseman ylös; Jes. 43:25, Rk 335 Ja en *sillea* [!] muistele sinun Syndies

pälle; WE ia sinun Syndies en *suingan* muista; B1–B4 ja en muista sinun syndejä.

Hyvin harvoin B1:n *sillen* jää seuraavissa Raamatuissa vastineetta:

[15] Hepr. 11:24 Moses – – kielsi cutzutta *sillen* Pharaonin Tytteren Poixi; B1 kielsi cudzutta idzens *sillen* Pharaon tyttären pojaxi; B2–B3 kielsi cutzutta itzens (B3 itzensä) Pharaon tyttären pojaxi.

Sillen-adverbin ja toisen adverbin yhteiskäyttö

Vanhan kirjasuomen *sille(n)*-adverbin kanssa samassa virkkeessä tai lauseessa on usein *enä*-kantainen adverbi. (Ks. ed. Laihian murrenäyte.) Näytteitä:

[16] Ps. 74:9, PS eike *sille* yxiken Propheta sarna, eikengen Opettaia meite *enembi* opeta; B1–B4 *sillen*; Jes. 25:2, Rk 238 Etteij se *sillen* caupungi ole, ia eij ikenens *änembi* ylesraketa; WE Nin ettei ne *sillen* Caupungit ole, ia ettei se coskan *enemin* ylesraketa; B1–B3 *sillen* – – coscan (B2 ijancaickisest, B3 ikänäns) *enämbi*; B4 *sillen*, ikänä *enämbi*; Jes. 29:22, WE Ei Iacob pide *sillen* häpien ala tuleman, ia ei pide henen Casuons *enämbi* häpiemen; Jes. 62:4, ME 113, WE Eipe sine *sille* cutzuta ylenannetuxi, eike sinun Maalles *enembi* sanota, kylmille; B1–B4 *sillen*, *enämbi*; Jer. 20:9, Rk 339 En tadho mine *sillen* sen pälle aijatella, ia en *enämbi* sarnata henen Nimehen; WE *sillen* – – *enembi*; B1–B3 *enä*, *enä*; B4 *enää*, *enää*; Hoos. 14:4, WE enge me tadho *sillen* astua Oricten päle, eike *enembete* sanoa meiden Käsialanne tyge; B1 *sillen*, *enämbätä*; B2–B3 *sillen*, *enä*; B4 *sillen*, *enää*.

[17] Rm. 6:9 ei hen *sillen* coole, ei se Colema saa *testedes* hene' yltzens walta; B1 *sillen*, *tästedes*; Apt. 13:34 nin ettei hen *sillen* iellenstule turmeluxen; B1–B4 *sillen* tule; Rm. esip. nin ettei *sille*' muta *iellens* ole, quin – – ; Gal. 6:17 *Testelehin* elköön yxiken *sillen* minua raskauttaco; Rk 389 ette me *io* nijte eij *sillen* muista; 2Piet. 2:3 Ioille *io* Domio ei *sille* cauuan wiuy; B1 Joiden Duomio ei *sillen* cauwan wijwy.

Sille(n) ja *enembi* (tai muu *enä*-kantainen adverbi) voivat olla samassa lauseessa, peräkkäinkin. Yleensä Agricolan *sillen*

edeltää *enä*-kantaista muotoa. B1 voi säilyttää molemmat, B2 ja B3 harvoin:

[18] UT, 1. esip. Senteden ette hen Vskon cautta – – Autuas on, Ia ei *sillen enembet* taruitze, quin ette hen – –; B1 *sillen enämbätä*; Lk. 22:16 Em mine sö *sillen* henest *enembi*; B1 en minä *sillen* hänest *enämbi* syö; B2–B4 *suingan sillen*; Ef. 4:14 ettei me *sillen enembi* Lapsset olisi; B1–B4 *sillen*; Hepr. 10:18 sijne ei ole *sille ene'bi* Wffri synnin edeste; B1–B4 *sillen*; Jes. 38:11, WE Eipe mine *sille HERRA enembi* näe – – Em mine *sillen* Inhimisie näe; B1–B4 *sillen, enämbi, sillen*; Ilm. 10:6 ettei *sille' Aica enembe* oleman pidhe; B1–B3 *sillen, enämbi*; B4 *sillen, enämpi*;

[19] Hepr. 10:17 Ia heiden synnins ia heide' Wärydhens em mine *sille enämin* tahdo minusta [po. muista]; B1–B3 *enämbi*; B4 *enämpi*; Ps. 10:15, Rk 262 Nin eij *sillen enembi* henen coreudhens leute; PS nin *eisuingan* henen Jumalattudhens *sijtte* leute; B1 nijn ei *suingan* hänen jumalattomuttans *sijtte* löytä; B2–B3 *enä*; B4 *enää*; Ob. 1:12, WE Eipe sinun pidhe *sillen enembete* nin näkemen sinun Lustis, sinun Welies päle; B1 EI sinun pidä *enä* näkemen – – eikä sinun pidä *enä* riemuidzeman; B2–B4 (ei adverbeja); Hes. 34:29, WE ettei heiden pidhe *sillen* Maasa Nelke kersimen, ia ei *enembe* heiden pilcans – – kersie.

Enembi on hyvin harvoin *sillen*-adverbin edellä:

[20] 2Kor. 5:16 nin eipe me *enembi* hende *sillen* tunne; B1 nijn en me cuitengan händä *sillen* tunne; B2–B4 *sillen*; B1, 2Ms. 10:28 carta ettes *enämbi sillen* tule minun eteeni; B2–B4 *enämbi sillen*; B1, 1Sm. 28:20 nijn ettei hänes mitän *enämbi* woima *sillen* ollut (B2:ssa *sillen* jää pois, *enämbi* säilyy).

Näytteitä vuoden 1600 tienoilta peräisin olevasta suomenoskatkelmasta (Melander–Penttilä 1936: 465–469):

[21] 1Ms. 8:21 En millen motoa tahdo mine *enembete testeedhes* maata kirota inhimisten tehden – – Enge mös tahdo *testeedhes sillen enembete* lödhe iocaista iossa hengi ombi (vrt. B1 en minä *sillen enä* maata kiro – – ja en minä *sillen enä* lyö caickia cuin eläwät; B2–B4 *sillen enä, sillen enä*); 1Ms. 9:15 ettei

pide *sillen teste edhes enembete* virta tuleman; B1 ettei *enä* wedenpaisumus pidä tuleman.

Näytteitä muista teksteistä, joita ei ole Agricolan teoksissa:

[22] B1, 1Ms. 9:11 ettei *tästedes enä* pidä caickia liha hucuttettaman wedenpaisumisella, ja ei pidä *tästedes enä* wedenpaisumus tuleman (vrt. NS s.v. *vastedes*); 5Ms. 18:16 en minä woi *enämbi* cuulla minun Jumalani ändä, engä *sillen* woi sitä suurta tulda nähdä (B4 *enämbi, sillen*); VT:n esip. nijn ettei Mosexen wirca mitän meitä *enämbi sillen* taida laitta; Hes. 27:36 ja et *sillen enä* taida tulla ylös; B2–B3 *sillen enä*; B4 *sillen enää*; B1, Hes. 40, summ., nijncuin ei – – seuracunnan *sillen* mitän auttais, ja nijncuin ei he ikänäns *enä* toipuis; Jud. 7:11 Betulias ei ollut *enä* wettä - - nijn ettei he yhtän päiwä *sillen* idzens tainnet wirwotta; Petri 1656: Ei *sillen* hypelle, ei rieguta, ei *enä* mieli tee huoruten.

Lauseessa *ettei me sillen enembi lapset olisi* komparatiivi seuraa *sillen*-muotoa. Ilmauksissa *ei sen koommin, ei sen enempää* genetiiviin liittyy komparatiivi. Olisiko syytä pitää ilmauksia *ei sen koommin* ja *ei sillen enempi* samanlaisina? Genetiivillä *sen* ja allatiivilla *sillen* olisi rakenteissa samantapainen funktio, merkitys 'sille, sen päälle, sen jälkeen'. Näitä *ei sillen enembi* -tapauksia on kuitenkin paljon vähemmän kuin *ei sillen* -tapauksia, eivätkä *sillen* ja *enembi* aina ole peräkkäin, ja ne saattavat olla myös toisessa järjestyksessä.

Sorolaisen postillan *sillen*

Piispa Eerik Sorolainen, Ericus Erici käyttää *sillen*-adverbia mm. 2-osaisessa postillassaan (I osa ilm. 1621, II 1625; näytteissä v:n 1990 näköispainoksen sivunumerot).

Se-pronominin allatiivi on Sorolaisella harvoin *-llen*-päätteinen: I: 296 *maxa sillen* caickein corkemalla (< Ps. 50:14). Agricolan UT:n mukaisesti (Jh. 10:2) Sorolaisella (I: 1023): *Sillen* owen wartia awapi.

Adverbin asuna postillassa on yleensä *sillen*, harvoin *sillän*, ja kun Sorolaisella on myös *älämä, hänestä, härättä, lähätti, ländä, merästä, näliä, pälkäisi, sittä, tiätä, wiälä, wähämin, ylis-tättä, härättä* (pro *elämä, hänestä, herättä, lähetti, lendä, meres-*

tä, neljä, pelkäisi, sitte, tietä, wielä, vähemin, ylistätte), pidän *sillän*-asua *sillen*-adverbin ortografisena varianttina. Näytteitä:

[23] I: 70 se wijmeinen päiwä eij ole *sillen* caucana, mutta jwri läsnä; 690 nijn eij se cuitengan *nyt sillen* täsä ole; I: 846 sillä että minä menen Isäni tygö, ia ettei te minua *sillän* näge. – Teksti on lähes sama kuin Agricolan UT:ssa (Jh. 16:10). Luultavaa on, että Sorolainen käytti vuoden 1618 evankeliumikirjaa tai Juustenin Messua (JM 1575). JM:n evankeliumi- ja epistolatekstit ovat peräisin Agricolan UT:sta, mutta Agricolan ja Juustenin kielen välillä on erojakin. Niinpä Juusten on vaihtanut Agricolan (Gal. 4:7) (*eipe*) *nyt sillen* -ilmauksen tilalle (*ei*) *nytt tessä enembi* (Parvio 1978: 105-125, erit. 107).

[24] II: 578 Mutta nyt cosca HErra Christus sanoi, Mene, sinun Poicas Elä, Eij hän *sillen enämbi* epäile.

Sorolaisen postillassa on *sillen* tai *sillän* -esiintymiä myös sellaisissa raamatunjakeissa, joissa ei Agricola eikä B1 käytä *sillen*-adverbia:

[25] I: 1101 älä *sillän* ole epäuskoinen, mutta usco (Jh. 20:27, Agr. ele ole Epeuskoinen waan vskolinen; B1 älä ole epäuskoinen waan uscowainen); II: 264 Ettei hän saa *sillen tästedes* hallita (vrt. Lk. 16:2, Agr. Sille ett sine szaa *testedes* hallita; B1 *tästedes*).

Kieltohakuisen *sillen*-adverbin esiintymiä on myös postillan I osan sivuilla 688, 737, 739, 757, 885, 908, 913, 1140, 1206 ja II osan sivuilla 55, 264, 609, 725 ja 944. Asuna on I osassa viidesti *sillän* (I: 157, 865, 961, 1101, 1102).

Sorolaisen postillassa muodot *enämbi*, *enämbätä*, *enämin* ovat yleisempiä kuin *enä*. *Enämbi* voi olla myös sellaisessa jakeessa, missä Agricolan UT:ssa ja Raamatuissa B1–B4 on *sillen*:

[26] I: 1189 ensimmäinen maa pois hukui, ia meri eij ole *enämbi* (vrt. Ilm. 21:1, Agr. se ensimeinen Maa poiskatosi, ia se Meri ei ole *sillen*).

1600- ja 1700-luvun Raamattujen *sillen*

Vuoden 1642 Raamatussa *sillen* on yleensä adverbi; poikkeukset ovat harvinaisia:

[27] Joos. 7:7 *sillen* puolen Jordanit; Rm. 9:15 Jollen minä olen armollinen, *sillen* minä olen armollinen (Agr. UT Jonga mine olen Armolinen, *sen* mine olen armolinen); lisäksi liitepartikkelin edellä: Sm. 9:2 *sillengin* joca ei uhrackan.

Sillen-adverbia käytetään B1:ssä noin 180 kertaa: UT:n kirjoissa 64 kertaa, VT:ssa ja apokryfikirjoissa yhteensä 115 kertaa. Yleensä Agricolan *sillen*-adverbi säilyy B1:ssä.

B1:n kieli on ortografialtaan, osin morfologialtaankin, melko yhtenäistä (Kiuru 1995: 48–56). Kun B1 käyttää *sillen*-adverbista lähes aina asua *sillen* (poikkeuksia on kaksi ja ne periytyvät Agricolalta), voi *e*:llistä ääntöasua ja loppu-*n*:llistä muotoa pitää 1600-luvun kirjakielen mukaisena. Ääntyikö jälkitavun *e* lyhyenä vai pitkänä, kirjoitusasu ei kerro. (Jälkitavun pitkän vokaalin merkinnästä Kiuru 1992: 165–.)

Sillen-adverbin kuulumista 1600-luvun kirjasuomen sanavaroihin todistaa sen käyttö B1:n sellaisissakin jaksoissa, joiden suomennos ei periydy Agricolan teoksista:

[28] Gal. 3, summ. jonga alla en me *sillen* ole; Gal. 5, summ. neuwo Apostoli meitä sijnä wapaudes pysymän, eikä meitäm *sillen* saldiman tulla Lain orjuden alla; Jak. 5, sel. Mutta ettei *nyt sillen* ihmeitä – – tapahdu; Ilm., esip. ettei se *sillen* mitän ole.

B1 vaihtaa joskus Agricolan *nyt*-sanana paikalle *sillen*-adverbin tai lisää *enä*-sanana:

[29] Mk. 10:8 Ja ei he ole *sillen* caxi, mutta yxi liha (vrt. Agr. Nin eiuet he *nyt* ole caxi, mutta yxi liha); Lk. 7:6, B1 Ja cuin ei hän *sillen* ollut caucan huonesta (vrt. Agr. Ia quin hen *nyt* ei caucan ollut honesta). *Sillen* säilyy Raamatuissa B2–B4.

Sillen-adverbin tulo jakeeseen vasta B2:ssa on harvinaista:

[30] Gal. 2:20, Agr. Mutta mine elen, waicka en *nyt* mine, Waan Christus quitengi minussa elepi; B1 Mutta minä elän, waicka en minä, waan – –; B2–B4 Mutta minä elän, en *sillen* minä, waan – –.

VT:n 1. osan suomennosta on monissa Agricolan teoksissa (Rk, Kk, ME, WE, NP), mutta jakeiden määrä on vain 440, noin 7 pros. 1. osan jakeista. Vielä vähemmän, vajaat 2 pros., on Agricolan teoksissa VT:n 2. osan suomennosta. B1:n VT:n alkuosien

tekstiin Agricolan WE:ssä tai NP:ssä julkaistu suomennos on voinut vaikuttaa, jos kyseessä on yhtäjaksoinen teksti. Hajallaan Agricolan teoksissa olevilla katkelmilla ei ole ollut vaikutusta.

[31] 3Ms. 26:44, ME 128 ette he caikeni pereticatoisit, ia minun Lijtton heiden cansans, ei *sillen* pideisi kelpaman; B1–B3 että minä olisin – – minun lijttoni heidän cansans tyhjäxi tehnyt.

Näytteitä B1:n Mooseksen kirjojen *sillen*-adverbista (10 es.):

[32] 1Ms. 32:28 ei sinua *sillen* pidä cudzuttaman Jacob, waan IsraEl; 5Ms. 13:11 Että coco Israel sen cuulis ja pelkäis, eikä *sillen* semmuotoista pahutta teidän seasan tekis. – Lisäksi jakeissa 1Ms. 35:10, 42:13, 42:32, 45:1, 3Ms. 13:11, 13:36 ja 5Ms. 18:16.

Sillen-esiintymiä B1:n VT:n 2. osassa:

[33] Joos. 7:12 en minä *sillen* ole teidän cansan; Tuom. 5:6, sel. ei ollut *sillen* yhtän hallituswirca; 1Sm. 1:18 waimo meni matcaans ja söi, ja ei ollut *sillen* nijn murhellinen; 1Sm. 10:2 sinun Isäs ei pidä *sillen* lucua Aseist; 1Sm. 15:23 ettei sinun *sillen* pidä Cuningasna oleman; 1Kn. 17:17 hänen sairaudens oli nijn rascas, ettei henge hänes *sillen* ollut. – Lisäksi jakeissa Tuom. 11:35, 1Sm. 9:20, 2Sm. 19:35, 21:17.

B1:n psalmien kieleen Agricolan Psalttari on vaikuttanut. B1:n kieli eroaa Psalttarista vähemmän kuin Psalttarin käännös Agricolan Rk:n psalmeista. Muihin VT:n 3. osan kirjoihin Agricolan teksti tuskin on vaikuttanut.

VT:n 4. osasta Agricolan teoksissa ovat kokonaan mukana profeetat Hooseasta Haggaihin, lähes kokonaan Sakaria ja Malakia. Valitusvirsistä Agricolan teoksissa on 80 pros., Jesajan kirjasta lähes puolet. Jeremian ja Danielin kirjoista Agricolan teoksissa on vain viidesosa ja Hesekielin kirjoista kymmenesosa.

Näytteitä VT:n 3. ja 4. osan sellaisista *sillen*-esiintymistä, jotka eivät B1:ssä periydy Agricolalta:

[34] Job. 7:16 En minä pyydä *sillen* elä; Job. 34:32 Jos minä olen puhunut wäärin, nijn en minä sitä *sillen* tee; Jes. 23:4 en minä ole *sillen* rascas, en minä synnytä; Jer. 8:19 Eikö HERRA tahdo *sillen* olla Zionis eli, eikö hänellä *sillen* ole Cuningasta; Hes. 12:23 sen sananlascun, ettei sitä *sillen* pidä pidettämän

Israelis; Hes. 12:28 mitä minä puhun ei pidä *sillen* wijwytetyxi tuleman; Dan. 10:16 ei minusa ole *sillen* ensingän wäke; Sak. esip. ja ei *sillen* Lewin sugust pitänyt toisia Pappeja tuleman. – Lisäksi jakeissa Job. 32:15, Jer. 9:10, Hes. 16:41, 19:14, 31:14.

Myös apokryfikirjojen suomentajien kieleen on kuulunut *sillen*-adverbi:

[35] Sir. 17:26 Cuollet jotca ei *sillen* ole, ei taida kijttä; Sir. 18:33/34 Ja cosca ei sinulla ole *sillen* raha cuckaros. – Lisäksi jakeissa Sir. 44:19, 1Mkk. 13:4, 2Mkk. 9:13.

Sillen-adverbia yleisempi 'enää'-merkityksinen adverbi on B1:n VT:n kirjoissa *enämbi* tai *enä*. Raamatuissa B2–B4 *enämbi* ja *enä* säilyvät, B4:ssa asuina on myös *enämpi* ja *enää*.

B2:ssa on Henrik Florinuksen tekemiä korjauksia (Puukko 1946: 188, 190, 201; Kiuru 1993: 58–66). Florinus lisää *enä*-adverbin käyttöä; hän käyttää *enä*-adverbia myös Kirkkolain suomennoksessa (KLO 1688: 28, 65, 92) mutta *sillen*-adverbia ei kertaakaan.

Enä-adverbeja on lisätty B2:n seur. jakeisiin: 4Ms. 18:5, 5Ms. 13:16, Joos. 5:1, 1Sm. 28:15, 1Kun. 20:40, Ps. 37:36, Mt. 5:13, Mk. 2:2 (Agricolalla *io*; ks. VKS s.v. *jo*). *Enä*-adverbit säilyvät B3:ssa ja B4:ssä (*enä* tai *enää*).

***Sillen* ja *sill'* virsissä**

Jaakko Finnon *Yxi wäähä Rucous Kiria* (FRk, 1583) sisältää kolme *sillän*-esiintymää:

[36] ioca edh nyt *sillän* nijn – – ylöncadzottu – – ninquin sinä ennen sinun cuolematas olit; Ja cosca minun kielen ei *sillän* (2. p. 1615 *sillen*) puhua taidha; etten minä taidha *sillän* ilman auioskesky elä.

Finnon *sillän* merkitsee samaa kuin raamatunsuomen *sillen*-adverbi. Ero on ortografinen; Finnon Rk:ssa ja virsikirjassa (FVv) ä:n käyttö e:n asemesta on runsaanlaista, esim. *sittä* 'sitte', *sinnä* 'sinne', *wäkäue* 'väkevä', *hä* 'he', *pälkämät* 'pelkäämät', *nekäuät* 'näkevät'. Myös Maskun kirkkoherran Hemmingin virsikirjassa (HVv, 1605) e on joskus merkitty ä:llä: *sinnä*, *älää* 'elää', *tyvänäx* 'tyveneks', *sälkeni* 'selkäni', *käskenän* 'keskenän'.

Virsinäytteissä on päälähteenä vuoden 1701 virsikirja. Jos virsi on myös Finnon ja/tai Maskun Hemmingin virsikirjassa, ilmoitan FV-k- resp. HVk-lyhenteen jäljessä virren järjestysnumeron. *Sillen*-adverbin säilymistä tai muuttumista seuraan myöhemmistä, v. 1841 ja 1857 painetuista virsikirjoista. – Näytteitä:

[37] Wk 1701, 163:3 Ei Laki meit *sillen* soima (< HVk: 156, *sillen*); 1841, 1857 *enään*; Wk 1701, 206:4 En pyydä *sillen* Pojaxens (< HVk: 67, *sillen*; FVk: 24, *sillen*); 1841, 1857 *enää*; Wk 1701, 217:10 Cuin kieli ei *sillen* puhu woine (< HVk: 57, *sillän*); 1841, 1857 *enää*; Wk 1701, 382:1 Eik kieli voi puhu, Eik Silmill *sillen* nähdä (< HVk: 229, *sillän*); 1841, 1857 *enään*.

Sillen on myös Wk 1701:n seuraavissa säkeistöissä: 141:19 (1841, 1857 *enään*), 266:1 (1841, 1857 *enään*), 295:4 (1841 *sillen*, 1857 *enään*), 331:1 (1841, 1857 *sillen*), 379:10 (1841, 1857 *enää*) ja 411:9 (1841, 1857 *enään*).

Virsi *sillen* voi olla myös loppuheittoinen. Adverbi *sill* tavataan kymmenisen kertaa v:n 1701 virsikirjassa (*sillen* 12 kertaa). *Sill* konjunktiona tai attribuuttina (esim. *sill* 'kuolemall') on hiukan yleisempi. Säkeen tavumäärää vähentävät tyypistetyt asut ovat virsiekielessä yleisiä: *aiv* 'aivan', *kaik* 'kaiken', *lain* 'lainaa', *oll* 'ollut', *voidell* 'voidellut'.

Tauno Väinölä ilmoittaa *sillen*-adverbin merkitsevän 'enää' (Väinölä 1995: 171, 195, 234, 253, 317, 357, 401, 441, 449, 461, 489). Hän huomauttaa myös *sill*-asun tästä merkityksestä (Väinölä 1995: 261, 443, 461). – Näytteitä:

[38] Wk 1701, 65:2 Eik *sill* lupaustans täyttän? (< HVk: 33; *sill*); 1841, 1857 *sill*'; Wk 1701, 46:2 Ei raadosan *sill* rauha, Waan luisan Sota pauha; 1841 *sill*'; Wk 1701, 246:18 Cuin kieli ei puhu woi *sill* suustans (< HVk: 209, *sill*); 1841, 1857 *sill*'; Wk 1701, 378:2 En tahdo minä wiiwyttä *sill*, Fangix minä jocaitzen otan (< HVk: 230, *sill*; < FVk: 99, *sill*); 1841, 1857 *sill*'.

Vuoden 1701 virsikirjassa *sillen* on yhtä tapausta lukuun ottamatta kieltohakuinen adverbi. Ainoa myönteisen yhteyden *sillen* 'sille':

[39] Wk 1701, 195:3 Joca – – seiso suruisans, *Sillen* HERra tahto totta, Lohdutuxen lujan tuotta.

Sill(en)-adverbin käytöstä 1600-luvun suomen kielessä kertovat myös esiintymät Jonas Mennanderin Huonen-Speilissä:

[40] Mennander 1699: Jos taas Wieras tule Talon / Edestänsä menon jalon / löytää silloin lijatengin / Cosc eij *sillen* yhtän hengi' Ole codos omast taca; Sijhen ey *sill* pysty laitos.

Ruotsalaisesta herrnhutilaislaulukirjasta suomennetut Siionin virret (SW) julkaistiin ensi kerran 1700. Suomentaja Elias Lagus suosii *sillen*-adverbia (Joki 1937: 424; Joen mukaan Laguksen *sillen* merkitsee 'kuitenkin, kuitenkaan'). Se on hänen kielessään tavallisempi kuin *enä*. Myös loppuheittonen *sill'* osoittaa *sillen*-adverbin tuttuutta Laguksen kielessä.

Laguksen *sillen* on adverbi. Vain yhdessä virressä (161:4) *sillen* merkitsee 'sille': *sillen*, jolda puuttuu kaikk'. – *Sillen*- ja *sill*-adverbin esiintymiä (havainnot v:n 1829 painoksesta, joka on l. p:n mukainen):

[41] SW 10:10 Mun hyvät lupauxeni Ei *sillen* apuu' tuota (< Ej hjälper mer, för mina brott, At lofwa bot och ljuga); SW 24:4 En *sillen* peitä syndiän' (< Jag wil ej hykla mer): SW 26:8 Embä *sillen*, rakas HERra! Tyhmäst' tallaisi sen pääll' (< Ack! JEsu, jag ej länger Wil trampa på dit blod); SW 34:4 En *sillen* tallat' saata Sun pyhää wertas tääll' (< Jag då ej mer owarsamt trär På en så dyrbar saft; SW 41:5 Osota, JEsu! armojas Älä *sill'* kätke kaswojas (< Dölj dock ej längre dit ansigt' för mig).

Sill(en)-adverbi on myös SW:n seuraavissa säkeistöissä: 7:14, 23:1, 45:4, 50:1, 54:2, 56:8, 63:16, 76:4, 78:12, 81:9, 81:16, 99:5, 97:3, 99:11, 102:1, 102:11, 109:7, 113:12, 120:7, 120:8, 129:23, 141:2, 192:6.

Pienessä, 26 virttä sisältävässä kirjasessa *Halullisten Sieluin Hengelliset Laulut* on vielä 1857 (14. p.) 'enää' merkitsevä *sill'*:

[42] HsHL 4:2, Jo viimeinen aika nyt käsissä olevan näkyy, Ei Jesus nyt viimeisen tulonsa kanssa *sill'* viivy.

Enää yleistyy 1800-luvun jälkipuoliskolla ja *sillen* väistyy lähes kokonaan virsien kielestä. Vuoden 1883 *Väliaikaisessa suomalaisessa virsikirjassa* jäädä-verbiä määrittää kerran *silleen* (378:6). Adverbi *silleen* 'enää' on kahdessa virressä:

[43] Wk 1883, 80:8 Vaan kenpä voisi *silleen* Kaikk' armons mainita; 295:4 Niit' älä *silleen* muista.

Vuoden 1886 virsikirjassa *enää*-adverbi on vakiintunut (27 es., *enään* 3 es.). Loppusointu on pelastanut yhden *silleen*-adverbin:

[44] Wk 1886, 122:3 Välistä Kristus vieläki Kirkastuu uskoviilleen, Mut pois taas hetki rientääpi, Ja hänt' ei nähdä *silleen*.

Myöhäisimmät (1928) 'enää' merkitsevät *silleen*-adverbit löysin laulukirjasta *Siionin Kannel* (SK):

[45] SK 124:5: Orja veisaa – vitsa kun ei *silleen* lyö; 572:1 Ja maailman melske se hiljenee Ja vaikenee, Ja myrsky ei *silleen* pauhaa.

1600-, 1700- ja 1800-luvun uskonnollisen proosan *sillen*

Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1600- ja 1700-luvun saarnakorpuksat koostuvat 25 tekstistä. *Sillen*-adverbin esiintymä on 15. Ne ovat lähes kaikki peräisin Raamatusta; *sillen* ei ehkä kuulunutkaan kirjoittajan omaan kieleen. – Kirjoittajat ja heidän lainaamansa jakeet: Andreae 1654 < Job. 32:15; Ikalensis 1659 < Ef. 2:19; Favorinus 1665 ja Thuronius 1689 < Ilm. 7:16; Kexlerus 1680 < Rm. 6:9 ja Sef. 3:15; Thuronius 1689 < Ps. 77:8; Procopoeus 1690 < Ilm. 3:12; Wallenius 1706 < Gal. 6:17; Steenbäck 1750 < Ilm. 21:4; Pazelius 1764 < Gal. 2:20; Lyra 1772 < Jes. 60:18; Frosterus 1791 < Jes. 60:20.

1600-luvun korpuksessa on yksi loppu-*n*:tön *sille*-adverbi:

[46] Andreae 1654: Sijttä quin hän *sillen* ijällen joutunut oli, ettei hän *sille* taitanut yxinäns olla.

Lukiessani 1700- ja 1800-luvun suomeksi käännettyä proosakirjallisuutta olen tarkkaillut *sillen*- ja *enää*-adverbin käyttöä. Adverbi *enä(ä)* osoittautui selvästi yleisemmäksi kuin *sillen*.

Johann Arndtin "suomexi kääty" *Paradisin Yrti-Tarha* painettiin 1732. *Sillen*-adverbin esiintymät:

[47] Arndt 1732: < Ps. 77:8 ja Ps. 39:14; etkä [ole] nijncuin Noan aicana, *sillen* Maata Ihmisten tähden kirowa < 1Ms. 8:21 (B2 en minä *sillen enä* maata kiro ihmisen tähden); Ja cosca minä en *sillen* puhua taida.

Ahasver. Fritschin *Rukouskirjan* suomensi Samuel Antilius (Tiililä 1961: 91–93). *Sillen* esiintyy kerran, sitaatissa:

[48] Antilius 1732: siihen taiwallisen Jerusalemijn, josa ei yö *sillen* ole < Ilm. 21:25.

Abraham Achreniuksen kirjoissa *Jumalan Lasten Hengellinen Ajan-Tieto* (1760a) ja *Rucoucest Ja sen Cuulemisest* (1760b) *sillen*-adverbia on käytetty useissa Raamatun sitaateissa (Ilm. 10:–6, Ef. 2:19, Ps. 77:8 ja Jh. 5:14).

Andreas Elgfothin suomentama J.P. Freseniuksen *Rippi- ja HERran Ehtollisen-Kirja* painettiin 1763, suomennoksen tarkasti Lizelius (Tiililä 1961: 151). Ainoa *sillen* on sitaatissa:

[49] Elgfoth 1763: älä *sillen* syndiä tee < Jh. 5:14.

J.P. Millerin *Tarpellisimbain Historiain Lyhykäisen Uloswedon Pyhästä Raamatusta* suomensi Z. Cygnäus (Tiililä 1961: 186–187). *Sillen*-esiintymiä on neljä, suoraan tai muunnellen Raamatusta lainatuissa lauseissa:

[50] Cygnäus 1774: Ei sinun [!] *sillen* pidä kutsuttaman Jakob, waan Israel < 1Ms. 32:28; He wastaisit – – toisen ei *sillen* olewan eleillä < 1Ms. 42:13; lisäksi < Jh. 5:14 ja Lk. 15:18–19.

Raamatusta peräisin on *sillen* myös Lars Forseliuksen saarnatekstissä 1779 ja Isak Grapen *Taiwallisen Yrttitarhan-Seuran* suomennoksessa 1820:

[51] Forselius 1779: yötä ei pidä *sillen* oleman < Ilm. 21:4; Grape 1820: ällä [!] *sillen enä* [*enä* Grapen lisäämä] syndiä tee < Jh. 5:14; eikä yxikän kuolema pidä *sillen enä* [*enä* Grapen lisäämä] oleman, eikä itku, eikä parku, eikä kipu *enä* ole < Ilm. 21:4 (vrt. B4 eikä kipua pidä *sillen* oleman); haavoitetut jotka haudasa makawat, joita ei Jumala *sillen* muista < Ps. 88:6. – Lisäksi Grapella lainoja jakeista Jh. 5:14, Gal. 2:20, Ps. 39:14, Ps. 77:8 ja Miika 7:2.

Arthur Dentin *Totisen käändymisen Harjoitus* ilmestyi Samuel Wacklinin suomentamana 1732 (Laine 2000: 256–257); suomennoksessa on neljä *sillen*-adverbia. Näytteet:

[52] Wacklin 1732a: joca tänäpä on Ihminen, ei huomena *sillen* oleckan; ja ei *enää sillen* ilahuttaman itziäns mistään ajallisesta Ilostä.

Gustaf Rancken oli ahkera suomentaja (Tiirilä 1961: 303–). Thomas Gougen *Sana Syndisille ja Sana Pyhille* ilmestyi 1801 (Laine 2000: 237). Käyttämäni painos on v:lta 1829.

[53] Rancken 1829: ettei yhtäkän saastaisutta eikä ryppyä *sillen* löytymän pidä; Mutta kuolemas jälkeen ei yxikän näistä sinulle *sillen* tarjona ole; etkä yhtäkän toivoa näe, *sillen* pelastetuxi tulla siitä surkeudesta; Kaikki endiset ruumin wirhet ei pidä *sillen enä* oleman heisä.

Nils Hamnerinin *Tien Osottaja Ijankaikkiseen Elämään* -teoksen suomennoksessa Rancken käyttää *sillen*-adverbia lainatessaan Raamattua ja myös omassa tekstissään:

[54] Rancken 1819: muista, että pääset sinne, kusa ei kipua *sillen* ole < Ilm. 21:4.

J. G. Rosenmüllerin *Autuuden Opin ja Jumalisuden Historia Lapsille* on niin ikään Ranckenin suomentama; 2. painos vuonna 1820.

[55] Rancken 1820: eikä [Josefilla] ollut toivoa *sillen ikänäns* händä nähdä; 1820: niin ettei hänellä *sillen* ollut menestystä sodisansa; 1820: en minä *sillen* kauwan teidän tykönänne ole.

Samuel Laun *Christuxen Weren Woima* ilmestyi suomeksi 1782; käännös on Elias Laguksen (Joki 1937; Tiirilä 1967: 241). Vuonna 1829 tuli uusi ”ylöspano” (suomentaja tuntematon); kieltä on hieman muutettu.

Kieltohakuinen *sillen*-adverbi on Laguksen kielessä yleinen. Yleensä se säilyy myös v:n 1829 painoksessa. Näytteitä:

[56] Lagus 1782: Jumalan lapsella on täsäkin yxi lohdutus, että hän tietä ei *sillen* syndiä tekewäns; me tulemme – – ylitsewoitetuxi, ettei Jumala *sillen* ole meillen wihainen; koska ei yhtän syndiä *sillen* ole eikä kilwoitusta, waan täydellinen lepo ja autuus – – nautitaan; Tosin emme sitä *sillen* sowinnoxi tarwitse, niin pian kuin me Jumalan näkemiseen tulleet olemme; Sydän – – odotta – – kuinga sen käymän pitä, koska ei *sillen* olla omansa, waan itsens – – Christuxelle ylösuhrattu on; ettemme Wapahtajan Werta *sillen* kunnian waldakunnasa tarwitsisi.

Lagus käyttää *sillen*-adverbia myös *enää*-adverbin kanssa:

[57a] Lagus 1782: en *sillen* woisi *enää* yhtäkän sanaa puhua. Vuoden 1829 painoksessa sama kohta kuuluu:

[57b] 1829: en *silloin* woisi *enä* yhtäkän sanaa puhua.

Sillen-adverbin korvaa nyt *silloin*. Muutos on kiintoisa, ja ainoa. Lauseyhteyteen sopivana *silloin* pro *sillen* voi olla painovirhekin.

J. Grönbergin suomentaman *Biblia-historian* *sillen*-adverbit periytyvät Raamatusta:

[58] Grönberg 1850: en minä *sillen enää* maata kiroo ihmisen tähden < 1. Ms. 8:21; emme nyt *sillen* usko sinun puhees tähden < Jh. 4:42. – Lisäksi *sillen* jakeissa Lk. 15:19 ja Mk. 14:25.

Kirkkoherra C.H. Strandberg käänsi 1830-luvulla Tuomas Kempiläisen kirjan *Kristuksen Seuraamisesta* (Tiililä 1961: 312–313). Suomennoksessa on monia *enää*-esiintymiä. *Sillen*-adverbia on käytetty kahdessa kohdassa; kyseessä eivät ole sitaatit, mutta varmaankin Raamatun kieli on vaikuttanut kirkkoherran tekstiin.

[59] Strandberg 1836: Minä en *sillen* muista hänen syndiänsä, waan ne owat hänelle annetut andeksi (vrt. Jer. 31:34, B4 minä tahdon heidän pahat tekonsa anda andexi, ja en *ikänä enää* muistaa heidän syndejänsä); niin ettei Sinun *sillen* itselles, waan Minulle lewollisena ja murhetoinna elämän pitä (vrt. 2Kor. 5:15, B4 että ne jotka eläwät, ei nyt *enä* eläisi itzellensä, waan hänelle).

Vuonna 1836 painettiin myös C.J. Kemellin suomennos Tuomas Kempiläisen kirjasta. Kemelli ei käytä *sillen*-adverbia (*enää* 35 es.). Hänellä on kerran ilmaus *ei sen kovemmin*, joka on tämän ajan uskonnollisissa teksteissä hyvin harvinainen:

[60] Kemelli 1836: Ei mies *sen kovemmin* halunnut tutkia, mitä ihtellensä vasta tapahtua piti - - < Kemp I, 25:2.

Havaintoni sellaisista teoksista, joissa *sillen*-adverbi ei esiinny tai joissa sitä käytetään toisin kuin Raamatussa, ovat vähäiset.

Henrik Renqvistin suomen kieleen *sillen* ei ehkä kuulunut. Esim. hänen 1815 ilmestyneessä suomennoksessaan *Yxi Sangen Merkillinen Historia* ei ole *sillen*-adverbia. Kirjassa *Huutawan Ääni Korwesa* Renqvist vain siteeratessaan käyttää *sillen*-sanaa:

[61] Renqvist 1844: Joka warastanut on, älkään *sillen* warastako < Ef. 4:28.

J. J. Malmbergin suomennos *Yhden Kristityn Waellus Autuahan Ijankaikkisuteen* Bunyanin teoksen saksannoksesta ilmestyi 1809 (Tiililä 1961: 237). Kuopiolainen Malmberg ei käytä *sillen*-adverbia.

Gustaf Dahlbergin suomentamassa teoksessa *Uskovaisten Hengellinen Aarre-Aitta* (1. p. 1852; 4:s 1891) *sillen*-esiintymiä on paljon, sekä ensipainoksessa että myöhemmässä. Kummassakin on myös *sillen enää* -sanapareja.

Dahlbergin *sillen*-esiintymistä muutamata ovat peräisin Raamatusta, mutta useimmat eivät. Raamatun vaikutus tuomiorovasti Dahlbergin suomennoskieleen on toki ollut vahva; hänen pääteoksensa (W. Carlsonin kanssa) on selityksillä varustettu Pyhä Raamattu (1872–1874).

[62] Dahlberg 1891: ett'ei minun *sillen* pidä sinulle wihastuman, eikä sinua rankaiseman (< Jes. 54:9); 1891: synnit otetaan – yhtenä päivänä pois, niin ett'ei niitä *sillen* [< 1852 *sillen*] nähdä.

Niissä kohdissa, missä Dahlbergilla on *sillen* tai *sillen enää*, on ruotsalaisessa lähtötekstissä vastineena useimmiten (*icke*) *mer* ja joskus myös jokin seuraavista: (*icke*) *ytterligare*, (*icke*) *heller*, *ingalunda*, *dock icke*, *aldrig mer*.

Suomennoksen 4. painoksessa korvaa *enää* joskus aiemman *sillen*-adverbin tai ilmauksen *sillen enää*:

[63] Dahlberg 1891: Niin ettei se *enää* [< 1852 *sillen enää*] synny eikä syty; Kuolemaa – ei ole minun tarwis *enää* [< 1852 ei ole minulla *sillen* tarwis] peljätä; 1891: ettei hän *enää* [< 1852 *sillen*] tee semmoista syntiä (vrt. *De Trognas Andelige Skatt-Kammare* 1774: at *aldrig mer* wilja begå en sådan synd).

Mutta *sillen enää* on kyllä vuoden 1891 painoksessakin:

[64] Dahlberg 1891: Sentähden pitää sen, joka – on kastettu, olla hywällä mielellä ja sydämen yksinkertaisuudessa ei *sillen enää* [< *sillen enää*] otella minkään synnin kanssa; 1891: waan tytykäämme myös siihen, ei *sillen enää* [< *sillen enää*] peljäten syntiä eli kuolemaa (< 1774: wi skole ock gifwa oss därmed wäl tilfreds, och icke *ytterligare* frukta oss för); 1891:

Emme *sillen enää* [< *sillen enää*] ole synnin ja kuoleman käskettävät (< 1774: synden och döden hafwa icke *mer* at befalla öfwer mig).

Eräät Dahlbergin käännösratkaisut näyttävät todistavan, että *sillen*-adverbin merkitys onkin 'silloin'. Dahlbergin kieleen kuuluu kyllä *silloin*-adverbikin. Se esiintyy myönteisissä yhteyksissä, *sillen* kielteisissä.

[65] Dahlberg 1891: mutta koska hywää ei *sillen* [1852: *sillen*] liiaksi kiitetä; haaksi ei säry, kaste ei *sillen* [1852: *sillen*] lakkaa (< 1774: skeppet brytes icke sönder, dopet uphörer *aldrig*); 1891: ei hänen *sillen* [< 1852 *sillen*] ole tarwis kysyä, miten hän autuaaksi tulis (< 1774: han behöfwer icke *då* först fråga, huru han skal blifwa salig); 1891: Kuolemaa – – ei ole minun tarwis *enää* [1852: *sillen*] peljätä (< 1774: Döden – – behöfwer jag *då* icke rädas före); 1891: Saattaako saatana nähdä meitä epäilemättä tätä uskowan? Ei *sillen* [1852: *sillen*].

Abraham Achrenius saattaa korvata Raamatun *sillen*-adverbin sanalla *silloin*:

[66] Achrenius 1760a: ja *silloin* ei ole *enä*, ei kyynelitä, ei cuolemata, ei itcua, ei kipua pidä *silloin* oleman (vrt. B3, Ilm. 21:4, ja ei cuolemata pidä *sillen* oleman; eikä itkua, eikä parcua, eikä kipua pidä *sillen* oleman).

Henr. Chyträus, Turun tuomiokapitulin notaari, suomensi ruotsista neljä uskonnollista teosta (Strandberg 1832: 32, 36):

Haquin Enrothin hartauskirja *Brinnande Böne-offer* ilmestyi 1797, suomennos *Palawa Rukousuhri* 1805. Vuonna 1808 julkaistiin kaksi Chyträuksen suomennosta: Jonas Ramuksen *Lyhy ja arwamatoin armon aika* (1808a) ja J.P.A. Snellin *Hywiä tapoja opettawaiset jutut: yhteiselle kansalle ja lapsille* (1808b).

Chytraeuksen kielessä on yleinen *enä* 'enä'; Raamatun sitaateissa hänellä on sama *sillen* mikä Raamatussa, ja virttä lainatessaan hän käyttää myös asua *sill*'. Näytteitä:

[67] Chyträus 1808a: Joka warastanut on, älkön *sillen* warastako! Joka syndiä tehnyt on, älkön *sillen* syndiä tehkö; taikka kuulisingo *sillen* weisaitten ja laulaitten äändä < 2Sam. 19:35; Teidän duomionne ei *sillen* kauwan wiiwy < 2Piet. 2:3; Seuraa

minua sanoo hän kaikill' En tahdo minä wiiwyttää *sill'*. – Lisäksi jakeissa Jes. 60: 20, 18.

Joskus Chyträuksen *sillen* merkitsee pikemmin 'silloin' kuin 'enää':

[68] Chyträus 1808a: ei Hän rangaise ajallista rikosta ijan-kaikkisella rangaistuxella, ei olis *sillen* syndi rangaistuxen wer-tainen.

Snellin kirjan suomennoksessa (1808b) Chyträus käyttää kerran adverbia *sillen*; teksti ei ole raamatunjakeen mukailua.

[69] Chyträus 1808b: Jos Tapani olis salanut asian Wieralle, niin olis hän kyllä myös saanut pitää talon, mutta ei hänellä olis *sillen* ollut lewollista omatundoa: mutta nyt taisi hän ilolla sen pitää.

Myös kirjassa *Palawa Rukous-uhri* on *sillen*-tapauksia, jotka eivät ole peräisin Raamatusta. Lauseyhteys on myönteinen. Enrothin ruotsalaisessa tekstissä on vastineena *då*.

Adverbit *silloin* ja *sillen* näyttävät olevan joidenkin suomentajien kielessä lähes synonyymeja.

***Sillen*-adverbin jatkajat 1800-luvun Raamatuissa**

Miten vuoden 1776 Raamatun *sillen*-adverbille kävi 1800-luvulla? Varhaisnykysuomen kauden alkukymmenet, 1850-luvulle asti, *sillen*-adverbin asu pysyy entisellään. *Sillen*-adverbin yleisyys ja vakiintunut yksi-*e*:llisyys jatkuu 1800-luvun alkupuoliskon Raamatuissa. Näissä kieli on muutenkin Vanhan kirkkoraamatun mukaista (Puukko 1946: 251).

Sillen-adverbin asussa alkaa ilmetä muutoksia 1850-luvulla. Koko 1800-luvun jälkipuolen tilanne pysyy vakiintumattomana. Melko yleisesti vanha *sillen*-asu säilyy edelleenkin, mutta tilalle tulee joskus *silleen*, joskus *sille*, samassakin raamatunpainoksessa. Vaihtelu osoittaa, että Raamatun kielen uudistajat eivät hyväksyneet *sillen*-adverbin vanhaa asua ja että muutoskin epäilytti.

Raamatun ns. koetuskäännöksessä (1859) *sillen*-adverbia ei käytetä; tilalla on *enää*. Myöhemmin moniin 1800-luvun jälki-

puoliskon raamatunteksteihin (esim. 1878, 1895, 1896, 1897) tulee *enää* (harvoin *enään*) aiemman *sillen*-adverbin tilalle.

Esittelen tässä jaksossa vuoden 1776 Raamatusta löytyneiden *sillen*-adverbin esiintymien jatkajia 1800-luvun jälkipuoliskon Raamatuissa. (Koetuskäännöksen *enää*-tapaukset sivuutan.)

Aineistona on 137 jaetta (UT:sta 41, VT:sta 90 ja apokryfikirjoista 6 jaetta). Jakeille on yhteistä se, että vuoden 1776 Raamattu käyttää niissä temporaalista *sillen*-adverbia. Lähes poikkeuksetta *sillen*-esiintymät periytyvät B1:stä.

UT: Mt. 26:29, 26:65, Mk. 5:35, 10:8, 14:25, 14:63, Lk. 7:6, 15:19, 22:16, 22:71, Jh. 4:42, 5:14, 8:11, 14:19, 16:10, 16:25, 17:11, Apt. 13:34, 20:25, Rm. 6:9, 11:6, 2Kor. 5:16, Gal. 2:20, 4:7, 6:17, Ef. 2:19, 4:14, 4:17, 4:28, 1Tim. 5:23, 2Tim. 3:9, Filem. 1:16, 2Piet. 2:3, Hepr. 10:2, 10:18, Ilm. 3:12, 10:6, 18:14, 21:1, 21:4, 22:3.

sillen säilyy: 1852, 1853, 1862, 1871, 1878, 1886

sillen -> *silleen* 1867, 1875, 1880, 1886, 1887, 1903

sillen -> *enää* tai *enään* 1895–1902

VT I: 1Ms. 8:21, 32:28, 35:10, 42:13, 42:32, 45:1, 2Ms. 10:28, 3Ms. 13:11, 13:36, 5Ms. 13:11, 18:16, 28:68.

sillen säilyy: 1852, 1853, 1862, 1867, 1871, 1878, 1885, 1886

sillen -> *sille* 1867

sillen -> *silleen* 1867, 1875, 1880, 1887, 1896, 1903

sillen -> *enää* tai *enään* 1903

VT II: Joos. 7:12, 1Sm. 1:18, 2:5, 9:20, 10:2, 15:23, 2Sm. 19:35, 21:17, 1Kn. 17:17.

sillen säilyy: 1852, 1853, 1862, 1871, 1878, 1886

sillen -> *sille* 1867

sillen -> *silleen* 1886, 1893, 1896, 1903

sillen -> *enää* 1878

sillen -> *enää* tai *enään* 1896, 1903

VT III: Job. 7:16, 32:15, 34:32, Ps. 39:14, 74:9, 77:8, 83:5, 88:6, 104:35, 107:27.

sillen säilyy: 1852, 1853, 1862, 1871, 1878, 1886

sillen -> *sille* 1862 (Ps. 77:8), 1867, 1871, 1878

sillen -> *silleen* 1867, 1886, 1893, 1896, 1903

sillen -> *enää* 1878

sillen -> *enää* tai *enään* 1896, 1903

VT IV: Jes. 1:13, 2:4, 5:30, 23:4, 25:2, 26:21, 29:22, 30:20, 38:11, 51:22, 54:4, 54:9, 60:18, 60:19, 60:20, 62:4, 62:8, 65:19, 65:20, Jer. 8:19, 9:10, 44:22, 44:26, Val. 4:16, 4:22, 5:7, 5:14, Hes. 12:23, 12:28, 16:41, 18:3, 19:14, 27:36, 31:14, 34:28, Dan. 10:16, Hoos. 2:16, 2:17, 9:15, 9:16, 14:4, Joel 2:19, 3:17, Aam. 7:8, 7:13, 8:2, 9:15, Miika 4:3, 5:13, 7:2, Nah. 1:15, 2:13, Sef. 3:6, 3:11, 3:15, Sak. 9:8, 13:2, 14:11, 14:21.

sillen säilyy: 1852, 1853, 1862, 1871, 1878

sillen -> *sille* 1852, 1853 (Hoos. 2:17)

sillen -> *silleen* 1867, 1886

sillen -> *enää* 1867, 1871, 1886, 1896, 1903

sillen -> *enään* 1862, 1878, 1886, 1896, 1903

Apokryfikirjat: Jud. 7:11, Sir. 17:26, 18:34, 44:19, 1Mkk. 13:4, 2Mkk. 9:13.

sillen säilyy: 1852a, 1853, 1862, 1871, 1878, 1893

sillen -> *silleen* 1886, 1896, 1903

sillen -> *enää* 1859 tai *enään* 1862 (Jud. 7:11), 1896, 1903

Kommentteja: Vuoden 1862 Raamatun VT:n 4. osan jakeissa vanhan *sillen*-adverbin lähes aina korvaa *enään*; *sillen* säilyy vain muutamassa Jesajan jakeessa (1:13, 2:4, 5:30, 23:4) ja lisäksi jakeessa Hes. 27:36 (et *sillen enään* taida tulla).

Silleen tulee vuoden 1867 Raamattuun, jonka UT:ssa se vakiintuu ainoaksi asuksi. Saman Raamatun VT:n eri osissa vaihtelevat *sillen*, *sille* ja *silleen*.

Vuoden 1867 Raamatussa *sillen*-adverbin vaihtoa asuun *sille* voi pitää harkittuna, siinä määrin yleinen se on VT:n 1. ja 2. osassa (vain jakeessa 1Ms. 8:21 *sillen* säilyy). Jobin kirjassa vuoden 1867 Raamattu joko lyhentää adverbin asuun *sille* (Job. 32:15) tai pidentää sen asuun *silleen* (Job. 7:16, 34:32). Psalmijakeissa *silleen* on yleinen; vain jakeessa 39:14 on *sille* (B1:ssä samoin *sille*, B2–B4 *sillen*).

Jakeessa Hoos. 2:17 adverbin asuna on *sille* jo molemmissa Lizeliuksen Raamatuissa, mikä selittää asun yleisyyden tässä jakeessa.

Adverbin yhdenmukaista asua ei 1800-luvulla pidetty tärkeänä. Raamatun kirjojen keskinäisiin eroihin on voinut vaikuttaa se, onko käännöksen tarkastaja tuntenut omasta suomen

kielestään *sillen*-adverbin ja jos on, niin missä asussa: *sille*, *sillen* vai *silleen*. Jos hän tuntenut sanan vain Raamatusta, hän on ehkä pitänyt tarpeettomana muuttaa *sillen*-adverbia miksikään tai mitenkään. Jos hän on tuntenut sen muussa merkityksessä, hän on ehkä ehdottanut tilalle tutumpaa *enää*-adverbia. Samankin raamatunpainoksen eri osien keskinäisiin eroihin on vaikuttanut se, että käännöstä uudistavia tarkastajia on ollut useita.

Sillen-adverbi säilyy muuttumattomana pitkään 1800-luvun jälkipuoliskollakin; vuoden 1886 Raamatussa se on vielä varsin yleinen. Tämä todistaa ensisijaisesti raamatunkielen traditionaalisuutta. Jälkitavujen pitkien vokaalien kirjoittaminen kahdella vokaalimerkillä on tässä vaiheessa yleistä raamatunsuomessakin.

Vuoden 1903 jälkeisissä Raamatuissa ei adverbia *sillen*, *silleen* tai *sille* käytetä; tilalla on *enää* tai *enään*.

Lopuksi

Agricolan teosten kielessä ja Ruotsin vallan ajan Raamatuissa sanoilla *sillen* ja *silloin* on selvästi eri funktio. Molemmat ovat yleisiä, mutta *silloin* on myönteisen lauseen sana, usein virkkeen tai lauseen alussa esiintyvä, ja *sillen* kieltohakuinen. Sen merkitys ei ehkä ole selvä 'enää' mutta lähellä sitä. Kun lauseessa on myös sana *enä(ä)* tai *enämbi*, tämä ehkä kertoo, ettei *sillen* ole kääntäjän mielestä riittänyt ilmaisemaan merkitystä 'enää'.

Vanhan kirjasuomen *sillen*-adverbi on alkuaan voinut olla pelkkä *n*-loppuinen allatiivi. Agricolan teosten kielessä sama funktio on 15 kohdassa muodolla *sille*. Arvi Jänneksen ja A. V. Koskimiehen mukaan allatiivimuotoa *sille* on käytetty kielteisessä lauseessa merkityksessä '(ei) sen perästä'. Pronomini-vartalosisissa allatiivimuodoissa on melko yleistä *llen*-pääteisyys.

Olisiko Agricolan teosten kielessä yleinen ja varsin vakiintunut ilmaus *sillen* kehittynyt *silloin*-muodon rinnakkaisasusta **sillein*, jonka faktisuudesta ei ole todisteita? Tämäkin lienee mahdollista. Semanttisen eriytymisen olisi tällöin oletettava tapahtuneen kauan ennen Agricolan aikoja. Kirkollista suomen kielen tarvetta voi toki olettaakin olleen ennen Agricolan aikoja.

Ruotsin vallan ajan lopulla *sillen*-muodon funktio joidenkin kirjoittajien kielessä lähenee merkitystä 'silloin'. Mutta tämä ei selitä sitä, miksi raamatunkäännösuomeen jo 1500-luvulla vakiintui kieltohakuinen *sillen*.

Vastaan vielä alussa esittämäni kysymykseen: vanhan kirjasuomen *sillen*-adverbi ei mielestäni ole sama sana kuin arkipuheen *silleen* eikä liioin sama kuin se *silleen* tai *sillensä*, jota käytetään *jättää*, *heittää* tai *jäädä* -verbin kanssa.

AINESLÄHTEET

Biblia.txt-korpus. Atk-tallenne. KKTK.

Saarnakorpuks. Atk-tallenne. KKTK.

Mikael Agricolan Teokset I–III. Faksimilepainos. Helsinki–Porvoo: WSOY 1931.

B1 = BIBLIA, Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi. Stockholmis, Anno 1642. (Näköispainos. Porvoo: WSOY 1971.)

B2 = BIBLIA, Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi. Turusa 1685.

B3 = BIBLIA, Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi. Turusa 1758.

B4 = BIBLIA, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi. Turusa 1776.

B 1777 = BIBLIA, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi. Rävölisä.

B 1852a = Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi. Helsinki.

B 1852b = Biblia, se on Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Stockholm.

B 1853 = Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu. Porvoo.

B 1859 [koetuskäännös] = Biblia, se on Koko Pyhä Raamattu. Vanha ja Uusi Testamentti. Alkuraamattuun jälkeen uudestansa ojennettu. Helsinki.

B 1862 = Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu. Toinen läpikatsottu ja korjattu painos. Helsinki.

B 1867 = Biblia, se on: Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Helsinki.

B 1871 = Biblia, se on Koko Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Turku.

B 1875 = Biblia, se on: Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Turku.

- B 1878** = Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu. Helsinki.
- B 1880** = Biblia, se on: Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Berlin.
- B 1885** = Uusi Testamentti Selityksillä. Toinen korjattu painos, toim. Gust. Dahlberg. Turku.
- B 1886** = Biblia Se on Koko Pyhä Raamattu. Helsinki.
- B 1887** = Biblia, se on: Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Köln.
- B 1893** = Biblia, se on: Pyhä Raamattu, Vanha ja Uusi Testamentti. Jyväskylä.
- B 1896** = Biblia, Koko Pyhä Raamattu. Turku.
- B 1897** = Meidän Herramme Jesuksen Kristuksen Uusi Testamentti. Turku.
- B 1897–1902** = Raamatunkäännösehdotus. Uusi testamentti. Helsinki, Kuopio, Kajaani.
- B 1900** = Meidän Herramme Jesuksen Kristuksen Uusi Testamentti. Kuningas Dawidin Psalmit. Turku.
- B 1903** = Biblia, Koko Pyhä Raamattu. Kuopio.
- B 1927** = Pyhä Raamattu. Sortavala: Suomen Kirkon Sisälähetysseura.
- Achrenius 1760a** = Abraham Achrenius: Jumalan Lasten Hengellinen Ajan-Tieto. Turusa. Pipping 972.
- Achrenius 1760b** = Abraham Achrenius: Rucoucest Ja sen Cuulemisest, tarpellinen tutkistelemus. Turusa. Pipping 973.
- Andreae 1654** = Georgius Andreae: Christilinen Rwmis-Sarna. Turusa. Pipping 73.
- Antilius 1732** = Samuel Antilius (suom.), Ahasver. Fritsch: Rucous-Kirja. Turusa. Pipping 538.
- Arndt 1732** = Johann Arndt (suom. tuntematon): Paradisin Yrti-Tarha. Stockholmissa 1732. Suomesa 1764 (2. p.). Pipping 160a.
- Chyträus 1805** = Henr. Chyträus (suom.), Haquin Enroth: Palawa Rukous-Uhri, Eli Jumaliset Rukouset. Turusa. Pipping 1870.
- Chyträus 1808a** = Henr. Chyträus (suom.), Jonas Ramus: Lyhy ja arwamatoin Armon Aika. Turusa. Pipping 1948. – 6. painos. Oulussa 1839.
- Chyträus 1808b** = Henr. Chyträus (suom.), J.P.A. Snell: Hywiä tapoja opettawaiset JUTUT Yhteiselle Kansalle ja Lapsille. Turusa. Pipping 1949. – 4. painos. 1836.
- Cygnäus 1774** = Zakarias Cygnäus (suom.), Joh. Pet. Miller: Tarpel-lisimbain Historiain Lyhykäinen Ulosweto Pyhästä Raamatusta. Stokholmissa. Pipping 1352.

- Dahlberg 1852** = Gustaf Dahlberg (suom.), Stefan Praetorius: Uskovaisten Hengellinen Aarre-Aitta. Turusa.
- Dahlberg 1888** = Gustaf Dahlberg (suom.), Stefan Praetorius: Uskovaisten Hengellinen Aarre-Aitta. Jälkimmäinen osa. Neljäs painos. Turku.
- Dahlberg 1891** = Gustaf Dahlberg (suom.), Stefan Praetorius: Uskovaisten Hengellinen Aarre-Aitta. Edellinen osa. Neljäs painos. Turku.
- Elgfoth 1763** = Andreas Elgfoth (suom.), Johan Philip Fresenius: Rippi- ja Herran Ehtollisen-Kirja. Turusa. Pipping 1044.
- Enroth, Haquin 1797**: Brinnande Böne-Offer, eller Gudelige Böner. Västerås 1797.
- Ericus Erici (Sorolainen)**: Postilla, Eli Vlgostoimitus, nijnen Ewangeliumitten päälle cuin ymbäri aiastaian, saarnatan Jumalan Seuracunnasa. I. osa. Stockholmis 1621. II osa. Stockholmis 1625. (Näköispainos. Helsinki: SKS 1988, 1990.)
- Favorinus 1665** = Johannes Gregorii Favorinus: Christilinen Ruumin Saarna. Abo. Pipping 124.
- Finno 1615a** = Yxi vähä Rucous Kiria (2. painos.). Stocholmin caupungis. Pipping 15a.
- Florinus, Henrik**: Sananlaskut. (Näköispainos vuonna 1702 ilmestyneestä sananlaskukokoelmasta Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset, Sananlascut. SKST 459. Jyväskylä 1987.)
- Forselius 1779**: Lars Forselius: Yxikertainen Saarna. Turusa. Pipping 1458.
- FRk 1583** = J[acobus] P[etri] Finno: Yxi vähä Rucous Kiria. Pipping 15.
- Frosterus 1791** = [Juhana Abrahaminpoika Frosterus:] Hyödyllinen Huwitus luomisen töistä. Turusa. Pipping 1659.
- Gan 1997** = Christfrid Ganander: Nytt finskt lexicon. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toim. Liisa Nuutinen. SKS ja KKTK 1997. – Nytt finskt lexicon, hakemisto. Toim. Liisa Nuutinen. SKS ja KKTK 1997.
- Grape 1820** = Isak Grape, suom., Joh. Qvirsfeld: Taiwallinen Yrtti-tarhan-Seura. Turusa. Pipping 1453.
- Grönberg 1850** = Biblia-historia. Koonnut Christian G. Barth. Suom. Joseph Grönberg. 9. painos. Helsinki. Pipping 3529.
- Hollatz 1745** = (Johan Forshäll, suom.), David Hollatz: Armon järjestys Aututehen. Turusa. Pipping 795.

- HsHL 1857** = Halullisten Sieluin Hengelliset Laulut. 14:ta painos. Helsinki. Pipping 1641.
- HVk 1605** = [Maskun Hemmingin virsikirja.] Uppsala Universitets Bibliotek, Sv. avd. Rar. 10: 432. Pipping 27. (Valokopio säilytteillä KKTK:n vanhan kirjasuomen kokoelmissa.)
- Ikalensis 1659** = Abraham Ikalensis: Jesuxen Christuxen Meidän ainoan wälimiehem, Kärsimisen Historia. Aboae. Pipping 97.
- Kemelli 1836** = C. J. Kemelli, suom., Tuomas Kempiläinen: Kristuksen Seuraamisesta. Oulusa. Pipping 2725.
- Kexlerus 1680** = Andreas Kexlerus: Christelinen Ruumis Saarna. Turusa. Pipping 204.
- Lagus 1782** = Elias Lagus, suom., Samuel Lau: Christuxen Weren Woima. Wasasa. Pipping 1507.
- Lyra 1772** = Gabriel Lyra: Yxinkertainen Puhe. Turusa. Pipping 1308.
- MA** = Muto-opin arkitso. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Malmberg 1815** = Jakob Johan Malmberg, suom., Johan Bunyan: Yhden Kristityn Waellus Autuahan Ijankaikkisuteen. Toinen ylöspano. Turusa.
- Mennander, Jonas 1699**: Huonen-Speili. – Huoneen Peili. Toim. Matti Piispa. Helsinki: Otava 1998.
- Pazelius 1764** = Mathias Pazelius: Christillinen Walmistus – – Cuolemaan. Turusa. Pipping 1053.
- Petri 1656** = Laurentius Petri: Christilinen Saarna Huoruden Wältämisest. Turusa. Pipping 87.
- [Praetorius, Stefan]**: De Trognas Andelige Skatt-Kammare. Förre Delen. Stockholm 1774. Senare Delen. Stockholm 1775.
- Procopoeus 1690** = Christianus P. Procopoeus: Uscollinen ja hywä Jumalan Huonen Haldia. Turusa. Pipping 286.
- Rancken 1819** = Gustaf Rancken (suom.), Nils Hamnerin: Tien Osottaja Ijankaikkiseen Elämään. Viides ylöspano. Turuusa. Pipping 1800.
- Rancken 1820** = Gustaf Rancken (suom.), Joh. Georg Rosenmüller: Autuuden Opin ja Jumalisuden Historia Lapsille. Toinen ylöspano. Turusa. Pipping 1831.
- Rancken 1829** = Gustaf Rancken (suom.), Thomas Gouge: Sana Syndisille ja Sana Pyhille. Neljäs ylöspano. Helsingforsisa ja Turusa. Pipping 1801.
- Ranqvist, Henrik (suom.) 1815**: Yxi Sangen Merkillinen Historia, Jumalan Hengen suuresta Armotyöstä kolmen Judan tytärlapsukaisen tykönä. Turusa. Pipping 2073.

Renqvist, Henrik 1844: Väärän Opin Kauhustus ja Oikian Opin Puolustus. Helsingfors. Pipping 3094.

Siionin Kannel. Julk. Suomen Lutherilainen Evankeliumiyhdistys. Sortavala 1928.

Sions Sångar 1787 = Sions Sångar, Bägge Samlingarne. Stockholm.

Sionin Wirret. Ruutzista Suomexi käätyt. [Suom. Elias Lagus.] Stockholmissa 1829. Pipping 1640.

Sionin Wirret. Ruotsista Suomexi käätyt. Oulussa 1829. Pipping 1640.

Sionin Wirret. Ruotsista Suomeksi käätyt. Helsingforsissa 1849. Pipping 1640.

Strandberg 1836 = Carl Henrik Strandberg (suom.), Kristuksen Jälkeen seuramisesta, Neljä Kirjaa, joita on kokonpannut Thomas Kempistä. Turussa. Pipping 2725.

Tammelinius 1688 = Gabr[iel] L. Tammelinius (suom.), Johan Gerhard: Pyhät Tutkistelemuxet. Turussa. Pipping 209a. (2. painos.)

Thuronius 1689 = Johan Thuronius: Militis Christiani Triumphus. Turussa. Pipping 276.

Wacklin 1732a = Samuel Wacklin, suom.: Arthur Dent: Totisen Kääntymisen Harjoitus. Stockholmissa. Pipping 539.

Wacklin 1732b = Samuel Wacklin, suom.: Muutamat sen oikian Uuden Syntymisen ja Hengen Uudistuksen Tundomerkit. Stockholmissa 1732. Pipping 540.

Wallenius 1706 = Ericus Wallenius: Christillinen Ruumin-Saarna. Turussa. Pipping 385.

WK 1701 = Uusi Suomenkielinen Virsi-Kirja --. Turussa. Pipping 357.

VK 1841 = Suomalainen Virsi-Kirja --. Helsinki ja Turku. Pipping 357.

Vk 1857 = Suomalainen Virsi- ja Evankeliumi-Kirja. Helsinki.

Vk 1883 = Väliaikainen Suomalainen Virsikirja. Helsinki.

Vk 1886 = Suomalainen Virsikirja evankelis-lutherilaisille seurakunnille Suomen Suuriruhtinaanmaassa. Tampere 1907.

MUUT LÄHTEET

Genetz, Arvid 1890: Suomen partikkelimuodot. Helsinki: SKS.

Hakulinen, Lauri 1955: Suomen kielen käännettäjä. -- Vir. 59 s. 305-311.

Hakulinen, Lauri 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.

- IA** = Index Agricolaensis I–II. Toim. Esko Koivusalo, Irene Hellemaa, Anja Lehtimäki, Riitta Suhonen. KKTKJ 11. Helsinki 1980.
- Ikola, Niilo 1927:** Ensimmäisen suomalaisen raamatun historiaa. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja II. Turku.
- Ikola, Niilo 1935:** Kappale 1776:n Raamatun historiaa. – Vir. 1935 s. 116–.
- Joki, Aulis 1939:** Elias Laguksen kielestä. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Juslenius, Daniel 1745:** Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Stockholm. (Näköispainos H. G. Porthanille kuuluneesta välilehtisestä kappaaleesta. SKST 288. Porvoo 1968.)
- Juusten 1575** = Paulus Iuusten Aboensis: Se Pyhä Messu Somen kielen. Stocholmis. (Näköispainos. Toim. Martti Parvio. Helsinki: SKS 1978.)
- Jännes, Arvi 1886:** Jälkileikkuuta Agricolan kielestä. – Vir. II s. 145–183.
- Kiuru, Silva 1992:** Antti Lizelius ja jälkitavujen pitkät vokaalit. – Vir. 96 s. 165–184.
- Kiuru, Silva 1993:** Agricolan Uusi testamentti ja ensimmäiset Raamattumme. – Vir. 97 s. 51–68.
- Kiuru, Silva 1995:** ATK ja vuoden 1642 Biblian morfologinen variaatio. Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim. Jaak Peebo. Tartu.
- KKTKJ** = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja. Helsinki.
- KLO 1688** = Kircko-Laki ja Ordningi. Wuonna 1688 Suomexi kääTTY. Turusa. (Näköispainos 1986. SKST 444.)
- Laine, Tuija 2000:** Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. SKST 775.
- Leskinen, Heikki 1992:** Karjalan kielikartasto I. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja 35.
- Lönnrot, Elias (toim.):** Suomalais-Ruotsalainen sanakirja. Jälkimäinen Osa N–Ö sekä lisävihko. Kolmas painos. Porvoo: WSOY 1958.
- Magoun, Francis P., Jr. 1967:** Mikael Agricola's Gospel according to St Mark. Edited with Foreword, an Outline of the Language, Glossary and Appendix by Francis P. Magoun, Jr. SKST 286.
- Mandelkern, Solomon 1962:** Veteris Testamenti Concordantiae Hebraicae atque Chaldaicae. Tel-Aviv.
- Melander, Toini ja Penttilä, Aarni 1936:** Raamatun-suomennoskatkelma v:n 1600 tienoilta. – Vir. 40 s. 465–469.

- Nikkilä, Osmo 1980:** Mikael Agricolan teosten paikallissijojen loppuheitto. Tampereen yliopiston Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 1. Tampere.
- Nikkilä, Osmo 1988:** Agricolan kieli ja teokset loppuheiton valossa. – Mikael Agricolan kieli. Tietolipas 112. Toim. Esko Koivusalo. Helsinki: SKS.
- NS 1959 =** Nykysuomen sanakirja. Viides osa. Porvoo: WSOY.
- Ojansuu, Heikki 1922:** Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja. Sarja B I:3. Turku.
- Parvio, Martti 1978:** Paavali Juusten ja hänen messunsa. Suomi 122:3.
- Pipping, F.W. 1856–1857:** Luettelo suomeksi präntätyistä kirjoista. SKST 20. (Jäljennöspainos. Porvoo 1967.)
- PS 1994 =** Suomen kielen perussanakirja. Kolmas osa. KKTKJ 55.
- Puukko, A. F. 1946:** Suomalainen Raamattumme. Helsinki: Otava.
- Rapola, Martti 1965:** Vanhan kirjasuomen sanakirjan koartikkeleita. – Vir. 69 s. 433–444.
- Rekunen, Jorma 1994:** Liedon murretta. Suomen kielen näytteitä 38. KKTKJ 75.
- Renvall, Gustaf 1826:** Suomalainen Sana-Kirja. Aboae.
- Renvall, Gustaf 1840:** Finsk Språklära, Enligt den rena Vest-Finska, i Bokspråk vanliga Dialecten. Åbo.
- Saarimaa, E.A. 1925:** Kielen ja tyylin alalta. Porvoo: WSOY.
- SKHSV =** Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja. Helsinki.
- SKST =** Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki.
- Strandberg, Carl Henr. 1832:** Åbo stifts herdaminne ifrån reformationens början till närvarande tid. Förra delen. Åbo.
- Sulkala, Helena 1979:** Suomen kielen ajanadverbien semantiikkaa. Acta Universitas Ouluensis B 8. Oulu.
- Suomi.** Kirjoituksia isänmaallisista aiheista. Toim. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1841–.
- TA =** Teologinen Aikauskirja. Helsinki: Teologinen Julkaisuseura r.y.
- Tiililä, Osmo 1961:** Rukoilevaisten kirjoja. SKST 270.
- Toivanen, Aarne ja Soinila, Sauli 1992:** Raamatun Uusi Hakusanakirja, 2. osa. Uusi testamentti. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Toivanen, Aarne ja Soinila, Sauli 1993:** Raamatun Uusi Hakusanakirja, 1. osa. Vanha testamentti. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Tunkelo, E.A. 1917:** Oikeakielisyyttä. – Vir. 21 s. 146–151.
- Vir. =** Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsinki.

VKS = Vanhan kirjasuomen sanakirja. 1. A–I. Toim. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila, Esko Koivusalo, Riitta Palkki. 2. J–K. Toim. Maija Länsimäki, Riitta Palkki, Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila, Liisa Nuutinen. KKTK:n julkaisuja 33. Helsinki 1985, 1994.

Väinölä, Tauno 1995: Vanha virsikirja. Vuoden 1701 suomalainen virsikirja. Toim. sekä johdannon ja selitykset laatinut Tauno Väinölä. Helsinki: Kirjaneliö.

RELATIIVLAUSEST EESTI VANEMAS KIRJAKEELES

Kadri Kõpp

Tartu Ülikool

1. Eesti vanema kirjakeele relatiivpronoomenid

Eesti keele grammatika järgi on relatiivlauseid kõrvallauseid, mille pronoomenist või adverbist sidend on korreelaadi vahendusel või ilma selleta viiteseoses pealause nimisõna(fraasi), kvantorifraasi või pealausega tervikuna. Nt *Ta polnud sedasorti mees, kes koos kestaga vahetab iseloomu*. Relatiivlause sidendiks on pronoomenid *kes, mis, kumb* mingis käändes või koos kaassõnaga, harva ka pronoomeni *mis* ja kaassõna liitsõnaks kujunenud ühendid *mispoolest ~ mille poolest, misiüle ~ mille üle, misläbi ~ mille läbi* jms. Samuti võivad relatiivlause sidendiks olla pronoomenid *milline, missugune, mäherdune* ja proadverbid *kuhu, kus, kust, mil(lal)*. (EKG II 1993: 311)

Eesti vanemas kirjakeeles kasutatakse relatiivlausete vormistajana järgmisi asesõnu: *kes, mis, kumb* ja *missugune*. Enamasti on nende funktsioonid ka vanas kirjakeeles samasugused kui tänapäeval, peamiselt erineb vaid ortograafiline kuju (nt *kes = ke, mis = mea* jne). Võrreldes tänapäeva eesti keelega, ongi vana kirjakeele relatiivpronoomenite juures kõige silmatorkavam käändevormide variatiivsus, mis on tingitud vanemale kirjakeelele iseloomulikust kirjaviisi ebahütlusest. Ka erineb vana kirjakeele relatiivpronoomenite kirjakuju tänapäeva keeles kasutatavast. Tänapäeva eesti keeles tavalisi pronoomenivorme *kes* ja *mis* on kasutanud oma tekstis ainult üks autor (Heinrich Stahl) ning need jäävad arhailiste vormide *ke* ja *mea* kõrval suurde vähe-
musse.

Veel on oluline, et juba 17. sajandil olid välja kujunenud suhteliselt rikkalikud vormistikud. Peale grammatiliste käänete

(nominatiiv, genitiiv, partitiiv) on autorid kasutanud ka kõiki kohakäändeid peale illatiivi. Kõige rikkalikumad pronoomeni-paradigmad on Rossihniusel, eriti torkab see silma asesõna *kumb* osas. Sellest pronoomenist tuleb lähemalt juttu edaspidi.

Minu uurimus hõlmab 17. sajandi eesti kirjakeelt ning allikmaterjalina olen kasutanud kolme autori tekste: aastatest 1600–1606 pärinevaid Georg Mülleri jutlusi, Joachim Rossihniuse 1632. a kirikukäsiraamatut ning 1632.–1638. a ilmunud Heinrich Stahli “Käsi- ja koduraamatu” nelja osa (<http://www.murre.ut.ee/vakkur>).

2. Pronoomen *kumb* eesti vanemas kirjakeeles

EKG järgi viitab *kumb* ühele kahest võimalikust asjast ning esineb proadjektiivina. Nt *Kumb õde sulle rohkem meeldib?* (EKG I 1995: 30)

Sarnaselt teiste küsivate-siduvate asesõnadega võib ka *kumb* täita kahesugust funktsiooni. Esiteks muudab see lause küsivaks, asendades küsimustatavat noomenit. Teiseks esineb *kumb* kõrval-lause sidendina, viidates asjale või tunnusele, millest pealauses juttu oli. (EKG I 1995: 29)

Eesti vanemas kirjakeeles esineb *kumb* peamiselt relatiiv-lause sidendina, seda nii Mülleri jutlustes, Stahli “Käsi- ja koduraamatus” kui ka Rossihniuse kirikukäsiraamatus. Komplement-lause sidendi ning küsisõnana on pronoomenit *kumb* kõikides tekstides kasutatud harvem.

Kõige sagedamini on interrogatiiv-relatiivpronoomenit *kumb* kasutanud Rossihnius, kelle tekstis esineb see 619 korral (0,98% tekstisõnade koguarvust). Stahli tekstis on pronoomenit *kumb* registreeritud 668 (0,58%) ja Mülleri jutlustes 376 korral (0,38%). Kõigi autorite tekstides esineb nimetatud asesõna peaaegu alati relatiivpronoomeni funktsioonis.

Eesti vanema kirjakeele omapäraks ning erinevuseks tänapäeva keelest on asjaolu, et pronoomen *kumb* ei viita tavaliselt ühele kahest võimalikust asjast, vaid esineb tähenduses ‘kes’ või ‘mis’, viidates lihtsalt mingile pealause elemendile, mis ei pruugi olla üks kahest. Erinevalt tänapäeva keelest ei ole *kumb* vanas kirjakeeles tavaliselt proadjektiivne, vaid prosubstantiivne, ning

käitub lauses sarnaselt küsivate-siduvate asesõnadega *kes* ja *mis*.
Nt

1) *V̄x Kuÿnal kumb* walgkustab neile Pagkanaile, ninck ihex kÿtus selle Israelli rachwalle. (Mü 1600, tekst nr 1, lk 11)

2) *Sest Christus on se Jummala lambas/ kumb se ilma Pattut kañap/ temma on se Leppitus meite Pattude ehs – Denn Christus ist das Lamb GÖttes/ welchs der Welt Sünde tregt/ er ist die Versünung für vnsere Sünde* (St HH-I, lk 72)

Sellises funktsioonis esineb pronoomen *kumb* kõigis kolmes vaatluse all olevas tekstis.

Ühel korral Rossihniuse kirikukäsiraamatus ning Stahli “Käsi- ja koduraamatus” esineb pronoomen *kumb* lauses, kus seda saab tõlgendada tänapäevases funktsioonis. Mõlemal juhul on tegemist küsilausega, vana kirjakeele relatiivlausestes asesõna *kumb* tänapäevases kasutuses ei esine. Nt

Vile nüd, kumb neist möllembist sahb tedda kihke ennambiste armatzema. (Ros lk 171)

Kuigi pronoomen *kumb* võib vana kirjakeele relatiivlausestes esineda nii tähenduses ‘mis’ kui ka ‘kes’, on kaks vaadeldavat autorit seda kasutanud eelkõige pronoomeni *mis* funktsioonis. Mülleri jutlustes on 354 korrast 220-l relatiivpronoomenit *kumb* kasutatud tähenduses ‘mis’, 134 korral tähenduses ‘kes’.

Stahli “Käsi- ja koduraamatus” esineb *kumb* relatiivlause sidendina kokku 651 korral, neist 440 korral tähenduses ‘mis’ (näide 1), 211 korral tähenduses ‘kes’ (näide 2). Peaaegu kõik käändevormid võivad tähendada nii ‘mis’ kui ka ‘kes’, tavaliselt on ülekaalus pronoomeni *mis* funktsioonis relatiivlause sidend *kumb*. Nt

Sesinnane karrickas on se vhs Testament münno werre sees/ küb teije ninck paljode ehs errawallataxe pattude andix andmissex – Dieser Kelch ist das neue Testament in meinem Blut/ das für euch/ vnd für viele vergossen wird/ zur Vergebung der Sünden (St HH-IV, lk 59)

Mitmuse nominatiivi puhul on Stahli tekstis ülekaalus pronoomeni *kes* funktsioonis relatiivlause sidend *kumb*.

Rosihnius erineb ülejäänud kahest vaadeldavast autorist selle poolest, et tema kirikukäsiraamatus on pronoomenit *kumb* kasutatud rohkem tähenduses 'kes', mitte 'mis'. Kokku esineb *kumba* tema tekstis relatiivlause sidendina 584 korral, neist 359 tähenduses 'kes' ja 225 tähenduses 'mis'.

Eelnevat arvestades võib pronoomen *kumb* olla vanas kirjakeeles viitesoes nii eluta asja (näide 1) kui ka elusolendit (näide 2) märkiva nimisõna(fraasi)ga. Nt

1) *On eike sesama Laul, kumb meye sensinatze {loulo} rõhmsa loulo Põha siddes laulame.* (Mü 1600, tekst 2, lk 2)

2) *Ke eb tahax kaas sedda mitte vsckuda, et kaas neet Põhad Englit, kumballe se Taiwas Christusze Sündimesze Aÿal suhrest rõhmust kitsax saÿ, et næmat Taywast maha tulleswat sē Weddichse Talli sisse, sedda vws Sündinuth Lapsukest wallatama, kumba vlle næemat kaas laul{a}lwat, Gloria in excelsis Deo.* (Mü 1600, tekst nr 2, lk 2)

kumb võib vanas kirjakeeles olla viitesoes pealause elemendiga nii korrelaadi vahendusel kui ka ilma selleta, samuti võib see viidata pealauses asuvale korrelaadile üksi. Kui pronoomen *kumb* on viitesoes pealause nimisõnafrasiga, siis viidatav fraas sisaldab tavaliselt korrelaati. Nt

Temma sahþ nemmat lückama se hauwa sisse/ kumbat nemmat münnul kaiwawat – Er wird sie stürzten in die Grube/ die sie mir betreiten (St HH-IV, lk 214)

Vanas kirjakeeles võivad sidendit *kumb* sisaldavates relatiivlausestes korrelaatidena esineda demonstratiivpronoomenid *see, need, seesama, seesinane, needsinased*, indefiniitpronoomen *üks* ning determinatiivpronoomen *kõik*.

Mõnikord võib viidatav põhisõna ja selle juurde kuuluv korrelaat sidendiga *kumb* vormistatud relatiivlause pealausest üldse ära jääda. Sellisel juhul (nagu ka sidendit *kes* sisaldavate relatiivlauseste puhul) on korrelaat lausesse juurdemõeldav. Nt

Sest kui meye ussume, et IEsus errakohlnut om, ninck üllestousznut, nünda sahþ kahn Iummal (need), kumbat sähl errakohlnut ommat, lebbi IEsomme hennesse kahn wihma. (Ros lk 149)

Võrreldes sidendit *kes* sisaldavate relatiivlausestega, on sellised põhjata relatiivlused sidendi *kumb* puhul eesti vanemas kirjakeeles haruldasemad, neid leidub harva vaid Stahli “Käsi- ja koduraamatus” ning Rossihniuse kirikukäsiraamatus.

Sarnaselt pronoomenit *kes* sisaldavate relatiivlausestega võivad ka sidendiga *kumb* vormistatud relatiivlused paikneda viidatavast fraasist kaugemal, mitte vahetult selle järel. Selliseid lauseid esineb nii Mülleri jutlustes, Stahli “Käsi- ja koduraamatus” kui ka Rossihniuse kirikukäsiraamatus. Nt

Se lotusse münnul kahs anna/ kũb ep lassep errakisckuma/ ninck kahs õhe põha risti armo/ wasto se ke münnul kurja tehnut on. – Die Hoffnung mir auch gebe/ die nicht verderben læst: Darzu ein Christliche Liebe/ zu dem der mich verletzt (St HH-II, lk 174)

Mõnikord võib pronoomeniga *kumb* algav relatiivlause viidata eelmises lauses asuvale nimisõna(fraasi)le. Sellised laused on eesti vanemas kirjakeeles (nagu ilmselt ka tänapäeva keeles) haruldased ning mõningaid neist leidub vaid Stahli “Käsi- ja koduraamatus”. Nt

Minna tennan sünd lebbi sünno poja/ O Jumal sünno hehtgekemisse eddes/ eth sinna münd tenna/ sel sinnasel õhsel/ ni armolickust hoidnut. Kũba õhse siddes minna ollin kangkest/ pimmedusse kahs ümberandtut/ keickest münnust pattust sain waiwatut/ kumbat minna omma ello sees tehnut ollen. – Ich danck dir schon durch deinen Sohn/ GOTT für deine Güte/ dasz du mich heut diese Nacht/ so gnädig hast behütet. In welcher Nacht ich lag so hart/ mit Finsternüsz vmbfangen/ von allen meinen Sünden geplaget ward/ die ich mein Tag hab begangen (St HH-II, lk 175)

Võrreldes eestikeelset lauset saksakeelse vastega, võib oletada, et tegemist on lausekonstruktsiooniga, mis on moodustatud sõnasõnalt saksakeelse eeskujul.

Kui üldiselt esineb pronoomen *kumb* eesti vanemas kirjakeeles prosubstantiivsena, siis eeltoodud näites funktsioneerib see proadjektiivsena ning koos sellega korratakse nimisõna, millele sidend *kumb* viitab (*sel sinnasel õhsel .. Kũba õhse siddes*). Selline põhisõnana esineva substantiivi kordamine koos proadjek-

tiivse relatiivpronoomeniga ei ole tänapäeva eesti keeles kuigi levinud, tuntud keeletüpoloogia uurija Edward Keenani sõnul (kes nimetab taolisi konstruktsioone korrelatiivideks) aga mõningates teistes keeltes (Keenan 1985, 163–164).

Relatiivpronoomenite (ka asesõna *kumb*) saksakeelseteks vasteteks on Stahli tekstis tavaliselt *der* või *die* (*mis* või *kes*), kuid eelkirjeldatud lausetes on kasutatud proadjektiiv *welcher* (*welche*). See lubab oletada, et autor on kasutanud asesõna *kumb* mõningatel juhtudel eesmärgipäraselt proadjektiivsena.

Sarnaseid relatiivlauseid, kus pronoomen *kumb* esineb proadjektiivina ning sellega koos korratatakse laiendatavat substantiivi, leidub ka Mülleri jutlustes ja Rossihniuse kirikukäsiraamatus. Neis tekstides aga paiknevad viitaja ning viidatav ühes ja samas põimlause. Nt

*Sesinañe lõhikene Laull N. on se lumala errawallitzetuth Mees, Mar: Luth: se Põha Risti Kircko hæx technut, nïck laulnuth, Ninck on kz sesinañe Laull, eth tæma Sanast nïck Versist lõhikeñe on, v̄x eike **Palwe Laull, Kumba Palwe Lauo** kz meÿe se suhre ninck hirmsa Waÿnlasze, kuÿ se Pawesti nïck Túrcki wasta woime seista.* (Mü 1600, tekst nr 20, lk 1)

Tavaliselt esineb sellistes lausetes pronoomen *kumb* omastavas käändes ortograafilisel kujul *kumba* tähenduses 'milline'. Üldiselt paikneb relatiivlause sellistes põimlausestes vahetult viidatava elemendi järel, kuid võib asuda ka sellest kaugemal.

Nagu öeldud, korratatakse nimetatud põimlause puhul kõrvallauses koos sidendiga *kumb* pealause laiendatavat substantiivi (fraasi), nt *v̄x eike **Palwe Laull, Kumba Palwe Lauo***. Tõenäoliselt kasutab autor kordust rõhutamiseks, et tegemist on ühe kindla palvelauluga.

Eesti vanemas kirjakeeles esineva relatiivlause sidendi *kumb* puhul on omapäraks asjaolu, et erinevalt pronoomenitest *kes* ja *mis* võib *kumb* seonduda arvukategooriaga. Kasutusel on mõningad mitmuslikud vormid ning mitmuslikule substantiivile võib viidata mitmuslik pronoomenivorm. Nt

*Nüit piddab meidt A. R. eszimelt mainitzema echk sundma, **keicke nente Patriarchide ninck Prophetide Laulut, kumbade Psalmit***

ninck Laulut weel tæñakitpeiwa Iumala Kiria siddes sawat leuduth, nentesamade lallasamõde sisse piddame meÿe kaas astma ninck perra keuma. (Mü 1600, tekst nr 12, lk 3)

Kõige rohkem on selliseid vorme J. Rossihniusel, kelle üsna rikkalikus mitmuse paradigmas on lisaks nominatiivile veel genitiiv, partitiiv, allatiiv ja adessiiv. Kohakäänded pole küll eriti sagedased – neid leidub kõiki ainult ühel korral. Relatiivlause sidendi *kumb* mitmusevorme on kasutanud ka Müller ja Stahl – esimene mitmuse genitiivi ja teine nii mitmuse genitiivi kui ka nominatiivi.

Rossihnius erineb teistest vaadeldavatest autoritest selle poolest, et tema tekstis on pronoomeni *kumb* mitmuse nominatiiv *kumbat* sagedasem kui ainsuse nominatiiv. Mülleri ja Stahli tekstides on vastupidi, seal on ainsuse nominatiiv *kumb* kõige sagedasem ja mitmust on kasutatud oluliselt vähem kui Rossihniusel.

Küllap on ka mitmuslike pronoomenivormide kasutamisel saadud eeskuju saksa keelest, sest vähemalt Stahli tekstis vastavad neile samuti mitmuslikud käändevormid. Võimalik, et autoritele on tundunud asenõnast *kumb* moodustatud mitmus loomulikum ja parem, sest nagu eespool öeldud, ülejäänud relatiivpronoomenite puhul vanas kirjakeeles arvu ühildumist peaaegu ei esine (ka tänapäeva keeles on see üsna haruldane). Siiski on ilmselt tahetud kas või tõlke täpsuse huvides mitmust kasutada ja nii ongi sündinud eelkirjeldatud paradigmad. Nt viitab Rossihnius mitmuslikele põhisõnadele ainult mitmusliku pronoomeniga, Müller ja Stahl kasutavad kõigi vaadeldavate relatiivpronoomenite (*kes, mis, kumb*) puhul mitmusele viitamiseks ka ainsuslikke pronoomenivorme. Nt

{Toesti} Perrast A. R. pidda{x}b meidt sundma, eth meÿe Iumalalle 2. Vermanung der Schrifft. meddÿ Issandalle tæma auwux piddame laulma, nedt kaunidt manitzuszet, kumb meidt mainitzewat, eth meÿe sen Issanda röÿmu kaas piddame kÿthma, als Psal: 33. (Mü 1600, tekst nr 12, lk 3)

Sellistes relatiivlausestes on ainsuslik *kumb* kõige sagedamini viiteseoses pealause asuva mitmusliku nimisõnafraasiga. Veel

võib sidend *kumb* viidata korrelaadina funktsioneerivale demonstratiivpronoomenile *need* või kvantorifraasile.

Kokkuvõtteks võib pronoomeni *kumb* kohta öelda, et selle kasutus vanemas kirjakeeles erineb kõige rohkem tänapäevasest. Suurim erinevus on selles, et *kumb* esineb vanas kirjakeeles tavaliselt asesõnade *kes* ja *mis* funktsioonis. Erinevalt tänapäeva keelest ei viita *kumb* vanas kirjakeeles harilikult ühele kahest võimalikust asjast ega esine proadjektiiivselt, vaid funktsioneerib enamasti prosubstantiivsena ning viitab mingile pealause elemendile, mis ei pruugi olla üks kahest võimalikust.

3. Ühest relatiivlause tüübist

Sarnaselt tänapäeva keelega esineb ka eesti vanemas kirjakeeles selliseid relatiivlauseid, mille puhul relatiivpronoomenile järgneb põhisõnana esinenud personaalpronoomen. Niisugustes lausetes kuulub relatiivlause personaalpronoomeni juurde, selle relatiivpronoomen on relatiivlause subjekt ning tavaliselt järgneb viimasele seesama laiendatav personaalpronoomen nominatiivis, nt *mina, kes ma elan siin*. Sellise isikuühildumisega lauseid on varasemates grammatikates peetud tarbetuteks germanismideks. Mati Erelti sõnul on tänapäeva keeles ühildumine pealause personaalpronoomeniga valdav. (Erelt 1996: 15–19)

Siinse uurimuse raames läbi töötatud materjali põhjal võin öelda, et seda tüüpi relatiivlauseid on ka eesti vanemas kirjakeeles väga tavalised ning neid on oma tekstides sageli kasutanud kõik kolm vaatluse all olevat 17. sajandi autorit. Arvestades teksti pikkust, leidub kõige enam personaalpronoomeni kordusega relatiivlauseid Rossihniusel, vastavalt 51, võrreldes teksti 63 245-sõnalise kogupikkusega (0,08%), ning Stahlil 73, võrreldes teksti 115 200-sõnalise kogupikkusega (0,06%). Mülleri jutlustes esineb selliseid lauseid mõnevõrra harvem: 33 korda, võrreldes teksti 99 450-sõnalise kogupikkusega (0,03%).

Kirjeldatavat lausetüüpi on kõigis käsitletavates tekstides vormistatud nominatiivse relatiivpronoomeniga *kes*, millel võib

olla erinevaid ortograafilisi kujusid. Kolmest vaadeldavast autorist on Stahl kõne all olevates lausetes ainukesena kasutanud ainult ühte asesõna *kes* kirjakuju: *ke*. Nt

Jssa meddi/ ke sinna ollet Taiwas. (St HH-I, lk 16)

Nii Müller kui ka Rossihnius on kasutanud erinevaid pronoomenikujusid – Müller kumbagi nominatiivivormi *ke* ja *kæ* (näited 1 ja 2), Rossihnius aga *ken* ja *ke* (näited 3 ja 4), mis on samuti mõlemad nominatiivis. Nt

1) *Eth meÿe nüith N: ke meÿe Risti Inimeszet olleme, sÿsz pidda meÿe sedda parrembasti moistma, kust keick se hedda ninck willetzus Sinu ninck Minu, ia meddÿ keickede Kayla pæle tulleb.* (Mü 24, lk 6)

2) *Se eike walgkus, on Ihus Chrus Iumala Poick isze, tæma walgkustab meile Sogkeda Inimeszelle, kæ meÿe señ* (Mü 4, lk 10)

3) *Ei mitte enge nemmat, enge meÿe kahn essi, ken meÿe se kihke ehszmatze waimust sahnut olleme, himmotzeme hendas kahn hennesest essi ja latzeliko kochto perra, ninck othame omma ihu errapästmisse pähle.* (Ros lk 125)

4) *Münno Issand Iesus Christus, ke sinna ni kannatalikult ollet münno ehst se risti pehle kohlnut ninck münnul se Onne sahnut meil kikile üttelisse se iggawetze tajwa rikusz* (Ros lk 250–251)

Mülleri tekstis on enam levinud pronoomenivorm *ke*, Rossihnius on seda harvem kasutanud, rohkem leidub tema tekstis ortograafilist kuju *ken*.

Rossihnius on vaadeldavate autorite seas erandlik, sest kasutab kirjeldatavate lausete vormistamiseks peale pronoomeni *kes* ka asesõna *kumb*, mis on sellisel juhul tähenduses 'kes'. Nt

Sest sedda ütleme meÿe teile, kui ütte sönna sest Issandast, et meÿe, kumbat meÿe ellame, ninck üllejähme, se jelletullemisse sissen sest Issandast, ei sah mitte neine ette tullema, kumbat sähl maggawat. (Ros lk 149)

M. Erelti järgi kuuluvad kõne all olevad isikuühildumisega relatiivsed kõrvallused tavaliselt personaalpronoomeni juurde, kuid personaalpronoomeni esinemine pärast relatiivpronoomenit võib olla tingitud ka üttest, refleksiivpronoomenist või mõnel juhul

täistähenduslikust substantiivist (Erelt 1996: 16–17). Kõiki neid võimalusi on kasutatud ka eesti vanema kirjakeele pronoomeni-kordusega relatiivlausetes. Kõige sagedamini võib kirjeldatavat tüüpi relatiivne kõrvallause kuuluda ütte ja personaalpronoomeni, harvem täistähendusega substantiivi juurde, ning kahel korral on seda registreeritud ka refleksiivpronoomeni juurde kuuluvana. Viimased näited on registreeritud Stahli “Käsi- ja koduraamatust” ning Rossihniuse kirikukäsiraamatust. Nt

Hehl meelel tahax se ilm kahs önnis olla/ kus ep ollex se rasck rist ninck hedda/ kumba keick risti inimesset kannatawat/ sihs ep woip se muto mitte olla/ semperrast anna issi hend sinna alla/ ke sa tahat iggawessest wallust errapehstma. (St HH-II, lk 102)

Üttega relatiivlausete adressaadiks on enamasti jumal, kelle poole pöördutakse palvega või keda tänatakse. Üte koosneb kas ainult nimest (nt Jeesus Kristus, Issand) või on viimasele lisatud laiendeid. Nt

1) *Christe/ ke sinna ollet pehw/ ninck walgkus/ sünno eddes ep olle Jssand errapeetut sinna Jssalick selgke paistus/ oppe meid se tee sest töddest öigkest. (St HH-II, lk 179–180)*

2) *Kikeweggiwene, Armolinne, Taiwane Issa, ken sinna põha Mötte, hä Newo ninck eucke tö Tallitat, anna sinu sullastelle Rawo .. (Ros lk 63)*

Stahli “Käsi- ja koduraamatust” on vaid neljal ning Rossihniuse kirikukäsiraamatust kahel korral pöördutud ka kellegi teise kui jumala poole. Nt

ERra motle kaxipitte/ wagga risti inimenne/ ke sinna Jummalast lotut ollet/ echk kül se aick on rascke/ lota sinna omä arma Jumjala pehl/ temma woip sünd kül toitma.

Viidatava personaalpronoomenina esineb kõige sagedamini *meie*, sellele järgnevad kasutussageduselt *sina* ja *teie*, kahel korral on viidatud ka asesõnale *mina* ja ühel korral pronoomenile *nemad*. Nt

1) *KEickewegkiwenne Jssand Jummal/ anna meile/ ke meije usckume/ eth sünno ainus poick/ meije önnistegkija taiwa on*

minnenut/ eth kaks meije waimolickul kombel/ öhe waimolicko ello sees temma kaks keime/ ninck ellame/ Lebbi sesamma/ (St HH-II, lk 203–204)

2) *Ninck O önnis ollet sinna, ken sinna uscknut ollet.* (Ros lk 169)

M. Ereli järgi võib tänapäeva keeles relatiivpronoomenile järgneda ainult personaalpronoomeni lühivorm, nt *meie, kes me siin elame* (Erelt 1996: 16). Vanas kirjakeeles see nii ei ole. Kõigi autorite tekstides korratakse kõrvallauses personaalpronoomenite pikki vorme, nt *sinna, meije, teye* jne. Nt

IEsus enge kostis neine wasto: Töttelikult, minna üttele teile, et teye, ken teye minnu perran ollete keunut se jellesündmisse sissen, kun se Inimesse Poick istma sahb se jergi pähl ommast auwustussest, sahte teye kahn istma katteteistkümne jergi pähl, ninck sundma need katzteistkümne suggu Israel. (Ros lk 158)

Vaid Stahlil “Käsi- ja koduraamatus” leidub üks lause, kus relatiivpronoomenile järgneb personaalpronoomeni lühivorm. Nt

*Hehl meelel tahax se ilm kaks önnis olla/ kus ep ollex se rasck rist ninck hedda/ kumba keick risti innimesset kannatawat/ sihs ep woip se muito mitte olla/ semperrast **anna issi** hend sinna alla/ ke **sa** tahat iggawessest wallust errapehstma.*

Gern wolt die Welt auch selig seyn/ wenn nur nicht wer die schwere pein/ die alle Christen leiden/ so mag es anders nicht geseyn/ darumb ergib dich nur darein/ der ewig Pein wil meiden. (St HH-II, lk 102)

Ainult pikkade pronoomenivormide kasutamise põhjuseks on ilmselt asjaolu, et autorid ei ole ehk lühivorme kirjakeele vääriliseks pidanud. Vaid Rossihniuse kirikukäsiraamatus on registreeritud paaril korral vorm *ma* ning Stahlil “Käsi- ja koduraamatus” mõnel korral lühivormi *sa*. Selliseid lühivorme ei leidu ka tolleaegsetes grammatikates.

Artikli alguses on mainitud, et kirjeldatavat tüüpi relatiivlauseid on varem peetud tarbetuteks germanismideks. Saksamõjulised need laused kindlasti ka on. See selgub, kui võrrelda nt Stahlil teksti eestikeelseid lauseid saksakeelsete vastetega, nt

*J*Ssa meddi ke sinna ollet Taiwas/ Pöhitzetut sakut süño Nimī/
tulckut meile sünno Rickus/ süño Tachtminne sündkut/ kui Taiwas
ninda kahs mah pehl.

*V*Ater vnser/ der du bist im Himēl/ geheiliget werde dein Nahme/
zukomme dein Reich/ dein Wille geschehe wie im Himmel/ also
auch auff Erden. (St HH-I, lk 4–5)

Peaaegu kõigis näidetes on eesti lause konstruktsioon täpselt samasugune kui saksakeelses, st kõrvallause algab mõlemas relatiivpronoomeniga (ee *ke* – sks *der, die*), millele järgneb personaalpronoomen. Vaid kahel korral oli saksakeelne lause erineva ülesehitusega: puudus kas relatiivpronoomen (1) või nii relatiiv- kui ka sellele järgnev personaalpronoomen (2). Nt

1) *armas lapsokenne Jesu Christ/ ke sinna* meije önnisteggija
ollet/ sünd pallume meije süddame põhjast/ seisa meije jures iggal
tundil/ hoja södda/ exitusse ninck kahjo ehs/ anna meil keickel
üchtlesse/ öhe röhmolicko önsa uhe ahsta.

O hertzes kindlein JesuChrist/ du vnser Heyland bist/ dich bitten
wir von hertzen grund/ steh vns bey zu aller stund/ behüt für Krieg/
Jrrthumb vnd gefahr/ gib vns allen mit einander gar/ ein frölich
seligs newes Jahr. (St HH-II, lk 21)

2) *Kihtus/ auw/ ninck tenno olckut sünnulle/ Christe/ ke sinna*
sündinut sest puchtast neitzist/ se Jssa/ ninck se Pöha waimo kahs/
ammo nüdt emmis iggawest.

Lob/ Ehr vnd Danck sey dir gesagt/ Christ geboren von der reinen
Magd/ mit Vater vnd dem H. Geist/ von nun an disz in Ewigkeit.
(St HH-II, lk 6)

Mõlemal juhul on tegemist laulutekstiga, mida autor on püüdnud rütmistada. Eestikeelsete vastete kohta võib siit järeldada, et personaalpronoomeni kordamine sellistes relatiivlausetes oli vähemalt 17. sajandil obligatoorne, sest seda on üttele ja personaalpronoomenile viidates alati tehtud, ning isegi sellistes lausetes (vt eelmisi näiteid), mille saksakeelne vaste on teistsuguse konstruktsiooniga, on kasutatud personaalpronoomenist asendusvormi.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kirjeldatud personaalpronoomeni kordusega relatiivlause on eesti vanemas kirjakeeles üsna tavaline nähtus, mida esineb kõigi kolme vaadeldava autori tekstides. Tegemist on saksapärase lausetüübiga. Sellest hoolimata on kirjeldatud konstruktsioon jäänud kasutusele ka tänapäeva eesti keelde, kuigi mõningate erinevustega. Näiteks ei kasutata tänapäeva keeles relatiivpronoomeni järel korduva personaalpronoomenina enam selle pikka, vaid lühikest vormi. See näitab ilmselt, et ka eesti keel on arenenud ja areneb “kokkuhoidlikuma” väljendusviisi poole.

KIRJANDUS

- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Erelt, Mati 1996.** Relative Words in Estonian Relative Clauses. – Estonian: Typological Studies I. – Toim. Mati Erelt. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–23.
- Keenan, Edward 1985.** Relative clauses. – Shopen. Language Typology and Syntactic Description, vol 2. Cambridge.

LÜHENDID

- Mü** = G. Mülleri jutlused
Ros – J. Rossihniuse kirikukäsiraamatud
St HH – H. Stahl “Käsi- ja koduraamat”

OTTO WILHELM MASING JA TARTU KEEL EHK ÜKSIKISIKU OSAST KIRJAKEELE AJALOOS

Heli Laanekask

Oulu Ülikool

1. Sissejuhatus

19. sajandi esimese kolmandiku eesti keelekorralduse üheks põhi-probleemiks kujunes ühise kirjakeele loomise vajaduse ja võimaluste vaagimine. Kahe kirjakeele olemasolu toetas traditsioon ja püsivad erinevused nii tallinna ja tartu keele kui ka nende lähte- baasiks olnud kummagi peamurde, Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahel. Ühise kirjakeele poole püüdlemist soodustasid majanduslikud tegurid (rahalis-kaubaliste suhete levik, eestlaste ostu- võime järkjärguline suurenemine ja eesti raamatuturu kujunemine, mille puhul oluks soodsam raamatuid avaldada vaid ühes eesti keeles), infovahetuse intensiivistumine ja sellega seoses olev eestlaste uutmoodi etnilise liitumise algus. Etnilisi protsesse toetasid omakorda 18.–19. sajandi suured ühiskondlikud ideed haridusest ja rahvusühtsusest sotsiaalse arengu tagajatena (Jansen 2000). Eesti keelekorralduse teostajaks oli tol ajal baltisaksa haritlaste eestihuviline osa, kelle mõttemaailma ja tegutsemist suunasid just nimelt valgustus- ja rahvuslusideed. Kuid ka majanduslikud huvid olid päevakorraale tõusmas, olgugi et enamik eesti rahvakirjanduse alal tehtavast tasuti ikka veel omast taskust. Rahvusluse loomulikuks osaks peeti ühtset korrastatud kirjakeelt; sellise eesti kirja- keeleni jõudmise vajaduse suhtes oldi üksmeelel. Eriarvamusi esitati aga sellise keele saavutamise võimaluste ja meetodite suhtes.

Kirjakeele ajaloos, mille alla kuulub ka keelekorralduse arengulugu, on subjektiivne tegur üsna tähtis. Missugune oleks eesti kirjakeel ilma Heinrich Stahlita? Kui August Wilhelm Hupel, Otto Wilhelm Masing ja Johann Heinrich Rosenplänter

olnuksid pärit Tartu või Võru murde alalt, kas oleks siis ühise kirjakeeleni jõutud või kas oleks sel juhul lõunaeestiliste joonte osa praeguses eesti kirjakeeles suurem?

Käesolevas artiklis vaatlen lähemalt O. W. Masingu osalemist ühise kirjakeele loomise protsessis. Keskendun sellele, kuidas ta püüdis tartu keelt kõrvale tõrjuda või vähemalt tallinna keelele lähendada Vastse Testamendi 1821. aasta kordustrukiga seoses ning 1819. aasta Liivimaa talurahvaseaduse tõlkimise aegu. Mõlema tähtsa teksti üllitamise puhul tekkis Liivimaa Eesti alal äge keelepoliitiline vastasseis. Tegemist oleks nagu kahe omaette näidendiga, mille peategelane (O. W. Masing) ja osa kõrvaltegelasi on samad ning mille aeg ja sündmused vastastikku põimuvad ja lõikuvad.

2. Allikad

Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduse tõlkimist tallinnaeesti keelde pidas Masing üheks oma tähtsamaks eesti kirjatööks. Ta üritas jõuliselt kas üldse nurjata tartukeelse tõlke ilmumist või siis vähendada tartukeelse tõlke erinevust oma tallinnakeelsest versioonist. Selle tegevuse jäädvustamiseks järelepõlvedele saatis ta Rosenplänterile kirju ja dokumente, millest too tegi ärakirju. Mõnelgi juhul on ka originaaldokumendid jäänud Rosenplänteri kätte. Lisaks on Rosenplänter pärast Masingu surma hankinud enda kasutusse seaduse tõlkimisega seotud dokumendikausta Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komiteelt ning sellest arhivaalist juulis 1834 pikki osi ära kirjutanud, seejärel aga kausta sama aasta augusti alguses tagasi Riiga saatnud. Seadusetõlkega seotud materjale on Rosenplänter köitnud käsikirja nimega “Zur Geschichte der estnischen Uebersetzung der Bauer-Verordnung vom J. 1819” (= Geschichte), mida praegu säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseum Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Kuid seadusetõlkega liituvat materjali leidub muudegi Rosenplänteri kaudu õpetatud Eesti Seltsi ja sealt EKLA-sse jõudnud käsikirjade (sh. Masingu ja tema kaasaegsete kirjade) hulgas. Näiteks on Rosenplänter aastal 1837 koostanud käsikirjalise uurimuse pealkirjaga “Die auf die Probe Gestellten, oder O. W. Masing’s Verdienst um

die Dorpat-esthnische Schriftsprache”, mis samuti on tallel EKLA-s. Ka Vastse Testamendi redigeerimisega seotud materjali on Rosenplänter kogunud. Käesolevas artiklis toetun niisiis põhiliselt Rosenplänteri poolt kogutud ainesele. Siinse kirjutise koostamisel on väga suureks abiks olnud Eesti Kirjandusmuuseumi väljaanne “Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832” (Tartu 1995–1997; kasutan viitamisel lühendeid K1–K4 ja Personalia). Suur osa selle väljaande kommentaaridest on Leo Anvelti uurijatöö vili. Anvelt on Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduse tõlkimisel tekkinud vastuolusid tallinna ja tartu keele pooldajate vahel kokkuvõtlikult kirjeldanud ka tartukeelse kirjamehe Gustav Adolph Oldekopi tavapäratud elukäiku tutvustades (Anvelt 1979: 108–111). Seoses Masingu kirjaväljaande ettevalmistamisega koondati KM EKLA-sse fotokoopiatena palju Riias leiduvaid arhivaale, eriti Liivimaa superintendendile Karl Gottlob Sonntagile (Personalia: 41) saadetud kirju. Uurimist on hõlbustanud mitmed KM EKLA-s tehtud masinakirjakoopiad, millele lihtsuse mõttes viitan; originaali asukohta võib huviline koopiakogu kasutades kergesti leida. Osa käesoleva artikli ainekistiku säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis Tartus.

3. Masingu suhtumine murretesse ja kirjakeelde

Idamurde alalt pärit ja oma tööelu esimesed kolm aastakümnet Põhja-Eestis (Lüganusel ja Viru-Nigulas) veetnud Masingu suhtumine murretesse tervikuna oli üsna vihameelne. Rahvahariduse levitamiseks ja eestlaste kultuuritaseme tõstmiseks oli Masingu arvates vajalik kasutada puhast ning üldist keelt, mis tema meelest juba olemas oli. Selle mõtte lansseeris ta avalikult juba oma varasemates, veel Viru-Nigula perioodil (1814) kirjutatud (K1: 92–94) ja nimemärgi a+b. all ilmunud kaastöös Beirägele (a+b. [Masing] 1815; a+b. [Masing] 1816). Samas kritiseerib ta ka murdekeelendite kasutamist. Tarbetuid dialektisme ründab ta lisaks oma essees “Ehstnische Originalblätter für Deutsche” (Masing 1816: 54). Korduvalt on murdekeelendid kõneks Masingu kirjades Rosenplänterile. “Te olete ju kindlasti

märganud, et eestlasel on üldine keel, mida talupoeg Vastseliinas, Rõuges, Harglas, Viru-Nigulas, Vaivaras ja Noarootsis mõistab ja omaks nimetab, sama keel, millesse on tõlgitud Piibel, ja selleks on Viru-Järva murrak," manitseb ta Rosenplänterit novembris 1818. Vaid sellise keele rääkijat mõistvat kõik, Pärnu või Viru-Nigula murdekeelendid aga jäävat enamikule arusaamatuks (K1: 286). Piiblist ja lauluraamatust võivat küll leida tuhandeid vigu, kuid ikkagi peab neid uurima keeleallikana (K1: 287). Keelt tuleb Masingu arvates tingimata õppida ka rahvasuust, kuid kriitiliselt: haritud ja tublimate eestlaste keelest peab üldise välja sõeluma lingvistilise koolituse saanud õpetlane. (Vt. lähemalt Kask 1984: 106–113, Laanekask 1982: 123–129.)

4. Masing ja tartu keel

Lõunaeestimurdelist tartu keelt pidas Masing kirjakeelena sama-suguseks harimatuse ilminguks nagu kohamurdeidki. Kui ta oli Lüganusel ja Viru-Nigulas pastoriks olles kuulunud Eestimaa vaimulikkonna hulka, polnud küsimus tema jaoks olnud aktuaalne. Masingu eluloo lõpuni lahendamata mõistatuste hulka kuulub see, miks otsustas ta aktiivse eesti kirjamehena tegutsema hakata nii hilja, alles Äksi perioodil, üle viiekümneaastasena. Igal juhul sai 1815. aastal Tartu-lähedase Äksi pastori kohale asunud Masingust üksiti ka Liivimaa vaimulikkonna liige. Liivimaa Eesti ala vaimulikul, kes oli otsustanud edendada eestikeelset rahvaharidust ja täiendada eesti kirjasõna, oli täiesti võimatu mööda vaadata tallinna ja tartu kirjakeele probleemist.

Tartukeelse ala pastorid olid üsna tugevalt liitunud. Lisaks mitmesugustele perekondlikele sidemetele (nende kohta võib huviline leida andmeid kas või biograafilistest leksikonidest, nt. Lenz jt. 1970, Baerent jt. 1977) ja tartu kirjakeelele ühendas neid ka praostkonna pastorite konvent, mis oli tööd alustanud juba 1802. Praostkond ise korraldati kirjakeelepiiride järgi 1805. aastal ümber nii, et üheksa võrumurdelise kihelkonnaga liideti kaheksa tartumurdelist. 1802 pandi alus ka praostkonna raamatukogule. 1818 asutas sama seltskond Eesti Õpetatud Seltsi Tartus, mis formaalselt hakkas tegutsema Kuressaare Eesti Seltsi haruseltsina.

Konvendi ning seltsi koosolekutel ja ringkirjades (missiivides) oli eesti kirjakeel sagedane arutlusaine (praostkonna ühisürituste kohta vt. lähemalt Siimo 1983). Ka esimene eestikeelne nädalaleht, tartukeelne "Tarto maa-rahwa Näddali-leht" (1806) oli ju olnud selle ametvendliku sõprus- ja sugulaskonna ärksa tuumosa toode (vt. lähemalt Tannberg 1998).

1811. aastal Liivimaa ülemkonsistooriumi poolt pastorite hulgas korraldatud ringküsitlus ühisele eesti kirjakeelele ülemineku asjus oli näidanud, et kahe kirjakeele administratiivne ühendamine on võimatu (Laanekask 1984). 1813. aastal Pärnus ilmuma hakanud ajakirja Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache veergudel oli poleemika jätkunud. Ajakirja väljaandja, Lätist pärit Rosenplänter, kes oli hariduse omandanud Tallinnas, Riias ja Tartu ülikoolis ning tegutses pastorina läänemurde alal (algul Toris, siis 1809–1846 Pärnus), oli asunud seisukohale, et tartu keel peab kirjakeelena taanduma ja leppima üksnes kõnekeele seisundiga; üldiseks kirjakeeleks kujunegu tallinna keel, murretest (mille hulka tol ajal tavaliselt arvati ka tartu kirjakeel) aga saagu eesti kirjakeelt rikastav allikas (Rosenplänter 1814). Pärastine ülikooli eesti keele lektor, tartumurdelisest Rõngust pärit ja Tartus pastorina tegutsev Ludwig Wilhelm Moritz (Personalialia: 30) ei olnud pooldanud tartu keele järsku kaotamist, vaid pidanud õigeks tallinna ja tartu keele järkjärgulist lähendamist (Moritz 1815). Tartu keele eluõigust tõttasid kaitsma teisedki Tartu- ja Võrumaa pastoritest kirjamehed ja teema jätkus tõusude ning langustega kuni Beiträge viimase numbrini (Laanekask 1983).

Masing ja Rosenplänter esindasid niisiis Liivimaa Eesti ala pastorite tallinnakeelset osa. On kõigiti loomulik, et Masing asus tekkinud vastuseisus üldiselt pooldama Rosenplänteri seisukohti, kuigi erinevalt viimasest ei soovinud ta murdelise leksika laiemat kasutuselevõttu. Masingu kriitika tartu keele suhtes oli nii terav, et see ei pääsenud tartu keele sõprade poolt hallatavast tsensuurist mõnikord läbi (nt. Kask 1984: 108–109, vt. ka alljärgnev). Ka Karl Gottlob Sonntag püüdis vahel mitte levitada Masingu ägedaid etteasteid, nagu alljärgnevast selgub. Igal juhul kasutas

Masing tartu keelt tõrjudes rohkem ametlikke kanaleid ja erakirjavahetust kui avalikku kirjasõna. Võib ka märgata, et Masing oli mõnikord osav niiditõmbaja: ta edastas oma materjalid ja kitsaks kasutamiseks mõeldud ametlikud arvamused Rosenplänterile, kes neist inspiratsiooni saanuna avaldas nii mõnegi Beiträge artikli.

Masingu eitav seisukoht tartu keele suhtes sai avalikkusele laiemalt teatavaks aastal 1816 seoses tema essee "Ehstnische Originalblätter" tsenseerimislooga. Nimelt oli Masing oma essee käsikirjas muuhulgas kritiseerinud L. W. Moritza Beiträge-artiklit (Moritz 1815), kuid tolleaegne eesti keele lektor ja eestikeelsete trükiste tsensor, tartu keelt pooldav Georg Philipp August v. Roth (Personalia: 36–37) ei andnud tekstile trükiluba, nii et Masingul tuli raamat ümber struktureerida. Samas seoses ja samas keelatud käsikirjas, mis pole säilinud, oli Masing kritiseerinud ka tartukeelse Vastse Testamendi redigeerimist 1815. aasta väljaande jaoks (K1: 146–147, 152, 154–156, 162, 164). Sel puhul on ta teada saanud, et vastavast kohast on eeskirjade vastaselt ära kiri tehtud, mida levitatakse tartu keeleala pastorite seas. Kirjas Rosenplänterile 28. septembril 1816 rõõmutseb Masing: "See on mulle väga meeltemööda. Võtku härrad sealt midagi õppida oma armetutel konventiklitel ja häbenegu, et nad on kirikuõpetajad, ning saagu teada, mida nende kohta otsustatakse ja neist mõeldakse" (K1: 162.)

Väga kriitiline on Masing olnud ka Rannu pastori Wilhelm Friedrich Steingrüberi artikli suhtes "Auch etwas über die Vereinigung der beiden ehstnischen Dialecte", mis ilmus Beiträge 7. vihikus 1817. aastal. Masing tutvus sellega arvatavasti käsikirjas (K1: 154–156). Ta kirjutab Rosenplänterile 4. ja 28. septembri vahel 1816: "See minu meelest naeruväärne pillikeel, mille Moritz on helisema pannud, kõlab seitsmendas numbris veel edasi. Mida ometi mõtlevad härrad nonde seal nimetatud dialektide vastastikuse lähendamisega? – Keelt õppides viitku härrad projekteerijad pealegi sarnaste käsitlustega enesekosutuseks aega. Oletan, et sel Moritza väljaotsitud mänguhobusel võidakse veel kaua ratsutada. Mis minusse puutub ja vastavalt minu arvamusele,

mida ma küll ei tohi pretensioonikalt kõige õigemaks pidada, ei leia ma midagi õpetlikku seda laadi pikkades ja laiades arutlustes – selle keele suhtes, mida tuleb õppida, näivad nad mulle täiesti indiferentsed, see tähendab ülearused ja absoluutselt kasutud. Kellele võiks see kuidagi tähtis olla, kas *quidam* tartu või tallinna dialekti eelistab või üht või teist kõlavamaks peab? Nõnda keisri parra pärast sõneldes kaotatakse silmist see tähtsam, mis võiks asjale lähemale viia. [---] Siinjuures meenub mulle veel, et nüüd on olemas projekt luua hoopis uus raamatu- ehk kirjakeel – missugune keel see küll võiks olla? Inimesed ei tea isegi, mida nad tahavad. Õpitagu ometi esmalt olemasolevat tundma ja selles end keeleliselt väljendama. Küllap seejärel kõik iseenesest selgub.” (K1: 154–155.)

Arvatavasti mõjutas see seisukoht Rosenplänteri teravatoonilist eessõna “Beiträge” 7. vihikule (Rosenplänter 1817): ta kritiseeris samas vihikus trükitud Steingrüberi artiklit juba ette ning äratas sellega tartu keele pooldajates tõsist meelepaha (Anvelt 1979: 190–191, Laanekask 1983: 198, Laanekask 1988: 587).

Edaspidigi leidub Masingu kirjades Rosenplänterile lennukat kriitikat tartu keele suhtes. Näiteks kirjutab ta 14. mail 1817 Tartu, Vastseliina, Võru, Rõngu, Sangaste, Rõuge *etc.* haukuvatest eestlastest, kes olevat küll sama harimatud kui nende keel, kuid ometi saavat tallinna keelest väga hästi aru ja kuulavat seda meeleldi. Ka see, et nad eelistavat tallinnakeelset Piiblit tartukeelsele Vastsele Testamendile, tõestavat seda, et üldiseks kirja-keeleks peaks saama tallinna keel (K1: 191). Avaldanud 1818 rahvaraamatu “Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”, on Masing õnnelik, kui sellel on minekut ka tartukeelsel alal. Ta kirjutab Rosenplänterile 13. oktoobril 1818, pidades tõenäoliselt silmas Urvaste pastorit ja tartukeelse ala praosti Friedrich Gottlieb Moritzat (Personalia: 30; ent päris võimatu pole ka, et viitab tolle nooremale vennale, Tartu L. W. Moritzale): “Hr. pastor Moritz ütles mulle, et tema pool olevat nõudmine raamatu järele suur ning et aeg-ajalt olevat talle mõned küllaltki suured tellimused antud [---]. Räpina kihelkonda, sinna, kus inimesed ei räägi, vaid kõige hirksamat tartu keelt hauguvad, on 50 eksemplari tellitud.

Rõõmustan, kui see raamat ja tema järg vahest tartu žargooni aegamööda ära õõnestab ja hävitab.” (K1: 273.)

5. Masing ja Vastse Testamendi uusväljaanne: algus

1818. aasta juunis suri Liivimaa ülemkonsistoriumi senine Eesti ala vaimulik assessor, Kanepi teenekas pastor ja tartukeelse ala praost Johann Philipp von Roth (Personalialia: 37). Vabanenud assessorikohale esitas ülemkonsistorium kaks kandidaati: Rothi järel praostiks saanud F. G. Moritza ja – O. W. Masingu. Kubermanguvalitsus määras esialgu assessoriametisse F. G. Moritza, kuid viimane loobus siinkirjutajale teadmata põhjusel. Tartu keelele tähendas see igatahes administratiivse positsiooni nõrgenemist: augusti lõpus 1818 sai Masingust Liivimaa ülemkonsistoriumi assessor (K1: 270), kelle tartu keele vastased hoiakud hakkasid peatselt äratama tartu keele pooldajate meelepaha ja raskendama tartukeelsete väljaannete ilmumist.

Esimene konflikt tekkis seoses Vastse Testamendi uusväljaande kavatsusega. 1815. aasta trükk oli peaaegu läbi müüdud ja Liivimaa ülemkonsistoriumi ülesandel ning vastavalt kadunud J. Ph. v. Rothi ettepanekule pidid uustrükki ette valmistama ning teksti redigeerima kolm pastorit: Võru Heinrich Wilhelm Bornwasser, Vastseliina Carl Gottfried Gustav Masing ja Räpina Johann Friedrich Heller (Personalialia: 7, 16, 27). Töö koordineerimine ja juhtimine jäi Rothi surma järel uue praosti F. G. Moritza ülesandeks. Trükkimine oli kavandatud kalli stereotüüptrükina, millest hiljem olnuks kerge teha kordustrükke. Maksja osas pidi olema Venemaa piibliselts (K2: 41). Vastse Testamendi tõlke teksti muutmiseks oli vajalik Liivimaa ülemkonsistoriumi luba, ülemkonsistoriumi ainsaks autoriteediks eesti keele alal oli aga nüüd O. W. Masing (K2: 139). Nagu selgub ühest Moritza hilisemast kirjast Sonntagile (11.4.1819, KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 71–73), lähtusid revidendid oma töös Liivimaa ülemkonsistoriumi ettekirjutusest 12. novembrist 1818, kus nõuti võimalikult väheseid parandusi ning sisuliste paranduste kooskõlastamist ülemkonsistoriumiga. Sellest lähtudes on retsensendid koos välja töötanud põhjaliku redigeerimiskava, mis sisaldab ka mõningaid

kirjakeelte lähendamise elemente, ning läkitanud selle 15. veebruaril 1819 Liivimaa ülemkonsistoriumile (Toimik: 2–9).

6. Näljutamine ja vitsad

O. W. Masing on asunud plaanile vastu töötama. Juba 30. novembril 1818 on ta Sonntagile kirjutanud ja Piibli stereotüüp-trüki hukka mõistnud: kui see teostuks, heidaks järgmine generatsioon selle põlastusväärse makulatuurina kõrvale (K2: 40–41). Kavast ei ole siiski loobunud. Masing on kutsutud osa võtma 27. veebruaril 1819 Rāpinas toimuvast piibliühendusest, kus lisaks pidulikule jumalateenistusele pidi arutatama ka Vastse Testamendi revideerimist, kusjuures alustada on otsustatud algusest, Matteuse evangeeliumist. Sel puhul on Heller Masingut palunud eelnevalt vastava tekstiga tutvuda. Arvatavasti soovisid uustrüki ettevalmistajad Masingu kui ülemkonsistoriumi vastse keeleeksperdi juures pinda sondeerida. Masing kirjutab Rosenplānterile 23. veebruaril 1819, olles oma sõnutsi “rangelt kriitiliselt” tutvunud esimese kaheteistkümnepäevase peatükiga, et tegemist olevat kõige haledama tertsiaanitööga, mille eest tuleks karistada näljutamise ja vitstega, sest vaevalt leiduvat ühtki salmi ilma häbistavate keelevigadeta (K2: 40).

Masing ongi Rāpinas olnud ja kiidab H. W. Bornwasserit, kes olevat tubli põhjalik eesti keele tundja (Bornwasser, kuigi Rõuges sündinud, oli väheseid tartukeelse ala pastoreid, kes pooldas üleminekut tallinna keelele, vt. Personalialia: 7). See selgub Bornwasseri poolt ülemkonsistoriumile esitatud märkustest Matteuse evangeeliumi kohta. Bornwasseri arvamuse avalduse on ülemkonsistorium omakorda saatnud Masingule, paludes talt seisukohavõttu nii selle kohta kui ka Matteuse evangeeliumi kohta. 12. märtsil 1819 on Masing oma kriitilise arvamuse kiirustades ülemkonsistoriumile saatnud, jätmata sellest endale ainsatki ärakirja. Ta soovib Rosenplānteril see “armetu tartukeelse Vastse Testamendi kohta põhjendatult ning tõtt mööda kuulutatud hukkamõistuotsus” Beitrāges avaldamiseks Sonntagi käest välja nõutada: “Tartu keele suure suuga kaitsjatele peaks see küll olema letaalseks pistodatorkeks südamesse, kui oluline osa

mu mõtteavaldustest Teie Beiträges serveeritakse.” (K2: 49–50.) Tundub ka, et Masingul on esialgu korda läinud häälestada Sonntag (kes ise eesti keelt ei osanud) tartu keele vastu. Igatahes tsiteerib ta Rosenplänterile võidurõõmsalt kindralsuperintendendi kirja 19. aprillist 1819, kus too on Masinguga nõustunud: “Vist ei ole terves Euroopas ühtki teist näidet säärasest keelevõhiklusest, et mingi pööbellik hääldusviis on omaette kirjakeeleks ülenatud.” (K2: 74–75.)

Masingu 12. märtsi arvamusaavalduse terav toon on mõõdukust taotlevas Sonntagis küll algusest peale võõristust äratanud. Seda võib aimata ülemkonsistoriumi käskkirjast (dateeritud 17.3.1819) Masingu arvamusaavalduse läkitamisel F. G. Moritzale ja teistele revidentidele. Selles Sonntagiga allkirjastatud käsus vabandatakse Masingu vootumi stiili, kuid toonitatakse, et sisu ja eesmärk väärivad kaalumist. Samas rõhutatakse, et Vastse Testamendi küsimuses on mõõduandev eelkõige tartukeelse ala pastori ühisarvamus ning koguduste hoiak, ja palutakse asja vaagida täpselt ning erapooletult, kõigest isiklikust (mis antud juhul olevat nii mõistetav) loobudes. Märkame ka, et Masingu arvamusaavaldus on mõeldud kasutamiseks vaid F. G. Moritzale ja kolmele revidendile ja see tuleb “täpse kasutamise järel” ülemkonsistoriumile tagasi saata (Toimik: 10). Sõnaselgemalt tuleb Sonntagiga suhtumise esile tema kirjas Rosenplänterile 5. aprillist 1819, kui ta keeldub Masingu arvamusaavaldust Rosenplänterile algupärasel kujul avaldamiseks andmast: “Masingu arvamusaavaldus tekitas meis hämmeldust juba siis, kui pidime selle Moritzale edastama; veelgi vähem võiks see sellisena avalikkuse ette ilmuda, ning kõige vähem veel ametiasutusele esitatud arvamusena. See ülepaisutamine, kirumine ja sõimamine ei kutsu esile midagi muud kui tulist kibestumist ja kangekaelset vastupanu. Kirjutan sellest ise Masingule järgmise postiga. Trüki jaoks peab ta kogu asja veel kord läbi töötama, juba kas või korduste *etc. etc.* kõrvaldamiseks.” (KM EKLA, Koopiad, m. 112, l. 57.)

Sellise leevendusettepanekuga pole Masing nõustunud. Ta on Sonntagile kirjutanud, et ta ei suutvat “sundida ennast drastilisust jätma, kuna oma dialekti paremuse üle vaidlevatel

härradel pole nende kasuks rääkivaid põhjendusi või on ainult väga halbu.” (K2: 73–74). Hiljem (14.6.1819) on Sonntag pealekäivale Rosenplänterile enesekriitiliselt kirjutanud, et tema poolt olevat olnud õnnetu rumalus, et ta edastas Masingu arvamuse Vastse Testamendi revidentidele: nii olevat ta vaid valanud õli ammu tuha all hõõgunud tulle; nüüd ei kavatsevat ta loo trükkipäästmisega skandaali suurendada. Sonntag paneb ette, et teeb ise anonüümseks jäädes, Beiträge jaoks valiku Masingu ja tema oponentide arvamustest, kõrvaldades kõik nimed ja selle, mis võiks isiklikku solvumist äratada (KM EKLA, Koopiad, m. 112, l. 61). Rosenplänter jääb sellist kaastööd tänuga ootama (KM EKLA, Koopiad, m. 60: 4, l. 82) ja küsib selle järele korduvalt (nt. KM EKLA, Koopiad, m. 60: 4, l. 85, 87; vt. ka K2: 51).

7. Nõrdimus ja pahameel

Sellist artiklit ei ole Beiträges siiski ilmunud ja ka Masingu arvamusalaldus ei ole meieni jõudnud. Selle sisu tunneme vaid kaudsetest allikatest (nt. Masingu kirjadest Rosenplänterile ja järgnevas refereeritavast F. G. Moritza kirjast Sonntagile): Vastse Testamendi tõlge ei vääri paljude keelevigade tõttu väljaandmist stereotüüpstrukina ja tartukeelse ala kirikutes tuleks tarvitusele võtta keelelt korralikum tallinnakeelne Uus Testament (K2: 51). Küll aga on jälgi nõrdimusest ja pahameelest, mida see seisukoht põhjustas. Masingu enda sõnul (kirjad Rosenplänterile 25.–26.4. ja 9.5.1819) on tema märkused tartukeelse ala pastorite hulgas “nagu kulutuli juba ringi jooksnud” ja “tohutut tormi” tõstmas (K2: 74, 92). Tavaliselt õige aupaklik F. G. Moritz on sel puhul Sonntagile kirjutades (11.4.1819, KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 71–73) olnud üpris otsekohene: Masingu arvamus kompromiteerivat mitte ainult revidente ja tartu keelt, vaid ka Venemaa piibliseltsi Tartu komiteed ja Peterburis asuvat piibliseltsi peakomiteed, kes on seni teatud töö heaks kiitnud. Ka Liivimaa ülemkonsistoriumi varasem ettekirjutus 12. novembrist 1818 olevat nõudnud vaid väga piiratud parandusi; sellest nõudest olevatki revidendid oma töös lähtunud. Jäävat ebaselgeks, mis eesmärk on ülemkonsistoriumil nüüd olnud Masingu arvamust ametlikult

edasi saates ja sellele vastamist nõudes. Samas kirjas kurdab Moritz, et Vastse Testamendi revideerimise vastaseid on küllaga ka tartu keele pooldajate leeris, kuid põhjusel, et endist tõlget peetakse piisavalt heaks. Praostkonna konvendil (ilmselt on kõnes Tartus jaanuarikuise aastalaada ajal peetud koosolek, vrd. Siimo 1983: 370) polevat tartukeelse ala pastorite enamik mingist redigeerimisest kuuldagi tahtnud; vastasleeri kuulunud vaid kolm eelnimetatud revidenti (s.o. Võru Bornwasser, Vastseliina Masing ja Räpina Heller), keda aga teised olevat süüdistanud liiga suures uuendusmeelsuses ja poolehoidus tallinna keelele. Tõrjuva suhtumise leevendamine olevat Moritzal korda läinud ainult ülemkonsistoriumi autoriteetsele tahtele viidates. Ka kurdab ta töö paratamatu takerdumise üle ajal, mil uusväljaannet ometi nii väga vajatakse. Kui Masingul oli nii tähtsaid etteheiteid, miks ei võinud ta neid esitada varem või vähemalt vihjata, et ülemkonsistoriumi varasem ettekirjutus pole lõplik, imestab Moritz. Ta ütleb, et selleks, et temalt kui praostilt erapoolikuse kahtlust kõrvaldada ja diötseesi pastorite arvamust teada saada, tuleks ülemkonsistoriumil esitada kõigile järgnevad küsimused.

1. Kas koguduses on isikuid, kes parema meelega loeksid tallinnaeesti, mitte tartueesti piiblitõlget? Kas tallinna keelt peetakse paremaks ja pühamaks kui tartu keelt? Kui sellist arvamust esineb, kas seda pooldab siis enamik koguduseliikmeid?

2. Kas on takistus sellele, et asuda põhjalikult ümber töötama Vastset Testamenti, milles teatavasti leidub palju väljenduslikke puudujääke?

3. Kas on mõistlik piibliselti poolt korraldatavat uusväljaannet teostada stereotüüptrüki?

Küsimused esitati ja vastused saadi. Piirdun siinkohal Masingu-Rosenpläneri kirjavahetusköites leiduva kokkuvõttega: kõik kogudused ja pastorid soovisid jääda Vastse Testamendi juurde. Lisaks soovisid mitmed ka Vana Testamenti tartu keeles, sest tallinnakeelne Piibel, mida kirikutes kasutatakse, polevat hästi arusaadav (K2: 51). Vaatamata sellisele küsitlustulemusele ülemkonsistoriumi vastus viibis.

8. Stereotüüptrüki asemel käsiladu

Ei tartu keelemehed ega Masing lasknud käsi rüppe. 7. mail 1819 on Masingust saanud Venemaa piibliseltsi Tartu osakonna liige, kuid peakoosolekule pole ta läinud, teades, et seal arutatakse ka tema märkusi Vastse Testamendi kohta. Pikal, kella kolmest üheksani kestnud koosolekul on aga kohal viibinud Venemaa piibliseltsi esindaja Peterburist, kes on sõna võtnud tartukeelse Vastse Testamendi vastu (K2: 89, 93). Sel puhul kirjutab Moritz Sonntagile (26. mail 1819), et esindaja saanud koosolekul kuulda mõndagi südametäiega öeldut. Samas kirjas teatab Moritz Sonntagile, et Tartu piibliselts on otsustanud enne Vastse Testamendi stereotüüptrüki välja anda tavalise, käsilaos trüki. Ühtlasi palub ta Sonntagile, et see ei võtaks tõsiselt Masingu ja Rosenplänteri halvustavat kisa tartu keele kohta. Tartu keel ei laskvat end seeläbi kõigutada ja õppivat oma jõudu tundma alles vastuhaku kaudu. Niisugune üleolev ja absurdne hukkamõist, nagu Masing endale lubab, tekitab ometi kibestumist! Küllap oleks parem, kui dialektide lähendamist katsetataks mõnede Vana Testamendi raamatute tõlkeväljaandes. Tõsi küll, piibliseltsi Peterburi peakomitee esindaja olevat deklareerinud, et selts ei kavatse oma väljaannetes mingit vahedialekti sallida. Kuid kui öelda, et tegemist on tartueesti tõlkega, ei tarvitse peterburilased lähendamiskatsest arugi saada (KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 76).

Kirjas Sonntagile 5. juulist 1819 palub Moritz kiirendada ülemkonsistoriumi otsuseandmist ja teatab jätkuvast redigeerimistööst (nüüd Markuse evangeeliumi juures), mille käigus arvestatavat ka mõningaid Masingu vootumi seisukohti (KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 79). 16. augustil 1819 küsib Moritz Sonntagilt taas ülemkonsistoriumi lõplikku otsust, millega olevat kiire, sest trükkimine peab lõpuks algama. Ühtlasi on ta Masingu arvamus suhtes leebemaks muutunud. Moritza hinnang Vastse Testamendi 1815. aasta väljaande kohta kõlab üpris masinglikult: "Oleks nagu tegemist tertsiaaniharjutusega. Keel, mõte, ortograafia – kõik nõuab arvutuid parandusi." Moritz leiab ka, et varasem ettekirjutus 12. novembrist 1818 on redigeerimistöole seadnud liialt kitsad piirid. Järgneb kompromissettepanek: kohustagu ülem-

konsistoorium revidente valed ja ebakohased väljendid parandama täpselt tallinnakeelse tõlke järgi (kuivõrd see on tunnistatud keelelt õigemaks) sel viisil, et niipalju kui võimalik, asendatakse tallinnakeelse tõlke õiged sõnad vastavate tartukeelsetega, midagi rohkem muutmata. Kui aga peaks olema vaja teha selliseid sisulisi parandusi, mida tallinna tekst ei toeta, tuleks neist teatada ülemkonsistooriumile. Ühtlasi saadab Moritz ülemkonsistooriumile sel viisil parandatud Matteuse evangeeliumi, mis olevat sellest juba kolmas korrigeeritud versioon. (Masing kirjutab muide sel puhul Rosenplänterile, et on selle versiooni läbi vaadanud ning saatnud Moritzale järelnoppeks poolteist poognat parandusi, vt. K2: 136.) Veel arvab Moritz, et nüüd ettevalmistatav käsilaos trükk olevat ikkagi ainult proovitrükk, mille kõlblikkuse või kõlbmatuse üle otsustamine jääks tulevasele Riigi Evangeelsele Kindralkonsistooriumile, ka peaks sellisest parandustööst informeerima usuasjade- ja rahvahariduse ministrit (KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 85 jj.).

9. Kompromisslahendus

Viimasest vihjest võib järeldada, et tartu keeleala pastorid on asunud oma seljatagust kindlustama. Nii loomisjärgus oleva Riigi Evangeelse Kindralkonsistooriumi (K2: 137–138) kui ka usuasjade ja rahvahariduse ministeeriumi eesotsas olid sel perioodil ratsionalismivaenulikud mehed: esimest juhtis pietist Karl Christoph v. Lieven (kes oli ka Tartu ülikooli ja õpperingkonna kurator), teist müstitsismi ja pietismi soosiv Aleksander Golitsõn, kes üksiti oli ka Venemaa piibliseltsi president (Personalialia: 14, 24). Teame, et mais oli Peterburis vallandatud ratsionalistist pastor (kelle kohale muide kutsuti asuma Masingut, K2: 116, 119) ja juulis keelatud sama pastori ratsionalistlik lauluraamat (K2: 133, 138). 9. septembril on Liivimaa ülemkonsistoorium esitanud keisrile kõhkleva märgukirja organiseeritava kindralkonsistooriumi asjus, kinnitades samas, et ühtki ebakristlikku teost pole Liivimaal ilmunud (K2: 139–140). Selge on, et kontroll ähvardas muutuda rangemaks ja ratsionalismisõbralik Sonntag pidi olema ettevaatlik.

Igal juhul on Liivimaa ülemkonsistorium 20. septembril 1819 Moritza kompromissetepanekuga nõustudes lõpuks otsustanud, et Vastsest Testamendist tehakse uusväljaanne, parandades teksti keeleliselt nii, et eeskujuks on tallinnakeelne Uus Testament (K2: 51). Otsusega olid esialgu rahul mõlemad pooled. Võib-olla peab Masing silmas sedagi, kui ta oktoobri algupoolel 1819 Rosenplänterile kirjutab: “Tartu kaabakail olen ma kaela kui mitte veel murdnud, siis vähemalt kõveraks käänanud. Heller on tubli mees, keda ma armastan ja austan, teised on sitavaresed ja praostitolvan on pasapäதாகas, arglik mähkmetitt ja kopikakoi, üks sitt mees.” (K2: 150.)

Hoogu sattunud Masing on saatnud oma külimehele, Sangaste pastor Johann Sebastian Nelkerdtile (Personalia: 31; Masingu sõnutsi pidavat külimees tartu keelt “nii kauniks, et soovib, et Jumal oleks seda paradiisis esimeste inimestega kõneldes kasutanud”) hulga keelelisi märkusi tartu keele klassikuks peetava Rõuge pastori George Gottfried Marpurgi (Personalia: 26–27) tartukeelse tõlkeraamatu kohta. Ilmselt lootis Masing, et need tartu keelemeeste hulgas ringlema hakkavad: “...saatsin külimees Nelckertile terve poognatäie märkusi tartu kirikukeele loomuse ja nende härrade keeletundmise baromeetriseisu kohta. Mulle tegi nalja need armetud egoistid kujutletud kõrgusest pisikesele lapsetoolile panna, kuhu nad oma jubeda upsakusega kuuluvad,” teatab ta Rosenplänterile võidurõõmsalt (K2, 75, 153–154).

Moritz omakorda on rahul olnud sellega, et ülemkonsistoriumi 20. septembri otsus järgis tema ettepanekut, ning on aktiivselt tegutsema asunud. Ta on “tänuga kasutanud enamikku hr. ülemkonsistoriumiassessor Masingu viimatistest märkustest” ja kavatseb lasta Miitavis Steffenhageni juures trükkida proovipoogna, lubades selle saata nii ülemkonsistoriumile kui ka piibliselti peakorterisse Peterburi. Viimasele kavatseb ta lisada ülemkonsistoriumi 20. septembri resolutsiooni ning omapoolse seletuse, et piibliselti Tartu osakonda “mitte kompromiteerida”. Ta loodab, et tallinnakeelset Uut Testamenti eeskujuks võttes edeneb redigeerimistöo senisest jõudsamalt (F. G. Moritz K.G. Sonntagile 28.10. 1819. KM EKLA, Koopiad,

m. 223, l. 88 jj.). Revidendid asuvad agaralt tööle, arvestades ka Masingu edasisi ettepanekuid.

Probleemidest aga ei ole järgnevas puudust. 9. detsembril 1819 saadab Moritz Sonntagile 2 eksemplari proovipoognast, paludes teise edasi anda "hr. ülemkonsistoriumiassessorile O. W. Masingule Äksis", kellele võlgnetavat tunnustust keeelistele märkuste eest. Et ta aga olevat usaldusväärsest allikast kuulnud krahv Lieveni eraviisilist arvamusalaldusest, nimelt et sellisest parandustööst peaks informeerima ka ministrit (s.t. Golitsõnit), on ta sama proovipoogna eksemplarid koos selgitava eessõnaga läkitanud ka Peterburi piibliseltsile ja Lievenile isiklikult. Piibliseltsi Tartu osakond olevat nimelt otsustanud, et juhul, kui selline tõlge Peterburis heakskiitu ei leia, teha ettepanek Vastse Testamendi väljaande korraldamiseks Peterburi peaseltsi poolt, et nii kõige auväärsemal viisil halvast mängust välja tulla. "Kui see ei ole kohalike pastorite töö, vaid Peterburi äratrükk, siis ehk ometi kaovad kõik etteheited, millega meid praegu tõepoolest üle kuhjatakse, nii et lausa peapööritus tekib," arvab Moritz. Samas kirjas kurdab ta Helli üle, kelle teoretiseerimiskirg olevat ebakohane, sest Saksamaal sündinud mehe eesti keele oskus ei olevat teistega võrdne, aga just keeleoskusele saab toetuda eesti keele kui veel grammatiliselt vähe uuritu puhul (KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 91 jj.).

Muidugi ei lootnud Moritz ja teised tartukeelse ala pastorid leida Peterburist paremaid tartu keele asjatundjaid. Arvatavasti sooviti Venemaa piibliseltsi autoriteedile toetudes ühelt poolt pääseda Liivimaa ülemkonsistoriumi keeleeksperdi Masingu küüsis, teiselt poolt aga sulgeda nende tartu keeleala pastorite suu, kes uuendustega ja tallinna keelele lähenemisega rahul ei olnud. Siinkirjutaja ei ole jõudnud jälgida Peterburi reageeringut (mis peaks leiduma Eesti Ajalooarhiivis oleva materjali hulgas). Võtame arvesse sedagi, et piibliseltsi seisund Venemaa ühiskondlikus elus oli ebakindel ja mõne aasta möödudes tema tegevus hääbus; ka Golitsõn sattus ebasoosinguusse (K3: 270–271, K4: 76–78).

10. Nokk kinni, saba lahti

Igal juhul on redigeerimistöo endisel viisil jätkunud, olles suurelt jaolt vägikaikavedu Masinguga. Järeleandmatu Masing on nähtavasti just selle proovipoogna kohta (Matteuse evangeeliumi esimesed seitse peatükki) Moritzale andnud 1819. lõpus või 1820. aasta algupoolel “arvessevõtmiseks 4 tihedalt täiskirjutatud poognat, suuremalt osalt grammatiline korrektuur, mitte et oleksin seda lihtsalt niisama teha tahtnud, vaid et ülemkonsistoorium on mulle tema töö läbivaatamise ülesandeks teinud” (K2: 190). Seda fakti sobival puhul esitades on Masing üritanud tõrjuda tartu keelt teise ametlikku laadi ettevõtmise, Liivimaa talurahvaseaduse eesti keelde tõlkimise juurest, mis oli käima läinud sügisel 1819. See hakkabki vahepeal tasanenud suhteid uuesti teravaks ajama; talurahvaseaduse tõlkimisel tekkinud vastasseisust tuleb lähemalt juttu allpool. Vastse Testamendi redigeerimiskäigu kohta kirjutab Masing 28. märtsil 1820 Rosenplänterile: “Oma Vastse Testamendi revisjoni puhul on härrad hakanud keeles küll üsna paljut muutma, ning kui trükkimise oleks saanud veel paar aastat edasi lükata ja kui Jumal oleks mul elu siiski seniks pikendanud, siis selle lõpuks oleks võinud aegamööda isegi Vastne Testament tallinna ehk kirjakeelega amalgaamitult ilmuda. Märkused Matteuse 7 esimese peatüki kohta on praost Moritza peale niivõrd mõjunud, et ta, nagu Heller mulle rääkis, otsustas revisjoni tehes järgida enamikku minu esitatud keeelistest põhimõtetest – ja näeb nüüd, mis ma armsatelt isandatelt saan.” (K2: 201.)

Ent sama aasta augusti lõpus on Masing kirjas Rosenplänterile äärmiselt rahulolematu: Luuka evangeeliumi parandusettepanekuid läbi vaadates on ta 5. peatükini korrigeerides täitnud viis poognat tihedas kirjas märkustega. Ta kirjutab vihaselt, et on kogu kraami tagasi saatnud ja sellest Sonntagile teatanud, nõudes, et kogu redigeerimine peab kas seisma jääma või siis võtab tema, Masing, kogu töö enda peale. Luuka konvoluuti tagasi saates on ta revidentidele kirjutanud: “... ja teie, mu härrad, olete söandanud alustada tööd, mis pole teile jõukohane, nagu peab teile juuresolevast korrektuurist selguma. Kuna te ei tunne keele vaimu, tema struktuuri ega korda, ka mitte sõnade kindlat tähendust, siis van-

nutan teid tööd edasi lükkama või täiesti pooleli jätma – ning vahepeal laskma rahval läbi ajada versioonidest kõige armetumaga, kuna praegusel ajal on meil võimatu talle midagi paremat anda.” (K2: 242.)

Tekkinud umbseisu ja kummagi poole leppimatust valgustab ka Masingu järgmises kirjas Rosenplänterile (25. ja 27.8.1820) leiduv kirjeldus Markuse ja Matteuse evangeeliumi redigeerimiskäigust. Masing kirjutab äsja posti pandud materjalide kohta: “Nende sinna antud asjade hulka kuulus siis ka tartukeelne Markus, mille kord juba Rāpinas olin Bornwasseri & Helleriga läbi vaadanud ja mille härrad nüüd viimaks omal viisil revideerituna mulle veel kord läkitasid *sub conditione*, et praost Moritz on lõpliku revisjoni enesele reserveerinud. On lugu nii, siis pole härradel mind koguni vaja, nagu see selgub Matteuse esimesest 7 peatükist, kus nad suurema osa sellest, mis mina olin märkinud, omal viisil on ümber kritseldanud, sest nad kõik on kord juba kätt andes töötanud selle eest seista, et tartu dialekt püsiks iseseisvana ja üldkeelest [Masingu termin tallinna keele kohta] sõltumatuna.“

Masing on koguni kuulnud kõneldavat tartu keele grammatika kallal töötamisest ja arvab, et peab seepärast viivitama enda kavandatud grammatikavihikutega. Ta kahetseb, et on Vastse Testamendi revideerimisel avaldanud “nendele roojastele vaimudele nii suure hulga grammatiliselt tähtsaid mõtteid” ja deklareerib: “...saatsin Markuse tagasi ja ütlesin enese lõplikult lahti sellest tööst, mis mässib mu asjatusse, aegavõtvasse ja tuskategevasse väga laialdasse korrespondentsi.” (K2: 249–250.) Ülemkonsistoriumile on ta vastava palve esitanud 21. septembril 1820 (K2: 271).

11. Mida Masing saavutas?

Üllatuslikult on aga tartu keele pooldajate jõud raugenud: 22. septembril 1820 on post Masingule toonud piibliseltsi Tartu komitee otsuse 10. septembrist 1820 selle kohta, et on otsustatud avaldada Vastne Testament muutumatult 1815. a. väljaande alusel. Otsust on motiveeritud sellega, et redigeerijate kiirustamine ei anna head tulemust, rahvas aga vajab jumalasõna. Selline välja-

anne trükitigi ja ilmus Miiitavis Steffenhageni juures 1821, kusjuures korrektuuri luges Moritza palvel ei keegi muu kui Masing (K2: 271–272, K3: 99).

Tartu keele pooldajate visadusest annab tunnistust see, et Vastse Testamendi redigeeritud trüki kavatsusest ei loobunud. Jälle kerkis päevakorda Venemaa piibliseltsi poolt soovitava stereotüüptrüki mõte (K3: 36–38) ja 1820.–1821. aastal jätkus “nokk kinni – saba lahti” stiilis koostöö Masinguga. Lahkhelid tekkisid ka tartukeelsete redigeerijate endi hulgas. 1821. aasta jaanuaris on Rápina pastor J. F. Heller ja Vastselliina pastor C. G. G. Masing teinud ettepaneku redigeerimine üksnes enda peale võtta, ülemkonsistoriumi otsuseandjaks aga võinuks endiselt jääda O. W. Masing. Teised kaks senist redigeerijat, Võru H. W. Bornwasser ning töö eest siiani vastutanud praost F. G. Moritz, jäänuks seega kõrvale. Näitena oma redigeerimis-suutlikkusest on Heller ja C. G. G. Masing ülemkonsistoriumile esitanud Luuka evangeeliumi ja Pauluse kirja roomlastele. Sonntagi ülesandel on O. W. Masing pidanud seda versiooni kontrollima ja oma argumenteeritud arvamuse esitama ülemkonsistoriumi istungijärgu ajal jaanuaris 1821 Riias viibides, kus niigi tegemist oli küllaga. Masing põhjab Helli eri eksegeetilist eruditsiooni ja peab seda Vastse Testamendi tõlke puhul kohatuks, sest *quod fieri potest per pauca, non fieri debet per plura* (mida vähese varal saab teostada, seda ei tule teostada palju abil): “Eriti Luuka puhul oli Heller lollusi esitanud: hüpoteese, argumentatsioone, etümoloogiaid, derivatsioone, ettepanekuid, loendamatu id emendatsioone, ning tsiteerinud ilmatut hulka eksegeete [---]. Pärast seda, kui olin öid otsa tegelnud selle läila kõnnumaaga, andsin oma kriitilise põhjendatud otsuse, mis tuli selline, et Luukas tuleks täiesti tagasi lükata, kirja roomlastele peaksid aga härrad veel kord revideerima, enne kui võiks selle esitada lõplikuks revisjoniks [---].” (K3: 85–86.)

Veel suvel 1821 kurdab Masing, et ülemkonsistoriumi poolt tema peale pandud kohustus Vastse Testamendi redigeerijaid *ex officio* kontrollida on raske katsumus (K3: 50). Kuid pärast Vastse Testamendi muutumatu kordustrüki ilmumist 1821. aasta

lõpus (22. novembril 1821 on Moritz Sonntagile saatnud köidetud proovieksemplari, vt. KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 100) kaob Vastse Testamendi redigeerimise teema Masingu kirjadest Rosenplänterile. Näib, et ka tartlaste ind on raugenud. 17. novembril 1822 kirjutab Moritz Sonntagile juba nähtava tüdimusega: “Jälle surub Peterburi piiblikomitee meile tartlastele peale Vastse Testamendi stereotüüptrükki. Me peaksime neid varustama revideeritud tekstiga.” Praegu aga olevat Moritza arvates nõudlus rahuldatud ning Moritz ei pooldagi enam stereotüüpväljaannet nii väikese piirkonna, vaid 17 kihelkonna tarvis (KM EKLA, Koopiad, m. 223, l. 117).

Nii oli Masingul korda läinud takistada tartu keele kaasajastamist ning kahjustada seega tartu keele elujõulisust. Tartu-keelse Vastse Testamendi ilmumist ta siiski takistada ei suutnud: aastatel 1826–1905 ilmus sellest veel 16 kordustrukki (Paul 1999: 839–840), mille redigeerimise või mitteredigeerimise lugu on juba omaette teema.

12. Talurahvaseaduse tõlkimine – austav ettepanek

Ettepanek Liivimaa talurahvaseadust tõlkima hakata on tollasele Äksi pastorile ja Liivimaa ülemkonsistoriumi assessorile Masingule tehtud 1819. aasta sügisel, kui ta viibis Riias Liivimaa ülemkonsistoriumi istungil (K2,137). “... aadel pakub mulle uue talurahvaseaduse tõlkimist; tunni aja pärast lähen resideeriva maanõuniku Buddenbrocki juurde, et seda asja esialgselt arutada,” kirjutab ta Rosenplänterile 8. septembril 1819. Masingu hea praktiline eesti keele oskus oli selleks ajaks juba tunnustust leidnud nii aabitsa (1795, kriitiline autor ise pidas seda keeleliselt äpardunuks), “Ehstnische Originalblätter”i (1816), “Pühapäeva Vaheluggemiste” (1818) kaudu, eesti keelekorralduses ja kirjanduselus kaasalöömise tahet oli osutanud tema Beiträge-kaastöö. Esimesed Masingu artiklid olid Beiträges ilmunud juba 1814 (K1: 90); tõi küll, autorit varjas veel pseudonüüm a+b. Kuid väikeses Eestis polnud autorsust kaua peita võimalik, eriti pärast Masingu teravat retsensiooni Saaremaa pastori P. H. Frey ühe eestikeelse tõlke kohta (a+b. [Masing] 1816); ka on ta senisest pseudonüümist a+b.

loobunud, paludes kirjas Rosenplänterile 30. novembrist 1817 Beiträge kaastöö edaspidi avaldada õige autorinime all (K1: 203). Meenutame ka Masingu vabamüürlust (K1: 175), Masingu lähedalseismist Tartu ülikooli taasavamise saavutanud ringkondadele (Masingu ladinakeelne kõne Tartu ülikooli taasavamise pidustustel on nüüd loetav ka Marju Lepajõe eesti tõlkes, vt. Tervituskõne 2003), üldse tema keskset asendit isiklike ja ametlike sidemete kaudu, millest nii hästi on kirjutanud Leo Anvelt (1979: 9–26; K1: 23–31).

Aeg, mil Masing seadust tõlkima asus, oli tema kirjamehetegevuse ja ühiskondliku aktiivsuse kõrgeaeg. Lisaks ametitööle Äksi pastorina ja Liivimaa ülemkonsistoriumi assessorina (1821. aastal lisandus kohustustele ka Tartumaa praosti amet) ja lisaks eelkirjeldatud osalemisele Vastse Testamendi uusväljaande juures oli tal palju muid töid ja kavatsusi. Ta kavandas eesti keele grammatikat (K2: 69–70), lootis hakata ilmutama nädalalehte, tegi selleks eeltöid, koostas proovinumbreid, mis siiski ei saanud trükiluba (nt. K2: 154); tal olid mingid laialdased tööd välismaal; ta loodab saada endale toimetada Tartus ilmuva nädalalehe Neue Inländische Blätter (K2: 150–151), ilmumas on tema Vana Testamendi piiblilugude õpik “Wanna-seädusse-aja sündinud asjad” (K2: 153–154). Masing kavandab samasugust õpikut ka Uue Testamendi kohta; seadusetõlke kallale asudes tegeleb Masing palju ortograafiaga, loodab saada uued trükitüübid, koostab aabitsa ja uutlaadi tabelaabitsa, avaldab esimese oma kolmest ortograafiaraamatust “Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift” jne. jne. (K2: 249–257). On isegi arvatud, et üks põhjus, miks Marahwa Näddala-Leht hakkas ilmuma alles 1821, oli see, et Masing tundis, et seadusetõlge ei jäta aega nädalalehe jaoks (K2: 154).

13. Tõlketöö – orjatöö või mugandamine?

Tõlkimine kui selline ei olnud Masingule kuigi meeltemööda, ta nimetab seda korduvalt ebameeldivaks orjatööks. Ka oli ta tavaliselt arvamusel, et saksakeelseid tekste ei saa sellistena eestlasele esitada, vaid tõlgitavaid tekste tuleb vajalikul kombel seletada ja

mugandada, et eestlasel neist kasu oleks. Näiteks kirjutab ta 13.10.1818 Rosenplänterile Sonntagi katekismuse kavandatava tallinnakeelse tõlke puhul, mida oli tellitud nii temalt kui ka Pärnumaa praostilt, Saksamaal sündinud Karl Ernst Bergilt (Personalialia: 7): “Minu peale pandi üks raske töö, see on Sonntagi provintsikatekismuse tõlkimine või õigemini eesti rahvale kohandamine. Niisugused tööd lähevad seetõttu raskeks, et tuleb ennast võõra mõttekäiguga siduda, mis on siin seda vajalikum, et õndsas Rothi tartukeelne tõlge [tegelikud tõlkijad olid J. Ph. Rothile ka Võru pastor H. W. Bornwasser ja Karula pastor P. F. Bornwasser; tõlge ilmus 1816 nii, et selle Uue Testamendi tsitaadid olid tartukeelsed, Vana Testamendi tsitaadid aga tallinnakeelsed, vt. K1: 275] näib peaaegu kohustuseks tegevat mitte lasta mõlemat tõlget teineteisest liialt erineda. Samasuguse ülesande kallal on ametis ka hr. praost Berg. Oletan, et ta sellest loobub, kuna ta keele loomust, tema reegleid ja ulatust liiga vähe tunneb, nagu mulle tema varasematest töödest on evidentselt selgeks saanud.” (K1: 273.)

Katekismuse ümber toimunud vaidlusi lähemalt puudutamata mainigem, et Masing ise on 1819. aastal Rosenplänterile vahendanud Puhja talupoegade rahulolematust selle katekismuse 1816. a. tartu tõlkega (K2: 128), raamatuga, mis kujutas endast tegelikult sammukest tartu keele pooldajate varem kavandatud dialektide vastastikuse lähenemise teel (vt. lähemalt Laanekask 1984). Tehti ka proovitrükk, kus oli algusosa nii Bergi kui ka Masingu tallinnakeelsest tõlkest, ja küsiti pastorite arvamust selle kohta jne. Tõlge jäi pooleli ja täielikult ilmutamata Masingust mitteolenevatel põhjustel, seoses samal ajal ilmnenud hakanud tsentraliseerimiskatsetega (kindralkonsistooriumi loomine Peterburi ja pietistliku Lieveni määramine selle etteotsa). Rosenplänter avaldas Masingu katekismusetõlke valminud osa, 7 esimest peatükki siiski Beiträge 16. vihikus 1824. aastal (K2: 146–147).

Tõlkimistöe vastumeelsuse, kuid paratamatuse kohta kirjutas Masing Rosenplänterile 9. mail 1819 igatahes veel järgnevalt: “Imelik see on, armas sõber! kui vabalt töötan, siis muutub mu vaim helgeks, kui aga olen sunnitud oma töö juures kellegi teise

samme ja astumisi mõõduks võtma, siis jään ikka haigeks. – Mingu nüüd seekord kuidas tahes; aga meie kohuseks on austusest üldise kasu vastu ennast ohverdades orjaks hakata. Igal juhul oleks parem olnud, kui provintsikatekismused poleks sellest punktist lähtunud. Aga et see nüüd on kord juba toimunud, siis peab aus mees vaatama, kuidas asi saaks rahvale kasulikumaks kujuneda, kui ta kujuneda töötab.” (K2: 91.)

14. Kriitiline seadusetõlkija

Samasugune suhtumine ilmneb ka seaduse tõlkimise kohustust vastu võttes. 30. septembril 1819 kirjutab Masing Rosenplänterile, kurtes oma töörohkest: “Olen töödega üliväga koormatud. Riiast tõin kaasa talurahvaseaduse ja resideeriv maanõunik ütles, et uusaastaks soovitakse tööd valmina näha. See aga on absoluutselt võimatu, sest 1) kogu asi on väga mahukas, 2) on töö väga daidaloslik ning ühtlasti väga *épineuse* [okkaline], mõne lehekülje ja paragrahvi peale kulub mul võib-olla terve päev. – Eriti on kohtupidamise osa ja selle järel protsessikord kõige raskemad, sest nad on formuleeritud läbini teaduslikkudes terminites. Säärased tööd on seedimist rikkuvad ja elunärvutavad. Ka teeb see kraam mu muudele töödele palju kahju.” (K2: 145.)

Eestikeelseid seadusetõlkeid oli ilmunud varemgi ja selles mõttes polnud Masingu tõlge pioneeritöö. Kuid pole kahtlust, et tegemist oli ühiskondlikult väga olulise teosega: talurahvaseadus oli nimelt see juriidiline tekst, mis kaasnes Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamisega 1819. aastal ning määras täpselt ära vabastamisprotsessi järkjärgulise kulgemise ning talupoegade, mõisavanemate ja neid esindavate omavalitsus- ning kohtuorganite õigused ja kohustused.

Varasema, 1816. aasta Eestimaa talurahvaseaduse tõlke suhtes on Masing olnud väga kriitiline. Veebruari algul 1817 on ta saanud Eestimaa konsistoriumi ilmikpresidendilt maanõunik Reinhold Gottlieb von Maydellilt kingituseks 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse tõlke koos märkusega: “Selle on koostanud mitmed meie siinsed härrad kirikuõpetajad ja seejärel on see härrade praostide Holtzi [Otto Reinhold, Lääne-Harju praost,

Keila pastor, osales ka seaduse väljatöötamisel; kirjamees, sündinud Keilas, vt. Personalial: 18] ja Glanströmi [David Gottlieb, Järvamaa praost, Paide ja Anna pastor, seaduste tõlkija ja Piibli tõlke revideerija, sündinud Reigis, vt. Personalial: 13–14] poolt lõplikult läbi vaadatud ja kontrollitud.” (K1: 183.)

On teada, et Eestimaa talurahvaseaduse tõlkimisest võtsid osa veel kuus Eestimaa pastorit, kelle nimed pole teada, igatahes oli nende hulgas vist ka Kadrina teenekas keele- ja kirjamees pastor Arnold Friedrich Johann Knüpffer (Personalial: 21–22, K2: 183). Rosenplänterile sellest tõlkest 5. veebruaril 1817 kirjutades on Masing nõrдинud, kuid rõhutab seadustõlke ühiskondlikku tähtsust: “Taevas, milline keelesolgerdus! – Kui Te jätkate sügavamale tungimist keele vaimu, siis tunnistate mulle aasta või kahe pärast, kui ma siis veel elan, et Te pole leidnud selles ainustki rida, mida võiks nimetada õigeks ning puht-eestikeelseks. Eestlane seda galimatiaad [segast juttu] mõista ei suuda, sest et mina kui sakslane paljust põrmugi aru ei saanud, ilma varem saadud saksakeelsest eksemplarist nõu otsimata. Kui palju eksimusi ja arusaamatusi see küll põhjustab ning tekitab ning kui palju inimesi tõsistel turbulentsetel aegadel seetõttu seadusi rikkuma pannakse ja vastutusele võetakse!! – Kuidas võib nii skrupuloosset ja suurimat kohusetunnet nõudvat tööd nii kergemeelselt enese peale võtta, eneselt küsimata *quid valeant humeri* [mida õlad kanda suudaksid]? – Härrad on endasse uskudes seda asja nii kergelt võtnud, nagu küllap võivad kergelt võtta oma latramist kantslis. Seal ei kontrolli neid keegi; siin aga kogu natsioon ja tulevased inimpõlved. Sõnakõla kustub, aga *litera scripta manet*. Vaevalt jõuab see rämps järgmise generatsiooni üle elada, sest kõik tuleb siis ümber töötada. Kahju ajast, jõust ja kuludest, mis nõnda sõna tõelises mõttes raisku on läinud.” (K1: 184.)

Kaasaegsed siiski arvasid, et Masingul on Holtzi jt. eeltööde tõttu Liivimaa talurahvaseaduse tallinna keelde tõlkimine lihtsam. Näiteks on Holtz ise Võnnu pastorile Eduard Philipp Körberile kirjutanud, et Masingul ja kõigil teistel peaks olema lihtsam tõlkida, kuna tema, Holtz, on eeltöid teinud ja keelevara soetanud.

Körper on selle kirjakatkendi Masingule ette lugenud, Masing avaldab sellest Rosenplänterile jutustades 29. veebruaril 1820 jälle oma nõrdimust varasemate tõlgete üle (K2: 181–182). Kaheksa aastat hiljem poetas Masing kriitika 1816. a. Eestimaad seadusetõlke kohta Garlieb Helwig Merkeli ajalehte Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland (25.7.1828: tõlge olevat keelet vigane ja kohati rahvale täiesti arusaamatu, kuigi selle on valmistanud seitse Eestimaal keeletundjatena tuntud meest), mispuhul kindralkuberner pinnis Merkelilt välja anonüümselt esinenud Masingu nime ning nõudis Masingult karmilt oma väite tõestamist, mida too ka tegi (K4: 165–170). See oli üks seiku, mis kirgliku rahvasõbra elulõpu raskeks muutis. Veel 17. veebruaril 1830 on Masing vastavad märkused Rosenplänterile saatnud ja neid Beiträges avaldamiseks pakkunud; märkused siiski ei ilmunud, kuid Rosenplänter on need säilitanud (K4: 171–172).

15. Vaev ja ind eeskujuliku kirjakeele loomisel

1819. aasta töörohkesse sügisesse tagasi pöördudes märkame, et Masing on seaduse tõlkimise enda peale vastu võtnud küll kurtes, aga innuga. Ta saadab Rosenplänterile 19. oktoobril 1819 seadusetõlke eesti terminite seletusi (“midagi keele ja rahva jaoks väga tähtsat”), lubades neile järke, ja loodab, et Rosenplänter avaldaks need Beiträges. Need olevat tähtsamad kui mitmed senised tühised diskussioonid, mis ajakirjas ilmunud. Sõna-seletuste ilmumist takistas tsensuur, kuid nende käsikiri on tänu Rosenplänterile säilinud. Samas kirjas kurdab Masing: “Talurahvaseaduse tõlkimine on sama *épineuse* [okkaline] kui vaevarikas töö; kardan, et minu lonkav tervis selle tõttu lausa nõrgaks jääb.” (K2: 153–154.)

Ka on teada, et Masing palus kirjas 12. novembrist 1819 Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjonilt luba avaldada eestikeelse seadusetõlke raskemaid kohti (koos sakslastele vajalike kommentaaridega) oma teosele “Ehstnische Originalblätter für Deutsche” kavandatud järjeosas. Sellist luba ta ei saanud ja järg “Originalblätter’ile” jäi ilmunuta (K1: 193). Kuid igal juhul loodab Masing, et valmiv tõlge võiks olla näide eeskujulikust

kirjakeelest ning aitaks tõsta rahva ja keele ning sellega tegelemise staatust: “Umbes kuus aastat tagasi ütles mulle võrratu vennalik sõber major v. Adlerberg Uue-Varudist: “Sõber! mis sunnib Teid ometi selle sitase rahva sitase keele peale nii palju aega ja mõtlemist raiskama. Kui mõlemat mõnele teisele objektile kulutaksite, võiks sellest maailmale tulu tulla, nii aga läheb kõik tühja.” Küllap otsustab see armastatud sõber nüüd teisiti. Talurahvaseaduse tõlkimine on mulle selles mõttes midagi väga tere tulnut, et annab võimaluse järelepõlvedele säilitada seda, mis muidu oleks minu 32-aastase studiumi järel koos minuga hauda läinud. Lisaks teeb mulle rõõmu näidata, et keel pole kaugeltki nii vaene, kui asjatundmatus temast pasundanud – teda ainult ei tuntud –, ja mis kõige tähtsam (lubage mul seda ütelda, mind arrogantsuses süüdistamata), et talurahvaseaduses viimaks ometi leitakse midagi grammatiliselt õigesti sõnastatud ja antut, millele tulevikus võiks grammatika rajaneda ja osutada.” (Rosenplänteriile 29. 2. 1820, K2: 181.)

16. Tartu keele vastu

Edasi selgub, et 12. (või 18.?) novembril 1819 on Masing esitanud kirjas talurahvaseaduse elluviimise komisjonile oma kaalutlused selle kohta, et seaduse tartu keelde tõlkimine pole vajalik. Saame kirja lugeda Rosenplänteri poolt tehtud ära kirjakogus “Zur Geschichte der estnischen Uebersetzung der Bauer-Verordnung vom J. 1819” (Geschichte: 2–8; siin ja edaspidi viitan sellest arhivaalist tehtud masinakirjakoopia lehtedele. (Vt. ka K2: 179, 182–183.) Masing väidab oma seadusetõlke esimest valminud osa ära saates kaaskirjas talurahvaseaduse elluviimise komisjonile, et tartu keelde võiks tõlkida ainult seaduse sisukokkuvõtte ja mõningaid populaarses vormis väljavõtteid (samasugust kokkuvõtet peab vajalikuks ka tallinna keeles). Kogu seaduseteksti tartu keelde tõlkida pole tema arvates mõtet. Need tartukeelse ala elanikud, kes kogu seadusetõlget vajavad, olevat küllalt haritud, et üldises keeles (Masing kasutab tallinna keele kohta väljendit *Allgemeinsprache*) tõlget mõista ja kaebavat õigusega tartu raamatu- ja kirikukeele väljaarenematus

üle. Kogutõlge tartu keelde tähendaks asjatuid kulutusi ja lisaks autoriteeti sellele väljakujunemata nurjunud kirjakeelele, mis omakorda toetub väga väikese ja keelelt ülimalt kireva ala keelele. Masing nimetab seda kirjakeelt põlglikult pärakirjakeeleks (*eine after Schriftsprache*), mida siiani veel keegi pole suutnud õigesti, veel vähem hästi ja täiesti arusaadavalt kirjutada. Haritumad tartueestlased olevat sellest loobumas, ihaldades ja igatsedes üldises keeles raamatuid. Masing kritiseerib karmilt kogu senist sakslaste poolt loodud eesti kirjakeelt: oma 31-aastase kogemuse ja hoolsa võrdleva keelestudiumi põhjal võivat ta väita, et sakslased tunnevad eestlasi vaid pinnapealselt ja nende keelt vähe, kuna isegi sakslaste kirjutatud klassikalistes eesti raamatutes leiduvat igal real tõendusi selle kohta, et ei olda aru saadud isegi keele esimesest koostisosast, sõnade muutmisest. Huvitav on seegi, et Masing teeb ettepaneku: juhul, kui tartukeelset tõlget siiski vajalikuks peetakse, lubatagu see teha temal, sest ta olevat Tartu murde lahknevustega sama hästi tuttav kui kõige teistegi eesti keele piirkondlike erinevustega.

Et oma seadusetõlke seljatagust kindlustada, teeb Masing selles kirjas ettepaneku luua komitee, kus oleks kolm aadlikku, kellest igaüks peaks kaasa võtma 1–2 arukat eestlast; ka ta ise kuuluks komiteesse koos kaasavõetud haritud eestlastega, ühe tallinna- ja ühe tartueestlasega. Komitee peaks koos käima Tartus ja Masing loeks tõlke ette ning kuulajad ütleksid, kas tekst on arusaadav. Masing teeb aadlike suhtes ise ettepaneku ja tema poolt soovitud meestest komitee moodustataksegi: Tartu, Äksi ning Kambja kihelkonnakohtunik major Alexander August v. Stryk, Tartu maakohtunik Conrad Siegmund v. Brasch ja Liivimaa Mõisnike Maakrediitseltsi Eesti osakonna direktor parun Paul Adolf Gottlieb v. Ungern-Sternberg (*Personalia*: 8, 43–45). Hiljem näeme, et komitee kooskäimistel osalevad ka eestlastest keeleekspertid.

17. Tartukeelne paralleeltõlge tuleb siiski

Hoolimata sellest, et 26. novembril 1819 on talurahvaseaduse elluviimise komisjon Masingule vastanud, et on Masinguga täiesti

nõus ja peab tartukeelset tõlget täiesti ülearuseks (Geschichte: 9), on hiljem arvamused muutunud. 28. jaanuaril 1820 kirjutab üks loodud komitee liikmetest, Tartu maakohtunik C. S. v. Brasch talurahvaseaduse elluviimise komisjonile, et ehk oleks tartukeelne tõlge siiski vajalik: “Kuna tartu dialekt erineb tallinna dialektist (mis on tegelik kirjakeel), oleks vajalik tõlge ka tartueesti dialekti, millesse on tõlgitud ka varasem seadus.” Brasch küsib, kes seaduse võiks tõlkida (Geschichte: 11).

Mis puutub varasematesse tartukeelsetesse seadusetõlgetesse, siis tõepoolest oli juba 1804. aasta Liivimaa talurahvaseadus ilmunud Eesti alal lisaks tallinna keelele ka tartu keeles. Tallinna keelde tõlkijaks oli Tartu Jaani koguduse ülempastor, ülikooli esimene eesti ja soome keele lektor Friedrich David Lenz, tartu keelde tõlkija oli J. Ph. v. Roth (Annus 2000: 288–289). Lisaks olid 1804 ilmunud ka lühikesed tallinna- ja tartukeelsed ülevaated talurahvaseadusest, autoriks F. D. Lenz (Annus 2000: 287).

Masing on sellisest tagasilöögist teadagi nõrkinud. Ta kirjutab sellest Rosenplänterile 29. veebruaril 1820: “Talurahvaseaduse elluviimise komisjon kaalutles minu 18. nov. esitatud põhjendusi ja otsustas, et tartu keelde tõlkimine jäägu ära. Nüüd, kus palusin enesele revisjonikomiteed ja selle sain, soovivad härrad revidendid, kelle meelt on parun Ungern muutnud, tartukeelset tõlget. Ka influeerivad siinjuures mõlemad Moritzad ja eriti keegi pastor Oldekop, kes pidavat saama enesele ümberkirjutamise (sest ainult sellega saab ju tegu olla) tartu keelde.” (K2: 179.)

Moritzad olid muidugi meile juba tuttavad praost F. G. Moritz koos oma noorema venna, Tartu Jaani koguduse pastori ja eesti keele lektori L. W. Moritzaga. Mõlemad olid juhtivalt tegevad nii Venemaa piibliseltsi Tartu osakonnas kui ka praostkonna konvendil ja Tartu Eesti Õpetatud Seltsis (Siimo 1983). Uueks tõlkijaks oli pakutud tartueesti kirjameest G. A. Oldekoppi, kelle esimene naine oli olnud J. Ph. Rothi õde ja kes parajasti oli oma ebakohaseks peetava teise abielu tõttu loobumas Põlva pastorikohast ning koos oma lasterohke pere ja endisest majapidajannast naisega siirdumas Tartusse (Personalialia: 32, Anvelt 1979: 106–116). P. A. G. v. Ungern-Sternberg oli

lisaks Liivimaa Mõisnike Maakrediitseltsi Eesti osakonna direktori ametile ka Kanepi kihelkonna Kooraste ja Erastvere mõisa omanik ja Võrumaa kreisisaadik aadlikonvendis ning temast sai tartukeelse tõlke veendunud pooldaja.

18. Masing vasturünnakul

Masing teatab Rosenplänterile samas kirjas, et tal pole enam sünnis vastu väita, aga et ta siiski on kiiruga kirjutanud talurahvaseaduse elluviimise komisjonile väikese artikli tartu ja tallinna keele kohta, mille ta tütreid on ümber kirjutanud ja mille ta on komisjonile Riiga saatnud; originaali saadab ta Rosenplänterile. Ta ütleb, et kiirustas väga seepärast, et soovis ennetada võimalikke oponente: "Töö on kiirustamise saadus, kuna ma tahtsin ette jõuda [---] ja kui võimalik, viia komisjon nii kaugele, et ta suudaks õigesti hinnata seda, mida võiksid esitada härrad referendid omas keelevõhikluses, kuna nad ise keelt ei oska. Ühtlasi lisan teie jaoks ära kirja minu tehtud tartukeelsest tõlkest ning palun Teid tungivald võrrelda seda trükitud [tallinnakeelse] originaaliga, et veenduda: üksnes härrade Moritzate ja Vastseliina Masingute *etc. etc.* asjatundmatus ja keelevõhiklus võib moonutatud keele kuulutada kauniks ja säilitamisväärseks." (K2: 179.)

Rosenplänteri ära kirja järgi võime tutvuda nii Masingu kirjaga 13.2.1820 talurahvaseaduse elluviimise komisjonile kui ka selle kirja lisadega A ja B. Kirjas tänab Masing tõlkekomitee moodustamise eest ja peab selle tööd tõhusaks. Ta ütleb, et kohal on olnud ka kolm eestlast, kellest kaks on olnud tartueestlased (Tilga Jaan Rõngust ja Hanni Jann Nõost). Eestlastele on tõlge ette loetud ja tartueestlased on korduvalt kinnitanud, et nemad ja nendetaolised saavad tõlkest väga hästi aru, osalt ka seetõttu, et tunnevad seda jumalasõna kaudu, mida nad loevad (ilmselt peab Masing silmas tallinnakeelset Piiblit). Et härrased aga siiski on esitanud kahtlusi, nagu oleks tartu tõlge vajalik, ei sobivat tal enam asja kohta rohkemat öelda. Kuid siiski paluvad ta tähelepanu pöörata kirja lisadele A ja B. Ühtlasi märgib Masing, et kui tõesti peetakse vajalikuks tartukeelset tõlget, siis tuleks järjekindel olla

tahtes teha veel kaks versiooni: üks Saaremaa keelde ja teine Pärnu lahe äärsesse keelde (Geschichte: 16–17).

Lisa A kujutab endast paralleelselt kahes veerus esitatud tallinna- ja tartukeelseid tekstikatkeid Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse algusosast, Uuest ja Vastsest Testamendist ning Liivimaa kindralsuperintendendi K. G. Sonntagi katekismusest. Tallinnakeelsed näiteveerud on Masing oma veendumusele vastavalt pealkirjastanud *Schriftsprache* 'kirjakeel', tartukeelsed *Dorptsch* 'tartu murre, tartu keel'. Erinevused on alla joonitud ning puhuti kommenteeritud. Näiteks tallinnakeelse *ja* ja tartukeelse *nink* puhul väidab Masing, et eesti *ja* tähendab saksa keeles *und*; ning vastavalt *so wie auch*. Tartu keeleala rahvas kasutavat nii sõnu *ja* kui *nink* vastavas tähenduses, nagu on ka tallinna keeles (Masingu terminoloogia kohaselt "kirjakeeles"). Seevastu tartu kirjakeeles (*in der Dorptschen Schriftsprache*) seda erinevust ei tuntavat ja kasutatavat igal pool vaid *nink*, mis olevat viga. Translatiivi vormide tln *prirahwaks* ja trt *prirahwas* puhul ütleb Masing, et kui väga tartu keele kauniduse pooldajad ka ei väidaks, et "kirjakeele" käändelõpp *-ks* on väljakannatamatult kõva ja selle vältimiseks kasutab haritud tartu keele kõneleja *s*-lõppu, siis tõestavat selline väide vaid väitjate teadmatust. Kirjakeelne *seks on Kristus surnud* olevat ühetähenduslik 'zu dem Endzwecke ist Christus gestorben', tartukeelne *ses om Kristus ärrakoolnu* aga olevat mõistetav kaheti: 'zu diesem Endzwecke etc.', aga ka 'darin või daran ist Xst. gst. etc'. Tundub, et viimased arvatavad tähendused ('selles on Kristus surnud' või 'sellesse on Kristus surnud') on Masing tartu keelele omistanud ekslikult või demagoogiliselt. Lisaks on tartukeelse translatiivi *-s* tegelikus häälduses *-ss*. Seega on veidi vildak ka Masingu järgmine väide, nagu tähendaks tartukeelne *prirahwas* nii nominatiivi kui translatiivi, kuna kontekstile vastavalt osati seda küll hääldada kas ühe või kahe *s*-ga. Väär on ka väide, nagu tähendaks sõna *ilm* tartukeelses lauses *Ärge armastage sedda ilma, ei ka sedda, mes ilman om* vaid 'das Wetter'; *die Welt* aga peaks alati olema *ma-ilm*.

Keelekõrvutuste lõpus väidab Masing, et erinevused on igal juhul nii väiksed, et see, kes keelt oskab, saab kontekstist otsekohe aru, kus on välja jäetud *d* või *b*, kus on *a* asemel *ä* või *i* asemel *ü*. Tartu keele üksikud eri käändevormid, pronoomenid ja partiklid olevat omaks võetud skribentide liialt kitsa vaatepiiri tõttu ja kogu soome sugu rahva hulgas tajutavat neid osalt kui arhaisme, osalt kui madalkeelsusi, mida õilsam kirjakeel ja haritum rahvas just seepärast on vältinud. Nii olevat madalstiilsed *nätsa, keake, ent, enge*, õilsamad aga *wata, kegi, waid, agga* (Geschichte: 18–25).

Lisa B on artikkel pealkirjaga “*Ueber die Abweichung der Dorptschen Mundart von Allgemeinen- oder Schriftsprache, und worin eigentlich diese Abweichung besteht*” (Tartu murde erinevusest üld- ehk kirjakeelest ja milles see erinevus õieti seisneb; Geschichte: 26–32). Näeme, kuidas taas juba termineid on kasutatud tartu keele pisendamiseks: tartu keelt on nimetatud murdeks (murded olid valitseva arvamuse kohaselt toored ja labased), vastandades seda kirjakeelele (loe: tallinna keelele; kirjakeelega või üldise keelega seotud konnotatsioon oli tol ajal veel tavaliselt: õilis ja haritud). Artikli alguses väidab Masing, et vaid keele mittetundmine on põhjustanud väite, nagu oleks tartueesti täiesti iseseisev keel, mis oma olemuselt täiesti erineb kirjakeelest. Sellest ekslikust arvamusest olevat tulenev teine eksiarvamus, nimelt et tartueestlane ei saavat aru esitusest, mis on üldiselt kehtivas puhtas kirjakeeles.

Masing ütleb, et Tartu murdes (*Mundart*) nagu mistahes teiseski territoriaalses keeles (*Provincialsprache*) olevat teatud hulk vaid sellesse kuuluvaid sõnu, nagu ka lapipärasusi, karjalapärasusi ja soomepärasusi. Just samuti olevat asi ka teistes lahknevates dialektides, nimelt Saaremaa murdes, Pärnu lahe äärses murdes, eriti palju Alutaguse murdes, kuid ka Läänemaal ja selle saartel (*Insular Wieck*), ja kõigis Liivi- ja Eestimaa osades, kus rohkem, kus vähem silmatorkavalt. Selliseid väljendeid kasutatakse kõikjal vaid oma lähemas ümbruses suheldes, kodukeelena, samal ajal kui tuntakse ja mõistetakse ka üldiselt kehtivat üldkeele väljendit, kuigi seda ehk ise ei kasutata. Oma

mõtte selgitamiseks toob ta näite saksa keelest: eks saavad ju saksa talupojad aru, kui neile öeldakse: *morgen wollen wir nach Dresden fahren*, kuigi nad ise seda ehk ütleksid: *murne wummer no Drasda fora*. Niisamuti olevat lugu ka tartueestlasega: kuigi ta ütleb *penni, lämme, koolma, kesw* jne., ometi teadvat ta väga hästi, et üldises keeles on need sõnad *koer, soe, surrema, õdder* jne. Samuti ei erinevat tartu keel oma sisemise ülesehituse poolest üldse mitte kirjakeelest, vaid põhinevat täiesti samasugustele grammatilistele põhimõtetele. See, et tartu keeles on tahetud näha ja leida suuri erinevusi üldisest keelest, põhinevat sellel, et ei ole tuginetud rahva enda keelele (mida ei tunta), vaid üksnes sellele keelele, mis esineb raamatutes. Raamatute tartu keel olevat aga äärmiselt vigane ja segane; selles keeles polevat veel trükitud ainsatki lehekest, mida poleks põhjust karmilt laita nii sõnatähenduste kui ka grammatika pärast. Seda tõestavat näiteks Vastse Testamendi 1815. aasta kordustrukk, milles on nii palju patustatud keele ja originaalteksti vastu, et oleks parem, kui raamat poleks ilmunud; samasugune olevat lugu ka teiste laialt kasutatavate tähtsate raamatutega.

Edasi kritiseerib Masing tartueestlasi. Tartueestlane olevat kõigist eestlastest kõige laisem, kohmakam ja lõualaisem. Võrreldes vaimurikka järvalase, aruka harjulase ja ulja, tulise Ranna-Alutaguse asukaga olevat ta oma riietuselt, keelelt ja käitumiselt samasugune nagu brutaalne boiootlane võrreldes peene ja osava joonlase või ateenlasega. Just see määravat ka tema kareda murde loomuse. Loiduse tõttu jätvat tartueestlane ära häälikuid sõna seest ja lõpust ning kõndistavat sõnu, ja kui sõna alguses on heledakõlaline vokaal, siis pistvat ta sinna ette konsonandi, et oma vaeva kergendada, nt. *akkama* asemel *nakkama* jms. Ta ise aga teadvat väga hästi, mida ta ära jätab või juurde pistab, ja just seepärast polevat talle kirjakeel (Masing mõtleb muidugi tallinna keelt) üldse mitte võõras; ta koguni eelistavat seda ja selles keeles raamatuid kõigile teistele. Seda lihtsat tõsiasja peaksid lõpuks tunnistama ka härrad pastorid, et nende raamatud ja ettekanded lõpuks ometi rahvale selgemad ja arusaadavamad oleksid.

Tartu keele häälduse seisukohast olulised, kuid keele enda suhtes ebaolulised erinevused tartu murde ja puhta, haritud kirja-keele vahel olevat järgmised.

Tartlane jätab ära konsonante sõna keskelt või lõpust ja ütleb: *olleks* asemel *olles*, *sureks* asemel *sures*, *ollen* asemel *olle*, *olliwad* asemel *olliwa*, *wabbadus* asemel *wabba-us*, *kes* asemel *ke* jne.

Ta asendavat ühe vokaali teisega; kui kaks vokaali kõrvuti seisavad, jätvat ta teise neist ära, kui vokaale on vaid üks, lisab ta veel teisegi, näiteks *käima* asemel *käüma*, *täitma* asemel *täütma*, *innimessi* asemel *innimissi*, *heinu* asemel *hainu*, *mehhi* asemel *mihhi*, *poeg* asemel *poig*, *kõik* asemel *kik*, *peä* asemel *pä*, *seisus* asemel *saisus*, *pallun* asemel *pallen* jne. jne.

Ta muutvat mõnedes sõnades konsonante, kahekordistavat neid või lisavat mõne sinna, kus seda vaja poleks, näiteks *iggawesses* asemel *iggawetses* (tegelikult muidugi *iggawetsen*), *parrema* asemel *parremba*, *raske* asemel *rasse*, *tõdde* asemel *tõtte*, *ennese* asemel *hennese*, *aulik* asemel *awulik*, *kue* asemel *kuwe*, *aasta* asemel *ajasta* jne. jne.

Koos mõne teise tähtsusetu asjaga olevat see õigupoolest kõik, milles seisneb tegelik erinevus, mis võõrale, kes keelt ei tunne, võib näida väga suurena ja olulisena, eriti siis, kui kuuldakse rahva jämedust ja kui härrade pastorite sujuv urbaniteet seda labasust kaunistada püüab. Kõigest sellest nähtuvat Masingu arvates, et selle murde erinevust tulevat tõlgendada mitte keele erinevusena, vaid üksnes hääldusveana või häälduse kõrvalekaldena. Hargla, Vastseliina, Rõuge (viimase hulgas eriti Haanja) talupoeg hääldavat täiesti nõrdimapanevalt, üldse olevat kõigis Tartu- ja Võrumaa kihelkondades hääldus üksteisest väga erinev, muuhulgas ka Põlvas. Ometi lugevat tartueestlane väga hea meelega kirjakeelset Vana Testamenti ja ka muid kirjakeelseid meeldivald haaravaid raamatuid, kuna neid täielikult mõistetakse.

Üks põhjus, mis muudab tartu kirjaviisi kirjakeelest erinevaks, on Masingu arvates siiani kehtiv armetu ja vigane ortograafia, mille on kasutusele võtnud välismaalased, või õigupoolest, mis on omaks võetud nende vigaderohketest kirjalikest katsetus-

test. Välismaalased ei teinud vahet, millal kirjutada *b*, millal *p*, millal *d*, millal *t* ning kirjutasid näit. *peab* asemel *peap*, *kuleb* asemel *kulep*, *teab* asemel *tijap*, *teie* asemel *teije*, *emmad* asemel *emmat* jne. Kui nüüd seda ortograafiat keele ja häälduse alusel mõistlikult parandada ning kui täiendada flegmaatilise tartlase väljajätteid, siis ei jäävat peale väikese hulga tõeliste provintsialismide järele mitte midagi: keel olevat üks ja seesama.

Masing avaldab lootust, et rahva keelelist olukorda võetaks üldise kasu huvides avalikult arvesse ja et ka tartu keeleala pastori, kes on koondunud eesti seltsi ja seal juba olulisi asju märganud, otsustaksid tõsiasjadele järele anda ja neid möönda. Ta loodab, et avalik arutelu tooks kaasa selle, et kahe aastakümne pärast enam poleks kaht eri kirjakeelt ja et kaasaegne tartu keel jääks kõdunema vanadesse kasutamata raamatutesse kui dokument kaasaegsete halvast keeleoskusest.

Lõpuks teeb ta veel läbipaistva vihje J. Ph. v. Rothi tõlgitud katekismusele (1816): üks väga tubliks peetav tartueesti kirjamees olevat oma tartueesti katekismusetõlkesse paigutanud 261 osalt väga pikka tsitaati tallinnakeelsest Vanast Testamendist. Kas selliste teadmiste, laia silmapiiriga, kogenud ja taiplik mees oleks nii talitanud, kui ta poleks olnud veendunud, et see keel on tartueestlastele selge ja arusaadav?

19. Visa positsioonisõda

Tartukeelse tõlke nõudmisega samaaegselt oli esile kerkinud ka rahulolematuse Masingu poolt seni tehtud tõlketöoga. Esialgul on ülemused Masingu arvates tööga rahul olnud ja Masing on optimistlik: “Talurahvaseaduse komisjon on selle viisi, kuidas ma eestlase jaoks tõlketööd teen, väga heaks kiitnud ning kõik minu ettepanekud väga liberaalselt kuulda ja vastu võtnud.” (Rosenplänterile 8.2.1820, K2: 174.)

Tegelikult aga on seadusetõlke eest lõplikuks vastutajaks ja tõlke kontrollijaks määratud Helme mõisnik Gustav Reinhold Georg v. Rennenkampff, Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjoni liige (Personalialia: 35–36), algul olnud üsna rahulolematu. Nähtavasti käis kriitika just seadusetõlke 18-lehekülje-

lise proovitrüki kohta, mille talurahvaseaduse elluviimise komisjon on saanud 7. jaanuaril 1820 (Geschichte: 12 ja 14) ja mille Masing on Rosenplänterile saatnud 8. veebruaril 1820 (K2: 175). 9. veebruaril 1820 peetud Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjoni koosolekul on Rennenkampff öelnud, et kuigi Masingu tõlge annab tunnistust eesti keele põhjalikust oskamisest ja kahtlematult suurest eesti sõnade ja väljendite rikkusest, on selles siiski ka tarbetut paljusõnalisust ja venitatud ümberütlemist ja sellele lisaks paljudes osades koguni ebatäpsust. Ta on toonud näiteid selle kohta, et teatud originaalteksti osi on välja jäetud, teatud tekstiosi aga oma heaksarvamise järgi lisatud. Tõlkija olevat seaduseosad sageli esitanud liialt ümberütlevalt ja seletades. See ei olevat igal juhul mitte alati toimunud originaali vaimu kohaselt, vaid valjus toonis, mis on sellele seadusele võõras ja võib talupoja vaid kohmetuks muuta. Tõlkes olevat tsiteeritud talurahvaseaduse paragrahvi, millele originaalis viide puudub, seevastu üks teine paragrahv, mis on saksa variandis nimetatud, olevat tõlkes puudumas. Selle asemel et öelda "et talitatakse seaduse kohaselt" (*damit nach der Verordnung verfahren werde*), öeldavat hoopis "see, mis on meie armulise keisri käsk, ettekirjutus ja tahtmine" (*dasjenige was unseres gnädigsten Kaisers Befehl, Vorschrift und Wille ist*). Sellised ebaolulised ümberütlemised, seletused, omavolilised lisandid ja väljajäetud, üldiselt muudetud vaim ei tohtivat mingil juhul kuuluda tõlkija kompetentsi. Sest siin olevat tingimata vajalik anda vabakslastud rahvale arusaam seadusest ning suurim austus selle vastu, kuna nüüd on võimalik seotud seisusest vabasse seisusesse astuda; see tunne aga surutakse maha, kui selle asemel, et viidata seaduse puutumatusse, mainitakse ainult monarhi vaba voli. Üldse olevat seaduseraamatu tõlkija esmane ülesanne tõlkida võimalikult täpselt kõik täht-tähelt teise keelde originaali tõelises vaimus; seepärast peab revideeriv komitee enne trükkimist iga osa saatma kontrollimiseks "siia", s.o. Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjonile saatma. Tegelikult tähendas see, et revideeritud osa tuli enne trükkimist saata Rennenkampffile (Geschichte: 12–14).

Edasi on etteheited Masingu tõlkijatööle muutunud veidi leebemaks, kuid nõuded samas üsna raskesti täidetavaks. 10. veebruaril 1820 Riiast Tartusse revideerivale komiteele saadetud kirjas nõuab talurahvaseaduse elluviimise komisjon küll, et iga revideeritud osa tuleb enne trükkimist kontrolliks "siia" (tegelikus nähtavasti Rennenkampffile Helmesse, vt. Geschichte: 58) saata, kuid tunnustatakse tõlkija suurt keeleoskust ja indu üldise kasu jaoks töötada. Olevat siiski juhtumeid, kus seaduse tõlkimise kohta on vaja teha märkusi või modifikatsioone, kuna talurahvaseaduse elluviimise komisjon peab ilmuva seadusetõlke eest vastutama. Soovitakse ka, et seaduse inimsõbralik vaim tõlkeski püsiks ja et tõlge oleks võimalikult tähttäheleline, aga seal, kus keelte erinevuse tõttu ollakse sunnitud ümberütlemist kasutama, oleks see võimalikult lühike ja ilma seletuste ning kommentaarideta, mida originaalis pole; et oleks kasutatud üldarusaadavaid sõnu, mis moodustaksid populaarses vormis teksti, mis oleks arusaadav igapähele, ka kõige lihtsamale eestlasele (Geschichte: 15).

Masingu kiri (koos tartu keele vastaste lisadega) talurahvaseaduse elluviimise komisjonile jõudis tõepoolest kohale varem kui maakohtunik C. S. v. Braschi kiri komisjonile 22.2.1820, mis on kirjutatud tõlget kontrolliva Tartu komitee aruandena. Teatades, et kontrollitud on juba 250 paragrahvi ja vastates 10. veebruari kirjas sisaldunud kriitikale, ütleb Brasch, et suur osa ümberütlemistest on siiski vajalikuks osutunud ja sageli on kasutatud mitmeid samatähenduslikke sõnu, et mõtet selgitada. See olevat vältimatu esiteks seetõttu, et eesti keeles puuduvad veel paljude mõistete tähistused, aga ka seetõttu, et see vastab eesti keele vaimule: eestlane ise ei kõnelevat kunagi ilma pleonasmideta. Samas esitab Brasch palve, et tõlget kontrolliv komisjon võiks teha otsuse selle kohta, et tartukeelne tõlge on vajalik. Tartukeelset tõlget teha olevat sedavõrd lihtsam, et aadlikonvent on juba juunis 1819 selle jaoks raha möönnud. Tõlge olevat vajalik, sest kaheksas Võru kihelkonnas ei saadavat Tallinna murdest täielikult aru, nagu komisjon olevat veendunud mõnede mõisaomanike ja pastorite ütluste põhjal (Geschichte: 39–40).

29. veebruaril 1820 kirjutab Masing Rosenplänterile, et tõlgitud on 341 paragrahvi, 302 jääb veel tõlkida (K2: 182). Selles kirjas on aga teateid ka tartukeelse tõlke kohta. Nimelt on proovitrükk olnud Masingu teatel rahvale ka tartu keelealal arusaadav: “Nagu mulle on ütelnud mitmed väga usaldusväärsed inimesed, isegi minu vastane tallinna keele asjus hr. pastor Körber [Võnnu pastor E. Ph. Körber], kinnitavad tartu keele mehed üksmeelselt, et rahvas kiitvat kõvasti esituse selgust ja arusaadavust; ning see on peaasi, mille taotlemine õieti jääbki tõlkija kohuseks.” (K2: 179.) Masing on kirja lõpetades väga lootusrikas: midagi üldkehtivat on tulemas, suure tööga loodab ta *cum dulci júbilo* paljastada tartu keele mehi nende lapsikuses. Ka loodab ta, et tal õnnestub tuleval suvel alustada Tartu ülikoolis avalikke eestikeelseid loenguid dogmaatilise moraali ja pastoraalteoloogia üle, seegi peaks tema arvates tartu keele mehi tõrjuma: “...siis peab see bušmanite rahvas ometi jahmuma ja lõuad pidama.” (K2, 182.) Loengutest ei tulnud siiski midagi välja, ja seadusetõlke tegemisel puhkes visa positsioonisõda.

Jätan praegu kõrvale selle, et ka Saaremaa jaoks hakati eraldi tõlget ette valmistama, kuid hiljem sellest siiski loobuti ja rahulduti Masingu tõlkega (K2: 257–258) ja keskendun tartu-tallinna keele vastasseisule. Masing ise jutustab Rosenplänterile asjade käigust täiendavalt oma kirjas 24.–25. märtsist 1820. Ta räägib arvamuste jagunemisest tõlget kontrollivas Tartu komitees ja intriigidest seoses kirikutes pidulikel jumalateenistustel 12. märtsil 1820 etteloetud Aleksander I ukaasiga seaduse kinnitamise kohta ja seaduse seitsme esimese paragrahvi publikatsiooniga (sellegi oli tõlkinud Masing). Ühenduses viimasega, kuhu Masingu arvates oli sisse korrigeeritud suuri jaburusi ja kõige vajalikum maha tõmmatud, on ta kirjutanud talurahvaseaduse elluviimise komisjonile märtsis nii teravatoonilise kirja, et komisjon hävitab selle saamise päeval (22. märtsil 2002, vt. K2: 187 ja Geschichte: 45). See, et seaduse kinnitamisukaasi ja seitsme esimese paragrahvi publikatsioon pärast kirikutes ettelugemist kohe tagasi nõuti, põhjustas kuulujutte, nagu poleks Masingu tõlkega rahul oldud. Masing on igal juhul mõneks ajaks

tõlkimise peatanud. Tal oli talurahvaseaduse elluviimise komisjoniga vastuolusid ka tõlkehonorari pärast.

Kirjas Rosenplänterile 24.–25. märtsist 1820 loetleb Masing tartu keeleala mõisnikke ja pastoreid, kes on tema vastu, ja peab oma üheks suuremaks vastaseks Erastvere parunit Ungern-Sternbergi, kes kuulus tõlget kontrollivasse komiteesse. Ungern olevat komitees rumalat juttu ajanud: “...kuigi juurde oli kutsutud tartu keele eestlasi, kes ettelugemist pealt kuulasid ja üksmeelselt ütlesid: *se om selge ni ku wessi – se om hä, nink selge Jumala sõnna keel – sedda mõistwa kik, ke targa innimisse omwa – – latse nink rummala sedda es pruki – se om targa rahwale kirjutetu*. Ometi ütles Ungern, et need mehed käivad aeg-ajalt Tartus ja seepärast nad mõistavad tallinna keelt, teised aga ei saaks sellest midagi aru. Tingimata tuleb tõlkida tartu keelde, sest meil on tublisid mehi, Antsla Moritz [= Urvaste pastor ja Võru praost F. G. Moritz] ja Põlva pastor Oldekop – need oskavad keelt. Seepeale laususin mina: “Härra pastor Oldekoppi ei tunne ma ei inimese ega keeletundjana ja usun teid, et ta võib olla suurepärane asjatundja; mis aga hr. Moritzasse puutub, siis pean tõe le vastavalt tunnistama, et ta keele poolest alles lapsekingades kõnnib. Kuidas ma seda öelda võin, kui ma tartu murret ei tunne? – Ma tunnen seda ammu gi, aga see ei puutu siia, vaid ainult see, et mina kui lõplik revident parandan härra praosti vigu, mida ta praegu käimasolevas revisjonis Vastsesse Testamenti teeb; ning et olen pidanud temale üksnes Matteuse 7 esimese peatüki kohta andma arvessevõtmiseks 4 tihedalt täiskirjutatud poognat, suuremalt osalt grammatiline korrektuur, mitte et ma oleksin seda lihtsalt niisama teha tahtnud, vaid et ülemkonsistorium on mulle tema töö läbivaatamise ülesandeks teinud.” (K2, 190–192.)

Masing kirjutab ka, et on saanud kirja “armetult” Marpurgilt (Rõuge pastorilt, kes ka asja tõmmatud oli), kirja talurahvaseaduse elluviimise komisjonilt 20. märtsist 1820 koos aadlikonvendi seletusega ning kirja Liivimaa rüütelkonna marssalilt (Friedrich v. Löwis of Menar, Masingu hea sõbra Peter Frommhold Löwis of Menari vend). Kõike seda materjali pole leitud või säilinud, ent teame ometi, et tartu keeleala pastorite vastasrind oli

suutnud Masingu rünnakutele vastu seista: 6. märtsil 1820 kirjutas Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjon Liivimaa maa-nõunike kolleegiumile, et ta palub maanõunike kolleegiumil leida seaduse tartu keelde tõlkija, sest olevat tõestust leidnud, et Masingu tõlge ei ole kõigile Liivimaa Eesti ala talupoegadele arusaadav. Meenutatakse ka aadlikonvendi rahaeraldusotsust 1819. a. juunis. Tartukeelset tõlget aga peaks enne trükkimist kontrollima Tartus tegutsev komitee, ning kinnitama peaks selle enne trükkimist Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjon Riias (K2: 190, 192 ja Geschichte: 41–42).

Tartukeelsetest ringkondadest lähtudes on levimas ka Masingule kahjulikke kuuldusi, nagu oleks tallinnakeelne tõlge vigane (Masing Rosenplänterile 28.3.1820, K2: 200). Sellega seoses on nähtavasti toimunud telgitaguseid niiditõmbamisi ja Masingu hea sõbra, Kursi pastori Adam Johann Schubbe vend, Helme pastor Carl Johann Schubbe (Personalia: 38–39), on oma kirjas 16. märtsil 1820 soovitanud tõlke täpsuse eest vastutajal, Helme mõisnikul Rennenkampffil, küsida arvamust Masingu tallinnakeelse tõlke kohta J. H. Rosenplänterilt. Rennenkampff teebki seda: saadab 17. märtsil 1820 Rosenplänterile seadusetõlke esimese osa ja küsib, kas mõned Masingu keelendid on ikka õiged ja arusaadavad ja kas ei saaks eesti keeles tõlkida originaalilähedasemalt, ilma lisaseletusteta (K2: 203). Rosenplänteri põhjalik vastus Rennenkampffile 21. märtsist 1820 (KM EKLA, Koopiad, m. 136: 12) on Masingule väga soodne ja vääriks publitseerimist (nagu mitmed muudki selle seadusetõlkega seoses olevad käsikirjad, millest ühelt poolt nähtub, missuguseid teid tuli tolleaegsetel keelekorraldajatel kasutada, et oma ideid läbi suruda, ja teiselt poolt, kui elav oli keeleline mõte 1820. aastate Eestis). Rosenplänter on saatnud oma kirja tutvumiseks ka Masingule ja too on sellega väga rahul (K2: 202). Muuhulgas on sõpradele nalja teinud Rennenkampffi kirjas sisaldunud küsimus, kas eesti *sullasmehhed* mitte ei tähenda *aufgethaute Kerle* 'ülessulanud mehed'; Rosenplänter on kahtluse muidugi tõrjunud (KM EKLA, Koopiad, m. 136: 12, l. 12; K2: 201–203). Rosenplänteri kirjal Rennenkampffile oli mõju, hiljem (juuni alguses 1820, vt. K2:

232–233) tutvub Masing Rennenkampffiga ka isiklikult ja saavutab tema poolehoidu, nii et edaspidi on Rennenkampffi hinnangud ja arvamused Masingule põhiliselt soodsad.

28. märtsil loodab Masing ikka veel, et tal õnnestub tartukeelne väljaanne kogunisti kõrvale tõrjuda: “Oleks mul nüüd rohkem aega ja poleks mu pea otsekuu saja tuhande asja pärast segi, siis esitaksin soodsamal jõudeajal neid asju tõsiselt ja laseksin trükkida paar poognat, deditseeriksin need talurahvaseaduse elluviimise komisjonile ja ütleksin sellele eessõnas avalikkuse palge ees tõsise südamesemineva mehesõna – kas ta tõesti kavatses rajada selle rahva tulevase heaolu, kelle vabaduseasja tal on edendada kästud, mõistlikule talupojaseisuse kohasele haridusele – ning tõestaksin päevselgelt, tõestaksin näidete varal, et see sugune tõlge [tartukeelne tõlge] on enam kui ülearune, see tähendab mitte ainult kasutu, vaid rahva kunagi saabuvale kultuurile kahjulik.” (K2: 201–202).

Nähtavasti on Rosenplänter Masingule kirjutanud ka oma kavatsusest kirjutada mingi artikkel sellest, et tartukeelne seadusetõlge on tarbetu. Masing õhutab kirjas 28. märtsist 1820 sellist artiklit tegema võimalikult ruttu ja lubab aidata, kuidas aga suudab, palub aga oma nime mitte mainida: ta olevat talurahvaseaduse elluviimise komisjoni sellega juba ära väsitanud ja tal olevat seal kirglikke vastaseid, kellest üheks ta peab komisjoni esimeest, mõjuvõimsat maanõunikku parun Otto Johann Magnus v. Richterit, kes oli ka Tartu-Võru ülemkirikueestseisja ning Liivimaa Mõisnike Maakrediitseltsi peadirektor (K2: 202; Personalia: 36). Võimalik, et Rosenplänter alustaski sellise artikli kirjutamist, kuid nagu allpool näeme, oleks see olnud juba hiljaks jäänud.

20. Oldekop tõlkimas

10. aprillil teatab Masing Rosenplänterile, et kuna Oldekop juba on saanud tõlkimisülesande, on selline artikkel nüüd kohatu (K2: 205). Küll aga on Rosenplänter 1822. aastal Beiträge 14. vihikus avaldanud artikli “Die allgemeine Schriftsprache und der

dorptsche Dialect”, kus ta muuhulgas kordab mitmeid siin esil olnud Masingu seisukohti (vt. ka Laanekask 1983: 199 ja K3: 105).

Kirjas 28. märtsist 1820 jutustab Masing Rosenplänterile, et ta on pärast Liivimaa talurahvaseaduse komisjonile saadetud paralleele ja artiklit pöördunud eraldi Tartu keeleala pastorite poole, paludes, et igauks tõlgiks väikse osa seadusest tartu keelde. Kõigepealt on ta vastava palve esitanud Tartu pastorile L. W. Moritzale, kes on aga esialgu tõlkimisest keeldunud, viidates suurele töökoormusele ja sellele, et ta on talle tehtud ettepanekust tõlkida loobunud, tõlkimine on ülesandeks tehtud G. A. Oldekopile. Kuuleme, et ka G. G. Marpurg on Masingu ettepanekust proovitõlge teha keeldunud. Siis on Masing saatnud omatehtud tartukeelse tõlke Rápina Hellerile, Vastseliina Masingule, Karula Bornwasserile ja Rõngu Steingrüberile ning veel kord Tartu Moritzale; neilt tulnud vastused on säilinud (K2: 199–203). Rosenplänter on just neid materjale kasutanud oma käsikirjalises uurimuses “Die auf die Probe Gestellten” (Rosenplänter 1837).

Tartukeelsete kolleegide arvamusi Rosenplänterile kommenteerides kordab Masing 28. märtsil 1820 enam-vähem samu väiteid tartu keele “väikeste” häälduslike ja ortograafiliste kõrvalekallete kohta üldisest keelest, mida ta oli esitanud artiklis Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjonile. Ta möönab, et Vastse Testamendi revisjoni puhul on tema püüdlustel mõnevõrra edu olnud (vt. eespool; K2: 201), ja on ülimalt kriitiline tartu keele sõprade suhtes: “Kuigi peenemalt rääkiv, niisiis haritum tartueestlane tunneb ühtaegu sama hästi üldist väljendit ja nimetab õiget, kõigis paigus tuntud sõna, kui seda pärida või teha nägu, nagu ei saaks temast aru, siis ei usu seda kõike laiseldes mõlgutav ja läbi omatehtud suitsupilve sinist taevast põrnitsev armetu ja minu meelest üpris-üpris põlastusväärne ning ühiskonna kasu vastu aina patustav pastorirahvas. Ja kuna nad ise labaselt ja halvasti räägivad, siis kõneleb rahvas nendega sama keelt. Inimesed jutlustavad kõige ebasündsamas keeles ja kõige labasemal viisil, nii nagu seisaks seal mõni rumal riiakas vanamoor ja esitaks oma koduzargooni. Nad ei õpi, ei uuri, ei mõtle, ei võrdle: nagu talvised karud lamavad nad oma asemel ja mida selles

kitsukeses ruumis kuulub, see on nende meelest õige; iga teine aga räägib jaburust. Seda inimrämpsu võrdlen ma juustulestadega, kellele pisike kohupiimajuust on universumiks. Oh! ja ah! kui sagedasti veritseb mu süda selle mõtte juures, et need mehed nii vähe on teha tahtnud ning teha suutnud!” (K2: 200.)

Millal talurahvaseaduse tartu keelde tõlkimine Oldekopile ülesandeks tehakse, pole päris selge: 9. märtsil maanõunike kolleegium veel tõlkija nime ei nimeta, kuigi määrab kindlaks, et tartukeelset tõlget tuleb trükkida 500 ja tallinnakeelset 1500 eksemplari (Geschichte: 44–45). 23. märtsil on Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjon Masingule teatanud, et tal tuleb koos Rennenkampffi ja kontrolliva komiteega veel kord kogu valminud tõlge läbi käia (Geschichte: 45–46). 4. aprillil 1820 on Rennenkampff elluviimise komisjonile kirjutanud, et Masingu tõlke esimene osa on läbi vaadatud ja ootab trükkimist, peatselt on oodata teist osa. Ta on Masingu suhtes meelestatud soodsalt: Masingu tõlke objektiivset hindamist olevat seni takistanud selle vähe tuntud keele tõeliste reeglite ja vaimu ikka veel vähene tundmine. Nüüd olevat ta veendunud, et konsistoriumi-assessor Masing on eesti keele sügav tundja ja kirjutab nimelt eestlase jaoks, jäädes seejuures paraku arusaamatuks mõnele sakslasele ja ka mõnele saksapärase eesti keelega harjunud kirikuõpetajale. Näeme, kuidas Rosenplänteri mõtted võimenduvad Rennenkampffi sule läbi (Geschichte: 47–48). Tartukeelsest tõlkest ikka veel juttu ei ole. 10. aprillil aga, nagu nägime Masingu kirjast Rosenplänterile, Oldekop juba tõlgib. Teame ka, et 20. aprillil on elluviimise komisjon Riias palunud L. W. Moritzal kontrolliva komiteega liituda, et tartukeelset tõlget revideerida (Geschichte: 53) ja et 27. aprillil on Moritz jaatava vastuse andnud (Geschichte: 55–56).

Masing kirjutab Rosenplänterile 10. aprillil Tartust, kus ta on revisjoni tegemas: “...pastor Oldekop teeb juba ümberloomis- või õigemini moonutamistööd. Kohtasin teda eile juhtumisi pastor Ungerni juures, ja viimasele ta kinnitas, et kui teda ei segata, tahtvat ja suutvat ta anda 4 kuni 5 poognat päevas, kuna mina sama arvu poognate kallal sama palju nädalaid ja veel kauemgi töötasin. Küllap

Braschil oli õigus, kui ta selle töö paljalt ümberkirjutamiseks nimetas. Aga Ungerni, Richteri ja Moritza mest ei taha seda tunnistada, kuigi Oldekopi ütlus seda kinnitab.” (K2: 205.)

Tegelikult oli Oldekop siiski algul nähtavasti üsna iseseisev ja tema tõlge ulatus mõjutama ka Masingu tõlget. See nähtub järgnevast. Et seadusetõlke ilmumist kiirendada, pidi Tartu trükkal Schünmann hakkama Masingu tõlget osade kaupa trükkima. Sama pidi tehtama ka Oldekopi tõlkega. 14. aprillil teatab revideeriva komitee esimees Brasch talurahvaseaduse elluviimise komisjonile, et esimesed 46 paragrahvi Masingu tõlkest on trükkali käes ja paragrahvid 47–249 Rennenkampffi käes Helmes, revisjoniga on jõutud 420. paragrahvini (Geschichte: 51). 17. aprillil siiski trükkimist pole veel alustatud: Masingule on Ungern-Sternberg teatanud, et seoses Oldekopi versiooni revideerimisega on talle silma hakanud mõningaid muutmist vajavaid kohti. Masing kirjutab sellest Rosenplänterile 16. aprilli õhtul, ja lisab 17. aprillil lühidalt, et on pidanud kaheksast üheksani hommikul tõlkeid võrdlema ja oma juba valmis tõlkes mõningaid kohti muutma, näiteks *Üllem-Wallitseja* asemel *Keisri härra* jne. (K2: 208–209.) Ka revideeriva komitee esimees Brasch on 26. mail 1820 talurahvaseaduse elluviimise komisjonile kirjutanud, et tõlgete võrdlemisel on osutunud, et Oldekopil on õnnestunud mitmed kohad edasi anda täpsemalt ja lühemalt, nii et komitee on vajalikuks pidanud ka tallinnakeelsesse tõlkesse vastavaid muutusi teha, kuid neid ei saa Rennenkampffi poolt varem heaks kiidetud ossa teha ilma Rennenkampffiga läbi rääkimata. Korrespondents Helmega on aeganõudev ja arutelu kirja teel raskendatud, kas Rennenkampff ei võiks tulla Tartusse, et neid paragrahve veel kord koos komiteega läbi vaadata? (Geschichte: 58–59.)

21. Masingu taktikepi järgi

Masingu tõlget oli siiski hakatud trükkima varem. 6. mail 1820 on Masing saanud Schünmannilt esimese poolpogna korrektuuri (K2: 221) ja 2. juunil on trükitud olnud kaks poognat ning kolmas just korrektuuri läinud (Rennenkampff talurahvaseaduse elluviimise komisjonile 9.6.1820, Geschichte: 64–65), samal ajal kui

Oldekopi tõlget veel trükitud polnud. Töö tõlkimist kontrollivas Tartu komitees oli närvesööv, näiteks 27. mail on Tartu komitees tekkinud nii suur vaidlus, et nii Oldekop kui Masing tahavad tõlkimisest loobuda, kuid teistel õnnestub neid siiski vaigistada. Masing on kirjutanud uue filipika tartu keele vastu ja loodab veelgi, et tal õnnestub tartu tõlget kõrvale tõrjuda, seda enam, et tal on õnnestunud võita Rennenkampffi poolehoid (kiri Rosenplänterile 4.6.1820, K2: 231–234). Tartu keelde tõlkimisel olnud raskusi on omast vaatevinklist värvikalt kirjeldanud Oldekoppi kontrollinud L. W. Moritz kirjas talurahvaseaduse elluviimise komisjonile 7.10.1820 (Geschichte: 93–98).

9. juunil 1820 kirjutab Rennenkampff elluviimise komisjonile takerduma kippuvast revisjonist, sellest, et ta on revideerivalt komiteelt kuulda saanud, et Oldekop on alustanud oma, Masingu tõlkest sageli kõrvalekalduva tõlke tegemist. Rennenkampff olevat seepeale revideerivale komiteele teatanud, et Oldekop peaks loobuma saksa originaali järgi uue tõlke tegemise vaevast ja võtma Masingu juba aprobeeritud tõlkele toetudes ette ainult selliseid muudatusi, mis võrueestlasele on tarvilikud tekstist arusaamiseks, ja talitada nii selleks, et säilitada tähtsaim: ühe ja sama seaduseteksti samasugune sõnastus eri dialektides. Edasi teatab Rennenkampff elluviimise komisjonile, et Masingu tõlget on juba kolme poogna ulatuses trükitud ja palju suuremas ulatuses revideeritud kui Oldekopi oma. Kui nüüd tuleks Oldekopi lühendused üle võtta ka puhtasse eesti kirjakeelde (NB! paneme jälle tähele keelekasutust!), siis muutuks kasutuks raha- ja ajaraiskamiseks seni trükitu ja tehtu. Ta kirjutab ka, et eesti keel erineb saksa keelest sedavõrd palju, et sõnasõnaline tõlge on võimatu. Saksa originaali olemust ja vaimu aga andvat Masingu tõlge täielikult edasi; seepärast ei olevat mingit mõtet senist nii suure vaevaga tehtud tööd kõrvale heita, lootes, et siin-seal ehk saaks midagi sõnasõnalisemalt edasi anda. Oluline olevat saavutada mõlema eesti tõlke sõnasõnaline lähedus, lubades erinevusi ainult vältimatutes kohtades. Selline lähedus olevat täiesti võimalik, nagu näitavat Masingu poolt mõlemasse dialekti tõlgitud viis järjestikust seaduseparagrahvi, mille arusaadavust tema, Rennen-

kampff, on kontrollinud mõlemasse dialekti kuuluvate talupoegade juures. Just sellepärast olevat ta revideerivale komiteele sellise soovitusena andnud (Geschichte: 64–66).

19. juunil 1820 on talurahvaseaduse elluviimise komisjon Rennenkampffile vastanud: 1) seni trükitud tallinnakeelsete poognate ulatuses tuleb tartukeelne tõlge tallinna omaga rangelt vastavusse viia, säilitades ainult vältimatud dialektide erinevused; 2) trükkimata osades aga tuleb võrrelda tõlkeid omavahel ja eelistada sellist sõnastust, mis originaali mõtet selgemini edasi annab. Selleks, et tallinnakeelse osa uut läbivaatamist ja tartukeelse osa revideerimist kiirendada, soovib komisjon, et Rennenkampff läheks Tartusse, et seal koos revideeriva komiteega tööd läbi vaadata (Geschichte: 66–67).

Näib, et seda käsku on siiski tõlgendatud soodsalt mitte Oldekopile, vaid Masingule. See selgub järgnevast. 3. juulil 1820 on kaks senist revideeriva komitee liiget, Brasch ja Ungern-Sternberg, saatnud talurahvaseaduse elluviimise komisjonile kirja, milles teatavad, et Masingu tõlke läbivaatamine on sel päeval lõpetatud. Nad paluvad end edaspidisest tööst, nimelt tartukeelse tõlke kontrollimisest, vabastada, sest nende paljud tööd ei võimaldavat enam asjaga tegelda. Komitees olevat ju veel neli liiget: härra von Stryk ja härrad pastorid Masing, Moritz ja Oldekop, kes hr. v. Rennenkampffi juhtimisel ilma raskusteta võivad toime saata juba revideeritud tallinnakeelse tõlke ülekandmise (*Transfrierung*) tartueesti dialekti (Geschichte: 68–69).

Samal kuupäeval on talurahvaseaduse elluviimise komisjonile Tartust kirja saatnud ka Rennenkampff. Ta pidavat oma kohuseks teatada, et täpsemal kontrollimisel on selgunud, et Oldekopi tõlge olevat oma ülesehituse ja konstruktsiooni poolest Masingu juba aprobeeritud tõlkest erinenud sedavõrd, et see on tulnud kõrvale jätta ja Oldekopil on tulnud algusest peale tõlkida uuesti, joondudes Masingu tõlke järgi. Nüüd olevat osa uuest tartukeelsest tõlkest juba trükkali käes. Kui kaugel on Masingu tõlke veel trükkimata osa võrdlemine Oldekopi tõlkega ja võimalike paranduste tegemine vastavalt elluviimise komisjoni ettekirjutusele, selle kohta ootavat Rennenkampff veel teadet

revideerivalt komiteelt. Selgub veel üks huvitav asi: Oldekopi varasema tõlke trükkimine olevat juba olnud alanud revideeriva komitee ühe osa organiseerimisel, ilma revideeriva komitee esimehe või tema asetäitja eelneva kontrollita ja heakskiiduta, ning jõudnud teise poognani. Eelmainitud põhjustel on Rennenkampff olnud kohustatud selle trüki täielikult annulleerida laskma ja käskinud, nagu varem mainitud, teha uue tõlke. Rennenkampff avaldab veendumust, et revideeriva komitee tublidust tundes sujub töö edaspidi takistusteta (Geschichte: 69–70).

See aga tähendas selgelt Masingu pealejäämist positsiooni-sõjas! Tal küll polnud korda läinud tartukeelse seadusetõlke ilmumist takistada, kuid osutus võimalikuks nõuda tartu keele võimalikult suurt lähedust tallinna keelega. Seadusetõlke valmimise lõppetapiski on veel nägelusi, kuid lõpuni minnakse siiski arvata-vasti Masingu taktikepi järgi. 8. juulil on Rennenkampff talurahvaseaduse elluviimise komisjonile teatanud, et Masingu tõlge on Oldekopi omaga võrdlemata veel alates paragrahvist 412 ja küllap tuleb mõningaid muudatusi teha mõlemasse, siiski trükkimise edenemist takistamata (Geschichte: 71). 15. juulil on Rennenkampff komisjonile kirjutanud v. Stryki teatest, et too ei saavat oma haigluse, vanaduse ja tööde tõttu kuigi sageli Tartusse tulla, ning härrad pastorid Masing ja Moritz olevat seletanud, et nad ei saa mingil juhul keelealast koostööd teha, kuna, nagu kogemus on näidanud, resultaadiks on ainult viljatud grammatika-diskussioonid. Niisiis on tema, Rennenkampff otsustanud, et asja edenemiseks korraldab ta töö järgnevalt: ta ise käib koos pastor Oldekopiga tartu tõlke läbi, jälgides, et see võimalikult täpselt vastaks Masingu tõlkele; siis annab ta töö väiksemates osades härra Moritzale grammatiliseks kontrollimiseks ning seejärel, kui see tundub otstarbekas, vaatab veel kord mõningad asjad läbi koos härra pastor Masinguga, ning seejärel läheb töö kohe trükki. Ta tsiteerib veel Masingu kirja, kus on meenutatud, et vaatamata Masingu tungivale soovile on revideerivas komitees vaid korra, märtsis, osalenud kolm eestlast, kellele Masing härrade juuresolekul tõlget on ette lugenud, et selgitada, kas neile on kõik aru-

saadav. Rennenkampff küsib, kas sellist praktikat tuleks jätkata (Geschichte: 71–73).

22. Seadusetõlked ilmuvad

Eestlaste osalemist ei ole nähtavasti enam vajalikuks peetud. 22. juulil teatab Rennenkampff juba trükkimise ja köitmise üksikasjades: tallinna tõlke 1.–2. osa 2000 eksemplari peaks olema köidetud 1. augustiks, ja kui ilmad värskelt trükitud poognate kuivamist ei takista, siis peaks ka tartu tõlke vastavate osade 1000 eksemplari köitmine olema lõpetatud hiljemalt 2. augustiks (Geschichte: 73–74).

8. augustil saadab Rennenkampff talurahvaseaduse elluviimise komisjonile kaks eksemplari tartukeelse talurahvaseaduse 1.–2. osast. Sel puhul kirjutab ta, et on olnud väga suuri raskusi: üks ja sama sõna on eri dialektides kasutusel eri tähenduses, ühes dialektis on võinud sõna puududa, sellal kui ta teises dialektis on olnud täiesti tavaline; teatud sõnu ei ole üldse suudetud tõlkida, mis olevat ka loomulik, kuna ju isegi saksa keeles olevat sõnu, mida selles teatud mõttes pole, näiteks *Kommunikat*, *Requisition*, *Provokation*, *Execution* jne. Mõlemates dialektides niisugustel puhkudel kasutatud erinevad väljendid tähistavad igal juhul originaalile võimalikult lähedast mõistet. Arusaamatusi ei tohiks tekkida, sest juba ilmumiskuulutusest olevat näha, et eesti tõlked on vaid translaadid, ning juhul, kui selguse saamine peaks olema vajalik, tuleks pöörduda saksa originaali poole. Oleks vajalik, et erinevate talurahvaasutiste avamisel ja talurahvaseaduse tõlgete üleandmisel inimestele selgitataks, kust nad võimalike kahtluste korral selgust nõutada võivad (Geschichte: 87–88). Viimase, 3. osa ilmumine võttis veel aega, kuid novembri algul oli vähemalt tallinnakeelse tõlke kõik kolm osa igatahes valmis (K2: 292).

Masingu tõlke kõrgemat ametlikku hindamist on osutanud ka honorar: Masingule on tõlke eest makstud 3000 rubla (Geschichte: 92), Oldekopile vist vaid 1000 (Geschichte: 45). Ka ei saanud Oldekop Vladimiri ordenit, millega autasustati Masingut ja läti keelde tõlkijat Ch. W. Brockhusenit (Anvelt 1979: 111).

Tartu keelealal on siiski eelistatud mõistagi Oldekopi tõlget, nagu Masing ise Rosenplänterile kirjutab (K2: 266).

23. Järellainetus

Kui nüüd võtame arvesse, et samade sekeldustega paralleelselt on käinud ka Vastse Testamendi revideerimine ja et Masingu poolt talurahvaseaduse elluviimise komisjonile läkitatud paralleelid ja kiri on kuidagimoodi teatavaks saanud tartu keeleala pastorite hulgas, siis on mõistetav, et vahekorrad muutuvad vahepeal väga teravaks. Kuskil suvel, igatahes enne 25. augustit 1820 kirjutab Masing Rosenplänterile, et on saanud oma kälimehe, Sangaste Nelkerdti käest nii solvava kirja, et on pidanud selle vastamata tagasi saatma (K2: 240). 25. augustil on Masing kätte saanud oma ortograafiaraamatukese “Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift”, mille on pühendanud Kuressaare ja Tartu Eesti Seltsile; seegi tekitas oma korda paksu verd ja vastuväiteid, ent Tartu seltsilt on järgmise aasta märtsis lõpuks siiski tulnud ettepanekuid pooldav vastus (K2: 263).

Talurahvaseaduse revideerimise käigu kohta on Masing kirjades sõber Rosenplänterile esitanud koloriitseid kirjeldusi. Siinkirjutaja ei suuda hoiduda kiusatusest ja esitab kokkuvõtte asemel neist ühe, mis on pärit 1. maist 1820:

“Teha tegemist poolteadjatega, kes ennast siiski täiuslikeks täisteadjateks peavad, on samavõrd suur nuhtlus, kuivõrd on kosutav mõnu ajada asju õpetatud asjatundjatega. Seda kogen ma nüüd iga päev. [---] Varem oli mul üks teine sarnane juhtum kõnekäänu *ennast wasto sama* pärast, mida härrad ei mõistnud. Ja kuigi ma kohe neile piiblisalmidele viitasin, kust seda argielus iga päev ettetulevat väljendit võib lugeda, ei aidanud see siiski midagi. Jah! öeldi, see on tallinna keel ja vähenõudlike õpetlaste loodud kaudne väljend, millest talupoeg iial ilma kommentaarita aru ei saa. Ah! ütlen mina, härra parun! [Ungern-Sternberg], teie kojamehel, nagu olen märganud, on noor naine; olge nii lahke ja laske ta siia käsutada. Naine tuli. Küsisin: *mis se õmmetige peaks tähhendama: innimenne saab ennast wasto?* Naine läks üleni punaseks, tõmbas käega üle näo ja ütles: *es minna tia* (ta on

tartlanna). Ungern ja Brasch hüüdsid jalamaid triumfeerides: näete nüüd! tema ei saa sellest aru! Mina: seda ütles tema suu, aga muu, mida tema juures märkasite, ütleb vastupidist. Seejärel kui olin naisele arusaadavalt rääkinud, et tarvis on teada, kas *armas ma rahwas sedda moistaks, kui nenda peaks seädusse ramatusse kirjutama, et innimenne ennast wasto sanud*, ütles see: *kül iks awolik härra! naeste rahwas saab hend wasto, kui wöe alla saab*. – Härrad said kõik südamest pahaseks ja jätsid väljendi alles, aga kaks nädalat hiljem küsiti minu käest, kas ma mitte härrade pärast, kes vahest seda väljendit ei tunne, pigem ei nõustuks sõnadega *rasses sanu*. Seda, ütlesin mina, pruugib tartu keele rahvas küll inimeste, aga haritud eestlane ainult loomade kohta – *märra on raskeks saanud* – hea küll! ma kirjutan *käima peäle sanud* või *raske jalla peäle*, ja see viimane väljend pandi sisse.” (K2: 215.)

KIRJANDUS

- a+b. [Masing, Otto Wilhelm] 1815.** Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten, zweiten und dritten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze, Worterklärungen u.s.w. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 103–112.
- a+b. [Masing, Otto Wilhelm] 1816.** Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten und zweiten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 5, 37–50.
- Annus, Endel 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tallinn.
- Anvelt, Leo 1979.** O. W. Masing ja kaasaegsed. Eesti Raamat, Tallinn.
- Baerent jt 1977** = Baerent, Paul, Martin Ottow, Wilhelm Lenz, Erik Amburger, Helmut Speer 1977. Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Böhlau Verlag, Köln, Wien.
- Geschichte** = Zur Geschichte der estnischen Uebersetzung der Bauer-Verordnung vom J. 1819 aus der: Acte der Allerhöchstverordneten Commission zur Einführung der neuen Bauer-Verordnung, welche

Acte den Titel hat: "Acta, die Bauer-Verordnung vom Jahre 1819 im Allgemeinen sowohl als auch die Uebersetzung derselben in den Bauersprachen betreffend. Entamirt den 17ten Novbr. 1819. No.14", excerptirt von J. H. Rosenplänter. Pernau im Juli des Jahres 1834. KM EKLA, f. 192, m. A 68a; Koopiad, m. 137:17.

Jansen, Ea 2000. Rahvuseks saamise raske tee. – Akadeemia 6, 1155–1187.

K1 = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1995: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Esimene köide 1814–1818. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.

K2 = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide 1819–1820. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.

K3 = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide 1821–1823. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.

K4 = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1997: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Neljas köide 1824–1832. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.

Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Valgus, Tallinn.

Laanekask, Heli 1982. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, 122–133.

Laanekask, Heli 1983. Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas "Beiträge". – Keel ja Kirjandus 4, 191–201.

Laanekask, Heli 1984. Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 11, 679–685.

Laanekask, Heli 1988. Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 10, 585–593.

Lenz jt 1970 = Lenz, Wilhelm, Olaf Welding, Erik Amburger, Georg von Krusenstjern 1970. Deutschbaltisches biographisches Lexicon 1710–1960. Böhlau Verlag, Köln, Wien.

Masing, Otto Wilhelm 1816. Ehstnische Originalblätter für Deutsche. I Heft. Dorpat.

F. G. Moritz kirjad K. G. Sonntagile. KM EKLA, Koopiad, m. 223.

- Moritz, Ludwig Wilhelm 1815.** Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dorptschen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 56–70.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72. Tallinn.
- Personalia** = Anvelt, Leo, Heli Laanekask 1995: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Personalia. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1814.** Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 3, 53–89.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817.** Vorrede. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 7, III–VIII.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822.** Die allgemeine Schriftsprache und der dorptsche Dialect. Ein Beitrag zur richtigen Beurtheilung ihrer Verschiedenheit. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 14, 131–145.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1837.** Die auf die Probe Gestellten, oder O. W. Masing's Verdienst um die Dorpat-esthnische Schriftsprache. Durch Original-Aufsätze und Anmerkungen zu ihnen bewiesen. KM EKLA, f. 192, m. A 129.
- J. H. Rosenplänteri kiri G. R. G. v. Rennenkampffile** 21.3.1820. KM EKLA, f. 192, m. A 68b ja Koopiad, m. 136: 12.
- J. H. Rosenplänteri kirjad K. G. Sonntagile.** KM EKLA, Koopiad, m. 60: 4.
- Siimo, Epp 1983.** Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. – Keel ja Kirjandus 7, 369–374; 8, 441–446.
- K. G. Sonntagi kirjad J. H. Rosenplänterile.** KM EKLA, Koopiad, m. 112.
- Tannberg, Tõnu (toim.) 1998.** Tartu maa rahwa Näddali-Leht: uurimusi ja allikmaterjale. Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.
- Tervituskõne 2003** = O. W. Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu, lk. 10–13.

Toimik = Toimik Uue Testamendi uue väljaande asjus lõuna-eesti murdes. 1818–1821. EAA, f. 1269, n. 1, s. 306.

LÜHENDID

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

f. – fond

KM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline arhiiv

l. – leht

m. – mapp

n. – nimistu

s. – säilik

VERBIDEST HEINRICH GÖSEKENI SÕNARAAMATUS

Argo Mund

Tartu Ülikool, Eesti Keele Instituut

Artikkel põhineb Tartu Ülikoolis kaitstud bakalaureusetööl “Verbides Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660)” (Mund 2002).

Heinrich Göseken (1612–1681) oli pärit Saksamaalt Hannoverist. Ta õppis usuteadust Rostockis ja Königsbergis ning tuli 1637. aastal Tallinna. Töötanud alguses pastorina Ristil ja Harju-Madisel, siirdus ta kirikuõpetajaks Kullamaale, kuhu jäi surmani. Läänemurre on ta eesti keele kasutust tugevasti mõjutanud. (EBL 2001: 111)

Peale eesti keele grammatika kirjutamise on H. Göseken tõlkinud ka kirikulaule (1656. aastal ilmunud raamatus “Neu Ehstnisches Gesangbuch” pärines tema sulest 127 laulutõlget).

Tema kõige tähtsamaks tööks peetakse põhjaeesti keele grammatikat “Manuductio ad Linguam Oesthonicam” (1660), milles on peale pühenduste ja eessõna 84 lk grammatilist teavet koos mõnede kuude ja nädalapäevade nimetustega, 412 lk sõnas-tikku ning 15 lk lisa.

Gösekeni grammatika on tihedas seoses XVII sajandil levinud misjonilingvistikaga. Misjonärid pidid võõrast keelt õppima suheldes, et kirjutada selle keele grammatika, mille abil tahtsid nad hakata tõlkima piiblit. Uue keele kirjeldamisel toetusid misjonärid ladina grammatikale, mis oli ühtne võrdlemist võimaldav lähtesüsteem. (Lepajõe 1998: 294–295)

H. Gösekeni grammatika toetub H. Stahli ja J. Gutsloffi varasematele keelekäsitlustele. Stahli mõju domineerib Gösekeni grammatika ortograafia- ja osalt morfoloogiakäsitlustes, Gutsloffi eeskujuga avaldub süntaksis, derivatsioonis, kuid ka morfoloogias. (Kingisepp 1987: 14)

Sõnastikku on Aino Valmet, Arnold Kask ja teised uurijad pidanud grammatika olulisimaks osaks. H. Göseken alustab oma saksa-ladina-eesti sõnastikku etümoloogilise osaga. Ta esitab 383-sõnalise nimestiku, mis on tema meelest saksa laenud eesti keeles. Siiski ei ole ta alati õigesti otsustanud. Toetudes Helgi Liini, Paul Ariste, Julius Mägiste ja Alo Rauna etümoloogiakäsitlustele, võib väita, et kindlaid saksa laene on sõnastikus 307, nt *aader* 'soon', *heeringas*, *höövel*, *kamber*, *keiser*, *klaas*, *miits*, *narr*, *pink*, *pruut* jt, vääradest etümoloogiatest olgu nimetatud sõnade *herilane*, *hoidma*, *kapsas*, *vinguma*, *õng* jt sidumine saksa tüvedega (Mund 2000).

Etümoloogilisele osale järgneb saksa-ladina-eesti tõlke-sõnastik, mis on suurim sõnavarakogu XVII sajandist. A. Kase väitel on eestikeelsed vasted antud u 9000 saksaakeelsele märksõnale (Kask 1970: 53). Ainestiku kogumist alustas Göseken juba paar aastat pärast seda, kui ta oli Tallinna tulnud, st u 1640. aastate algusest. Sõnastiku koostamisel sai ta suure hulga ainest Kullamaa ja selle ümbruskonna talupoegade kõnet jälgides, seetõttu on loomulik läänemurdeliste joonte olemasolu sõnastikus, nt *Tuide* 'tuvide', *Laarima* 'klaarima', *Lihb* 'liiv', *öh* 'vöö' jm. Gösekeni arvates räägitavat just Kullamaa kandis kõige puhtamat keelt. Peale varasemate sõnastike kasutas H. Göseken muidki oma kaasajast pärit teoseid. (Valmet 1960: 613)

Valmet on H. Gösekeni sõnaraamatu leksikat liigitanud järgmiselt: seal on loomi ja taimi, somaatikat ja haigusi, sugulusuhteid, maapinnavorme ja ilma, tarberiiistu märkivad ja muud talupoja eluga tihedas seoses olevad sõnad ning mõisaelu ja kirikut puudutav sõnavara (Valmet 1960: 617).

Minu bakalaureusetöö uurimiseliseks olid Heinrich Gösekeni sõnastiku verbid. Verbi eelistasin teistele sõnaliikidele tema vormistiku rikkuse pärast. Ka lauses on verbil täita oluline koht: ta moodustab lause tuuma. H. Gösekeni sõnaraamat paistab silma traditsioonist erineva verbivormide kasutuse poolest seetõttu, et autor on saksa sõnade vasteteks toonud ka eesti terviklauseid, väljendeid jms. Kuna eesti verbivorme on sõnastikus üle 5000, ei

võimaldanud bakalaureusetöö maht kõiki vorme analüüsida. Seetõttu piirdusin ainult nende verbivormidega, mis on sõnastikus lehekülgedel 97–182.

Koostasin arvutiprogrammiga Excel saksa-eesti sõnastiku verbidest ja verbe sisaldavatest ühenditest vahetatud keelesuunaga eesti-saksa sõnastiku. Töö käigus tekkis rohkesti probleeme eesti märksõnadele sobiva kuju leidmisega: seda raskendasid Gösekeni ebajärjekindlas kirjaviisis tekst ja rohked arhaismid.

Selgitasin statistilised andmed verbiliikide, tuletiste ja vormistiku kohta. Samuti püüdsin uurida, mille poolest erinevad H. Gösekeni antud verbi(ühendi)d tänapäevastest verbidest. Järgnevas ülevaates on vormistiku analüüsimise jaotises esitatud näited Gösekeni kirjaviisis, muudes jaotistes tänapäeva ortograafias.

Eestikeelsete vastete koostis. Gösekeni sõnastiku vaadeldud osa eestikeelsed 1328 vastet jagasin viide rühma:

- 1) kõige suurema rühma moodustasid lihtverbid (470), nt *näitama, tunnistama, saama, tähendama, mõistma, mõtlema*;
- 2) ahelverbid ning infiniidi ja verbi ühendid (7), nt *vanduma laskma, ütlemalaskma, teada andma, teada olema*;
- 3) ühendverbid ning adverbi ja verbi vabad ühendid (422), nt *sisse panema, peale panema, lahti tegema, välja ajama, kurjasti pruukima* 'peale sundima, vägisi pakkuma';
- 4) väljendverbid ning vabad noomeni ja verbi vabad ühendid (324), nt *armu heitma* 'armu andma', *tõeks tegema, au andma, suu peale lööma* 'kõrvakiilu andma', *väge põllu peale panema* 'väetama';
- 5) muud ühendid (105), nt *temal on aga üksainus hobune, pikne müristab, ramm läheb ära*.

Suur oli mitmeosaliste verbide arv. Arvatavasti soovis H. Göseken esitada rohkesti keelematerjali nii-öelda valmis kujul, et sõnastiku kasutajatel, kelleks olid muukeelsed pastorid ja riigiametnikud, oleks maarahvaga lihtsam suhelda.

H. Gösekeni esitatud eesti verbifraaside koostise analüüsimisel selgus, et tänapäeva eesti keele kohta antud soovitusi (nt kuidas eristada noomeni ja verbi vaba ühendit väljendverbist) ei saa vana kirjakeele puhul täiel määral järgida.

Vormistik. H. Gösekeni sõnastiku vaadeldud osas oli kokku 1463 verbivormi. Infiniitvorme oli 1154, mis jagunesid järgmiselt:

- supiin – 1067
- supiini elatiiv – 1
- supiini abessiiv – 2
- *da*-infinitiiv – 50
- *nud*-partitsiip – 10
- *tud*-partitsiip – 19
- *v*-partitsiip – 4
- *tav*-partitsiip – 1

Finiitvorme oli 309:

- indikatiivi preesensi singulari 1. pööre – 118
- indikatiivi preesensi singulari 2. pööre – 2
- indikatiivi preesensi singulari 3. pööre – 67
- indikatiivi preesensi pluraali 3. pööre – 1
- indikatiivi imperfekti singulari 1. pööre – 99
- indikatiivi imperfekti singulari 3. pööre – 3
- indikatiivi perfekti singulari 3. pööre – 5
- indikatiivi preesensi negatiiv – 6
- imperatiivi preesensi singulari 2. pööre – 1
- imperatiivi preesensi singulari 3. pööre – 2
- impersonaali preesens – 2
- impersonaali perfekt – 1
- ebaselgeid vorme – 2

Käsitletud sõnastikuosas annab H. Göseken eeldatavalt kõige rohkem supiinivorme (1067), arvukuselt teisele kohale jäävad indikatiivi preesensi singulari 1. pöörde vormid (118), järgnevad indikatiivi imperfekti singulari 1. pöörde vormid (99), indikatiivi preesensi singulari 3. pöörde vormid (67) ja *da*-infinitiivi vormid (49).

Sõnastikuosas esitatud verbivormistik pole ega saagi olla nii rikkalik, nagu Göseken on oma grammatikas kirjeldanud. H. Stahli ja H. Gösekeni sõnaraamatuid võrreldes selgub, et Göse-

ken on andnud oma sõnastikus eri vorme rohkem kui Stahl 23 aastat varem: Gösekeni sõnastikus leidub ainst 20, Stahli sõnastikus 10 verbivormi kohta. “Manuductiosse” on juurde tulnud andmed järgmiste vormide kohta:

- supiini elatiiv (*Terre sauna tullemast*);
- v-partitsiip (*tackistawa többe*);
- tav-partitsiip (*pohtawa Sild*);
- indikatiivi preesensi singulari 2. pööre (*Mis sa sedda tagga haiat*);
- indikatiivi preesensi pluraali 3. pööre (*kus need palmit urmawat*);
- indikatiivi imperfekti singulari 3. pööre (*temma meel olli heh seh peale*);
- indikatiivi perfekti singulari 3. pööre (*ke hehsti kauwa teeninut on*);
- imperatiivi preesensi singulari 2. pööre (*säh sa minnul se*);
- impersonaali preesens (*Rind pannexe kinni*);
- impersonaali perfekt (*ke panni sisse pantut on*).

Gösekeni sõnastiku verbivormistik on rikkalikum, sest sõnastiku autor on esitanud verbi sisaldavaid pikki ühendeid ja lause(katke)id rohkem kui Stahl.

Gösekeni sõnastiku verbide vormimoodustuse iseloomustamine pole kerge: vormid on sõnastiku autor kirja pannud arvatavasti kuulmise järgi ja need on ebajärjekindlas kirjaviisis. See tekitab tänapäeva uurijale teksti mõistmisel müra: pole alati selge, mis oli iseloomulik 17. sajandi eesti (murde)keelele ja mida pidada tolleaegsest eesti (murde)keelest juhuslikuks kõrvalekaldeks.

Verbivormid erinesid tänapäeva eesti kirjakeele vormidest järgmiste tunnuste poolest:

- eripärane tüvi või tüvevokaal (eripärase all mõeldakse üksikuid häälikulisi kõrvalekaldeid tänapäeva tüvevariandist, sh murdejooni), nt *talsama* ‘taltsutama’, *kahhenab erra* ‘kahaneb ära’, *wihbitama* ‘viivitama’, *mengema* ‘mängima’, *warjun* ‘varjan’, *kaitzun* ‘kaitsen’;

- konsonanttüvelisus vastupidiselt tänapäeva vokaaltüvelisusele, nt *ümbër pöhrma* 'ümbër pöörama', *siste neelma* 'sisse neelama', *errakeelma* 'ära keelama', *löhtzma* 'lõõtsuma';
- vokaaltüvelisus vastupidiselt tänapäeva konsonanttüvelisusele, nt *erratappema* 'ära tapma', *erra johxema* 'ära jooksuma', *kattama* 'katma';
- sisekaolised vormid vastupidiselt tänapäeva sisekaota vormidele, nt *erra astsin* 'ära astusin';
- lõpukaota vormid, nt *tackistawa* 'takistav', *toitwa* 'toitev';
- vastupidine aste, nt *errakiskun* 'ära kisun', *erramurden* 'ära murran'.

Verbivormidele on iseloomulik varieeruvus. H. Göseken on esitanud sama sõna samu vorme eri lehekülgedel eri kujul ning ka paralleelvorme ühes sõnaartiklis. Paralleelvorme on supiin (nt *kattama* ja *katma*), indikatiivi preesensi singulari 1. (nt *püan* ja *pühdan* 'püüan') ja indikatiivi imperfekti singulari 1. pöördes (nt *motlin* ja *motlesin*, *tullin* ja *tullisin*). Varieeruvus võib pärineda murdekeelest või olla varasema kirjakeele mõju.

Vormide tunnused esinesid enam-vähem kõikidel juhtudel tänapäevasel kujul, erines vaid nende ortograafia. Teistsugune vormitunnus tuli esile *v-* ja *tav-*partitsiibis, kus on osas vormides lõpukadu toimumata (nt *toitwa* 'toitev'), indikatiivi negatiivis, kus on vormid moodustatud eitussõna *ep* ja verbi pöördelõpu abil (nt *ep tulleb*), ning imperfektis, kus on mõnes tüübis tänapäevase *i-*tunnuselise vormi asemel *si-*tunnuselise (nt *pexasin*, *seisasin*).

Tuletised. Käsitletud sõnastikuosas oli 463 verbituletist, neist sufiksiga oli tuletatud 372 ja konversiooni teel 91 verbi.

Sufikseid oli kokku 16: *-bi*, *-du*, *-i*, *-ise*, *-ku*, *-lda*, *-le*, *-nda*, *-ne*, *-rda*, *-sta*, *-t*, *-ta*, *-tele*, *-tse* ja *-u*. Neist kõige sagedam oli ootuspäraselt *-ta* (190 sõnas, nt *hoiatama*, *ilmutama*, *juuretama*), kuid sellele järgnesid tänapäeval ebaproductiivsed *-i* (38 sõnas, nt *koorima*, *kraapima*) ja *-t* (36 sõnas, nt *jätma*, *keetma*, *tõstma*).

Konversiooniga moodustatud verbid olid nt *harjama*, *iduma* 'idanema', *igama* 'vanaks saama', *mängima*, *ninama* 'idanema',

orjama, *osama* 'puudutama', *punama*, *saagima*, *suguma* 'pärimema', *tasuma*, *võluma*.

Gösekeni sõnaraamatu verbe vaadeldes sai kinnitust Silvi Vare väide, et konversiooni kasutati varasemas eesti keeles rohkem kui tänapäeval (Vare 1993: 37). Tihedama kasutamise taustaks on võinud olla eesti keeles säilinud vanade kontraheerunud *aδa*-tuletiste analoogia, aga ka saksa keele sõnamoodustuse eeskuju, kus on samuti võimalik moodustada uusi verbe, lisades noomenitele verbi muutetunnused (Habicht 2001: 265).

Arhaismid. Gösekeni verbide seas on arhaisme:

- 1) sõnad, mis on täielikult tänapäeva eesti keelest kadunud ja asendunud teise samatähenduslikuga, nt *jellama* 'haukuma', *kahtma* 'maitsetuks muutuma', *nargutama* 'näägutama', *paakima* 'kokku pressima', *piigastama* 'maitsetuks muutuma', *turrama* 'kuivama', *tutma* 'tundma', *unisema* 'magama jääma', *urnama* 'uurima', *vandritsema* 'rändama' jt;
- 2) sõnad, mille tähendus või osa tähendusi on muutunud, nt *painama* 'painutama', *tüürima* 'tuurima, kestma' jt.

Minu bakalaureuseuurimus annab ülevaate umbes ¼st Heinrich Gösekeni sõnaraamatu verbidest. Tegusõnu uurides selgus, et verbivormistik on rikkalik. Vormides kõnelevad keeleajalugu ja murded. Sõnastikus leidub huvitavaid keelendeid, mis on tänapäeva eesti keeles käibest kõrvale jäänud, aga ka rohkesti sellist, mida me praegugi sageli kasutame.

KIRJANDUS

EBL 2001 = Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused 2. 2., faksiimiletrükk. Saku: Rebellis.

Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast

selle taustal. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 10. Tartu: Tartu University Press.

Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu.

Kingisepp, Valve-Liivi 1987. Heinrich Göseken – kolmanda eesti keele grammatika autor. – 350 aastat Eesti grammatikakirjandust: ENSV TA korrespondentliikme Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev, 10. okt. 1987 kell 11 TRÜ aulas: [Ettekanded, teesid] / Tartu: TRÜ, lk 13–14.

Lepajõe, Marju 1998. Johannes Gutsloffii “Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 285–316.

Mund, Argo 2000. Heinrich Gösekeni grammatika etümoloogilise sõnastiku pöördvariant. Seminaritöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.

Mund, Argo 2002. Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660). Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.

Valmet, Aino 1960. Heinrich Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 612–617.

Vare, Silvi 1993. Konversioonist eesti keele sõnamoodustuses. – Virittäjä nr 1, lk 34–50.

LATINAN JA UNKARIN SANOJA RINNASTETTUINA UNKARIN KESKIAJAN LUOSTARIKIRJALLISUUDESSA¹

Ilona M. Nagy

Debrecenin yliopisto

1. Keskiajalla useita eurooppalaisia kieliä kirjoitettaessa oli tapana liittää omakieliseen tekstiin vieraskielisiä lekseemeitä glossan avulla, eli selittää ne äidinkielisellä vastineella. Englantilaisissa teksteissä käytettiin tällä tavalla lähinnä ranskalaisia sanoja, mutta useissa teksteissä tavataan myös latinan sanoja (katso esim. Koskeniemi 1968: 35, 111 ja passim). Ranskassa oli yleisesti tapana selittää näin sanaston latinismit (viittaus Lausberg 1960: 823: glossierende Synonymie), mutta muissakin kielissä, esimerkiksi saksassa, eri kirjoittajat käyttivät glossaa säännöllisesti tai ainakin satunnaisesti (esim. Bauer 1975). Koska äidinkielen kirjoittaminen perustui alussa kaikkialla käännöksiin, tässä vaiheessa oli itsestään selvää yhteys yhteen tai useampaan vieraaseen kieleen, jonka sanavaroista saattoi ammentaa. Keskiajalla läntisen kristinuskon piirissä olevilla kansoilla etupäässä latina täytti tämän tehtävän, joten on luonnollista, että keskiaikaisissa kielimuistomerkeissä esiintyy tavallisesti latinan sana omakielisen sanan rinnalla. Keskiaikaisessa unkarilaisessa koodeksikielessä, joka on säilynyt etupäässä 1400-luvun toisella puoliskolla ja 1500-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä kopioiduissa teksteissä ja joka on latinasta käännettyä, ensi sijaisesti luostarikäyttöön tarkoitettua kirkollista kirjallisuutta, ovat hyvin tyypillisiä latalaisen sanan (tavallisimmin unkarin sopeutetun muodon) ja sen unkarilaisen vastineen (joskus hyperonyymien tai parafrasien) yhdistävät rakenteet. Unkarilaisessa kirjallisuudessa käytetään näistä rakenteista

¹ Suomentanut Sanna Lähde.

kirjallisuudentutkija János Horváthin (1931: 276) termiä „latinalais–unkarilaiset sanakaksoset”. Esimerkkejä tällaisista sanapareista ovat „*professiót tett beesküdt*” ‘teki profession luostari-lupauksen’, „*véloma feketéje*” ‘hänen veluminsa musta nunnan-päähineensä’, „*secularrá világivá lőn*” ‘tuli sekulaariksi maalliseksi’ (vielä Balázs 1989: 105; Papp 1995: 489).

Vierasperäisen sanan ja omakielisen vastineen rinnastamiselle voi olla useita syitä. Luonnollisin syy on se, että vierassana haluttiin tehdä lukijalle ymmärrettäväksi ja tunnetuksi. Tämän sanaparityypin synty voidaan tavallisesti selittää interpretaation pyrkimyksellä, josta kirjallisuudessa puhutaan termeillä *interpretation theory* ja *Dolmetschtheorie*, ja joka tavallisesti ymmärretään suppeasti vain todistettavasti vasta omaksuttujen sanojen selittämiseksi (Leisi 1947: 6, 99; Koskenniemi 1968: 14). Kommukaation perussäänöt edellyttävät, että kuulijalle (oletettavasti) tuntematon sana selitetään. Siksi esimerkiksi kielioppaat suosittelevat vierassanojen selittämistä tarvittaessa.

Kalliokoski (1989: 114) kuvaa yhtä omaperäistä selitystapaa kirjoittaessaan siitä nykysuomen käytännöstä, jossa vierasperäiseen sivistyssanaan liitetään *ja*-rinnastuskonjunktion avulla samaa merkitsevä tutumpi sana ymmärtämistä varmistamaan. Hän viittaa myös siihen, että samantapaista kielenkäyttöä on eräissä Leisin esittelemissä keskienglannin esimerkeissä, joissa ranskalaisen sanan ymmärtämistä helpottaa *ja*-konjunktiolla yhdistetty anglosaksilaisperäinen synonyymi. Yleisesti voidaan sanoa, että vierassanaa käytettäessä kielellinen sopeutuminen alkaa toimia vaistomaisesti, ja kielenkäyttäjä pyrkii selventämään sitä sopivalla omakielisellä vastineella.

Joissakin tapauksissa vierassanan ja omakielisen vastineen rinnastaminen sopii täyttämään myös sitä tehtävää, joka tavallisesti on tautologisilla sanapareilla: sisällön toistamista emfaattisuuden korostamiseksi. Tähän viittaa erityisesti Leisi (1947) analysoidessaan Caxton Eneydosin käännöksen kaksikielisiä sanapareja.

Keskiajalla glossan käytössä ilmeni jo mainittujen perustendenssien rinnalla erikoisempiakin. Ennen kaikkea täytyy muis-

taa se keskiajan kirjoituksissa laajalle levinnyt tyylipiirre, jossa eri kulttuurihistoriallisten tekijöiden vaikutuksesta sanojen tautologisesta rinnastamisesta tuli yleistä, muodikasta ja monesti maneerisesti liioiteltua varsinkin 1400- ja 1500-luvuilla. Kirjoittajat pyrkivät löytämään sanoille samanmerkityksisiä pareja vaikka väkisin. Leisi (1947: 132-3) kuvaa osuvasti tätä termeillä *Synonymsuche* ja *Synonymwille* ja viittaa siihen, että pelkästään tämäkin pyrkimys on voinut synnyttää kaksikieliset sanaparit. Unkarilaiset koodeksin kirjoittajat, joista osa seurasi erityisesti tätä tyyliä, käyttivät monella tavalla latinan tarjoamia mahdollisuuksia (M. Nagy 1999:76-7; 2001: 105-7), mikä on seurausta siitäkin, että käännökset olivat riipuvaisia latinasta. Käännöksistä näkyy myös tuon ajan latinan koulukääntämisen vaikutus. Lisäksi keskiajan kääntäjillä oli tapana kääntää yksi alkutekstin sana kahdella omakielisellä, ja tätä saatettiin toisinaan liioitellakin. Kaksinkertainen käänнос saatiin aikaan esimerkiksi siten, että alkutekstistä kohdekieleen siirrettävissä ollut sana sai omakielisen parin. Siihen, että vierassanan ja omakielisen vastineen rinnastaminen tuli tyypilliseksi edellä mainitun tyyliuunnan sisällä, vaikutti paitsi kääntäminen myös se, että kääntämiseen liittyi tekstien selittäminen erityisesti kirkollisissa teksteissä (Copeland 1995:96; Balázs 1998: 129). Sanan selittämisen yhtenä muotona on voinut palvella glossan liittäminen vierassanaan.

Glossan käytön taustalla olevat erilaiset tavoitteet, joista tässä olen viitannut vain tyypillisimpiin, vaikuttavat eri tilanteissa eri määrin ja leimaavat tuonaikaisia tekstejä yleensä ja vielä erikseen joitain kirjoittajia. Katsotaan nyt lähemmin unkarin kieli-muistomerkkien käytäntöä.

2. Unkarilainen kirjallisuus selittää latalalais-unkarilaiset sanaparit sillä, että latinan sanaan liitetään omakielinen glossa sen merkityksen selittämiseksi. Aikaisemmin mainittiin vierassanan ymmärtämisen vaikeus (Imre 1890: 22), mutta se ei ole tyypillistä. Ensisijaisesti niiden taustalla nähdään keskiaikainen kään-nöstyyli, jossa kääntäjä haluaa valaista erikseen jokaisen sanan merkitystä. Tämän mukaan tässä sanaparityypissä näkyy kään-

täjän suhde lukijaan ja yleisön huomioonottaminen. Samaa pyrkimystä kuvaa se, että latalalaisia sanoja ei aina selitetä unkarilaisissa koodekseissa vain yhdellä glossalla, vaan laajemmin (Horváth 1931: 135, 276; Balázs 1989: 129). Sekin on huomattu, että jossain ympäristössä tunnetuimmat latalalaiset sanat esiintyvät näin. Zsuzsa Papp (1995: 489) selittää unkarin kielen historiallisen kieliopin käsikirjassa tämän seuraavasti: „Luostareissa tunnetumpien (ehkei kuitenkaan tarpeeksi tai varmasti tunnettujen) sanojen viereen oli kääntäjän tai kirjurin mielestä turvallista panna unkarilainen vastine.” Tämä käsitys puhuu pääasiassa mainitun vaistomaisen kommunikaatiotendenssin toteutumisesta. János Horváth (1931:276) viittaa siihenkin, että tunnettujen latalain sanojen käyttöä unkarinkielisissä teksteissä voitaisiin pitää merkinä yhdenlaisesta luostareissa vallinneesta kaksikielisyydestä. Joskus kääntäjä ehkä halusi myös todistaa latalain taitoaan tovereilleen ja esimiehilleen sanoessaan saman sanan kahdella kielellä: „*megagg* [‘tulee vanhaksi’] *id est senescit*”.

Tähänastiset käsitykset hyväksyen voidaan katsoa, että luostarioloissa glossan käyttö oli luonnollista alaspäin suuntautuvaa kielellistä sopeutumista, jotta latalain taitamattomat munkit ja nunnat varmasti ymmärtäisivät vieraan sanan. Teksteistä poimitut parit – niin kuin niistä puhutaan kirjallisuudessa – eivät paljasta, että niitä olisi käytetty muihinkin tarkoituksiin. Jotta voisimme tarkemmin arvioida unkarilaisista glossan käyttöä ja verrata sitä muihin kieliin, on hyödyllistä ottaa huomioon tekstin sisäisetkin motiivit. Siksi esitän seuraavassa, missä kontekstissa ja mihin tarkoitukseen unkarilaisissa koodekseissa käytetään kaksikielisiä sanapareja. Valitsin tähän tarkoitukseen yhden edustavan ryhmän unkarin kielimuistomerkeistä, viisi koodeksia (PéldK., MargL., CornK., DomK. ja HorvK.), jotka on muutamaa sivua lukuunottamatta kopioinut sama kirjuri, dominikaaninen nunna Lea Ráskai eräässä dominikaanisessa luostarissa nykyisellä Margit-saarella 1500-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä.

3. Glossan käyttö, kuten kielellinen sopeutuminen yleensäkin, voi olla tarkoituksellista tai vaistomaista. Tiedostettua selittämisen

pyrkimystä voimme olettaa vain harvoissa tapauksissa, kun esimerkiksi selitetään termejä ja erotetaan käsitteitä toisistaan. Seuraava esimerkki vertaa toisiinsa pappien ja Marian *coronaa*. Se selvittää kahden sanan merkityksen ('tonsura' ja 'kruunu') siten, että ensimmäinen selitetään tuolloin jo omaksutulla slaavilaisella lainasanalla *pilis*:

CornK. 17r: „az papoknak. Ez papy zertzetnek zentsegeben adatyk *corona auagy pylus* ['corona tai tonsura']. Az ev tyztyknek meltofaganak jegyere. De azzonyonk marianak volt meltofaganak *coronaya* ['kruunu']”: in hoc sacramento confertur ministris ecclesiae *corona* in signum beneficialis dignitatis, sed Beata Virgo, habuit *coronam* dignitatis.

Selostettaessa messun joitakin osia – officium, introitus ja silentium – termien selittäminen sen lisäksi, että ne mainitaan latinaksi, tuntuu oikeutetulta. Kahdessa ensimmäisessä esimerkissä selitys ei ole latinalaisen sanan käännös, vaan sen toteaminen, että kyseessä oleva osa kuullaan messun alussa:

CornK. 185r: „az myfenek *officioma auagy kezdeté*. [(messun) 'officium tai alku'] jegyzy iften fyanak meg teste evlefeet”: *officium* missae significat Filii Dei incarnationem.

CornK. 185v: „az myfenek *introitofa vagy kezdeté* [(messun) 'introitus tai alku'] lezen hangos zoual”: *introitus* missae sit voce sonora.

CornK. 188r: „Ez offertoriu vtan lezen nemynemev *silenciu auag veztegfeg*. ['silentium tai hiljaisuus'] ... Ez *silenciunak auagy veztegfegnek alatta* ['silentiumin tai hiljaisuuden aikana'] az pap fordegyya magat az nepre”: Postea sit quoddam *silentium*, ... infra illud *silentium* vertit se sacerdos.

Silentiumin ensimmäisen maininnan jälkeen selittäminen ei enää olisi tarpeen, mutta latinan ja unkarin termi rinnastuu vaistomaisesti. Tällainen vaistomainen rinnastaminen toimii tekstissä lähes rutiininomaisesti ja tiettyjen, muutenkin usein esiintyvien sanojen kohdalla, kuten *capa* 'kaapu', *disciplina* 'luostarikuri', *disciplinál* 'kurittaa', *hora* 'rukous', *professio* 'luostarilupaus', *professiót tesz* 'tehdä luostarilupaus', *silencium* 'hiljaisuus', *soror*

'sisar, nunna', velum 'nunnanpäähine', sitä esiintyy tavallistakin useammin.

MargL. 9: „az *silenciomot az vezteksegtartast* [‘silentiumia hiljaisuudenpitoa’] *hatra nem vetý vala*”: *silencio* ... non proiecto;
 MargL. 79: „az *sororok ... az silenciomot az veztegseget meg tevrtek vala*” ‘sisaret ovat rikkoneet silentiumia hiljaisuutta’;
 MargL. 28: „predicator *zerzetnek professyot tevt · be eskevt*”: [‘teki profession luostarilupauksen’] *professa* ordinis *predicatorum*; DomK. 105: „*cecilia nevev lean ... professyot tevn engedelmessegevt fogada zent damancos atýank kezeben*” [‘Cecilia niminen tyttö teki profession lupasi tottelevaisuuden’].

Joskus glossan käytön automaattistuminen vaikuttaa sanaparin muotoonkin. Esimerkiksi munkin vaatteen nimi *capa* allitteroi yleensä vastaavan sanan *köntös* kanssa (‘munkin viitta’). Se voi liittyä hyperonyymeihinsäkin: *öltözet, ruha* (‘vaatetus, puku’), ja on useimmiten sanaparin jälkimmäisenä osana toisin kuin tavallisesti. Tämä tapahtuu luultavasti siksi, että se kuulostaa paremmalta. Takavokaalinen sana siirtyy jälkimmäiseksi, mikä on unkarilaisillekin sanapareille tyypillinen fonologinen tendenssi:

MargL. 1: „*kentest capa*”: *vestes habitus sui*; MargL. 17: „*egy kentesben auagy capaban*” (ks. myös MargL. 38, DomK. 280); DomK. 195: „*evltevzetet auagy capaat*”; MargL. 38: „*ruhaýa capaýa*”.

Lea Ráskain kopioimat koodeksit käyttävät seuraavia latinan sanoja tai jo unkariin omaksuttuja latinalaisia lainasanoja selittäen niitä unkarilaisella vastineella. (Annan latinan sanan merkityksen vain silloin, kun se ei ole selvä, jos sillä esimerkiksi on useita merkityksiä tai se on sanaliitossa. Lainaverbit ottavat unkarissa säännöllisesti *-(á)l*-suffiksin. Joissakin verbeissä on *meg* prefiksi.) Uskonnollisen elämän piiristä: *himnus, historia, hora* ‘rukous’, *legenda, macula, passio, predicacio, psalmus, recommendacio, sacramentum, testamentum; paradicsom* (latinan akkusatiivi jähmettyi unkariin nominatiiviksi); *introitus, offer-*

torium, sanctus; martirizál, megkanonizál. Erikoistuneemmin luostarielämään liittyvät: *custos, frater, procurator, soror; capitulum* ‘munkkien/nunniin kokoontuminen’ *professio, professiót tesz* ‘tekee luostarilupauksen’; *disciplina* ‘kuritus’, *disciplinál, penitencia, silencium; constitucio, regula, reguláltatik.* Luostarin osien nimityksistä: *clastrom; ambitus, cella, infirmaria, locutorium.* Vaatetukseen ja ulkomuotoon liittyen: *capa, velum, megvelumoztatik* ‘peitetään velumilla’; *kofium; aureola, corona.* Henkisestä elämänpiiristä (opetus, kirjoittaminen): *disputál, mementót tesz* ‘muistelee jotakin’, *plántál, prédikál, prófétál, registrumba vesz* ‘rekisteröi’; *advocatus, doctor, orator; bulla, epistula.* Ruoan nimitys: *liktárium.* Muuta: *hora* ‘aika, tunti’; *fundáló, fundálás, megkonfirmáltat; concilium; legát, potestas* ‘ruhtinas’; *palma; forma, mód.*

4. Nämä enimmäkseen vaistomaisesti glossalla selitetyt sanat eivät esiinny pelkästään sattumalta, vaan täyttävät tietyn tehtävän tekstin rakenteessa sekä asian välittämisessä ja palaavat säännöllisesti näihin tehtäviinsä. Kaksi toisiaan koskettavaa päätendenssiä on hahmottunut. Molemmat perustuvat sille, että sisältö toistuu tällaisissa sanapareissa.

4.1 Sijoitin ensimmäiseen ryhmään ne parit, joissa rinnastaminen tapahtuu saman lekseemin toistuessa tekstissä. Seuraavat ovat tyypillisiä tapauksia.

Kun latinan sana toistuu suppeammassa tai laajemmassa ympäristössä – mikä itsessään osoittaa latinalaisen nimityksen olevan tavallinen luostarin kielenkäytössä – siihen toisinaan liittyy unkarilainen vastine. Rinnastamisella pyrittiin todennäköisesti, vaikka vaistomaisestikin, tuomaan vaihtelua sanan toistoon:

MargL. 65–6: „Ez *dysciplinának* ev *vezzevy* valanak *kevzenseges disciplinának* *vezzevű* ... es ez *veresegeket disciplinákat* · *vezű* vala *nemykoron az refectoriomba* ... ez *disciplinának* *genyerevseget* meg *tanola* ...*disciplinat* *veznek* vala ...*keer* vala *disciplinat* ... *evnen maga vezen* vala *magan disciplinat*” ‘Tämän *disciplinan* vitsat olivat tavallisen *disciplinan* vitsoja ... näitä

itsekurituksia disciplinoja hän ottaa joskus refectoriumissa ... hän on oppinut tämän disciplinan nautintoa ... he ottavat disciplinaa ... hän itse ottaa itselleen disciplinaa’.

Tätä tekniikkaa, jossa sanan esiintyessä uudelleen siihen liitetään synonyymi, ei tavata ainoastaan latinan sanoilla, vaan se on tutkitujen koodeksien tyylin yleinen maneeeri, esimerkiksi:

MargL. 9: „kezÿ *dolgot* tezen vala · jelesevl zent eghazhoz valo *dolgot myuet...* de maga az ev kezÿ *myviert...*”: operabatur manibus suis maxime *opera, quae ad ecclesiae ... erant ornatum* ‘hän tekee käsityötä, nimittäin pyhään ekklesiaan kuuluvaa työtä askareta, mutta hänen käsin tehdyn askareensa takia ... ‘.

Maneerisen glossalla selittämisen myötä syntyy verbipareja silloin, kun niiden latinalaisen osan vartalo toistuu myös lähellä olevassa substantiivissa. Yksi lähteissä suosittu tapa on käyttää samaa latinan vartaloa kahdessa eri sanaluokassa. Unkarissa tekstiä koristeltiin tällöin automaattisesti lisää liittämällä latinalaisperäiseen verbiin äidinkielen vastine.

MargL. 35: „Akara es kere ...hog az zent *velommal meg velomoztatneek · meg feketeeztetneek*”: voluit et petiit, ut sacro *velamine ...velaretur*; CornK. 34r: „evt ezer *martyroknak* neuek. ... tevb *martyrokat* es *martirizaltak vagy meg evltek*”: V milia *martyrum...* plures *martyres fuerunt martyrizati*; CornK. 32v-33r: „ez zent Ianos baptifta nagyob *prophetanal*. Mert azt kyt az egyeb *pphetak prophetalanak auagy jevuendevnek mondanak*. Azt ez zent janos baptifta vyauul mutata meg”; CornK. 22v: „Zentsegnek evted *regulaya* al jgaz es zent jgyekevzetben. kyuel ember *regulaltatyk jgazgattatyk* menden jo myelkevdetevkben”: Quinta *regula sanctitatis est in recta et sancta intentione, quia homo regulatur in omni bora operatione*.

Toistuvasti latinalais-unkarilainen sanapari esiintyy anaforisen pronominin tai ellipsin käytön tilalla todennäköisesti toiston tekemiseksi vaihtelevammaksi, samoin kuin edellisissä esimerkeissäkin. Aikaisemmin tekstissä esiintyneeseen latinan (harvemmin unkarin) sanaan ei viitata lähteestä poiketen pronominilla vaan

toistamalla se unkarilaisen vastineensa kanssa. Tämä on turhaa maneerisuutta, sillä yksikään toisto ei ole välttämättä tarpeen. Lekseemin toisto anaforisen pronominin tai ellipsin tilalla on muuten tiettyyn määrään asti tyyppillistä unkarilaisille kääntäjille (Károly 1995: 792) ja toistoon liitetty rinnastaminen puolestaan Lea Ráskain kopioimien koodeksien maneerisuutta:

PéldK. 21: Vala egy *frater* ... „Mely *frater auagy barat* [‘frater tai veli’]. az jmadfagon es zolofman nem alhat vala”: quidam *monachus* erat, qui ad orationem stare non poterat; PéldK. 33: „Ez *lyctariomot* ad vala mynden apachanak ... femmyt az *menyej etekben lyctaryomban* [‘taivaallista ruokaa liktariumia’] neky nem ada”: dedit *de electuario* ... nihil ei dedit; DomK. 302: „el veue az saart az *kevntevsrevl* · es lele mynden zakadasnekevl egeznek az *kevntevst auagy az capat*” ‘otti pois kuraa viitasta, ja löysi viitan tai kaavun ilman mitään repeytymää ehjänä’.

Aineistoni latinan sanoilla muodostetuttujen sanaparien esiintymistä noin neljäs- tai viidesosa on syntynyt lekseemin toistoon liittyvästä maneerisesta kirjoitustavasta. Ne sanat, jotka tavallisesti esiintyvät usein yksinkin, ovat mukana tässä tendenssissä. Tämän maneerin aiheuttaa ehkä suoraan eräänlainen esteettinen tavoite: Teksti halutaan koristella ja tehdä vaihtelevammaksi. Tästä syystä taas tekstikoheesiosta tulee liioiteltua. Unkarilainen käännös viipyy alkutekstiin verrattuna kauemmin joissakin käsitteissä ja painaa ne paremmin lukijan mieleen. Jos tämä on sisällöllisesti perusteltua, se vahvistaa tekstien (saarnat, vertaukset, legendat) vaikutusta tai didaktista luonnetta, mutta useinkin vaikuttaa pelkästään tekstin formaalisena ominaisuutena.

4.2. Latinalais-unkarilaisten sanaparien toinen ryhmä – kuten jo edellä mainitsin – voidaan tulkita ensisijaisesti painotusta ilmaisevaksi. Näissä pareissa selittäminen jää taka-alalle (silloinkin, kun jäsenten välissä on ‘tai’ konjunktio) ja niiden painottavaa roolia voi vahvistaa sekin, että ne liittyvät toisiinsa usein ilman konjunktioita. Painotukseen liittyy usein voimakas affektisuus ja senkin ilmauksena tavataan tavalliseksi tulleita pareja, jotka korostavat

edellä luoteltuihin termeihin liittyvien tunteiden voimakkuutta. Painotusta voidaan ilmaista muillakin keinoilla, esimerkiksi adverbillä tai sillä, että toistetut rakenteet esiintyvät usein tekstiympäristössä. Seuraavassa on eräitä tyypillisiä esimerkkejä latinalais-unkarilaisten sanaparien tällaisesta käytöstä:

Dominikaanisen veljeskunnan perustamista ja Pyhän Dominikuksen oppien vahvistamista luostarisäännöillä lauseen jokaisen sanan sisällön toisto korostaa liikaakin: DomK. 17: „evrevk *zerzesnek constitucionak* myäta *kevetny tartany hagyak parancholak*” ‘määrättiin käskettiin ikuisen säädöksen constitution kautta seurata noudattaa’.

Kurituksen intensiteettiä luostarissa kuvaa *disciplinál* verbillä muodostettu pari: DomK. 218: „ez fratert ... jgeen erevssen *disciplinala vere*” ‘Disciplinoidi löi munkkia oikein voimakkaasti’; DomK. 220: „kezde evtet nagy erevsseggel *disciplinalny verny*” ‘alkoi häntä suurella voimalla disciplinoida lyödä’. (Samat koodeksit käyttävät muitakin verbipareja tässä samassa merkityksessä: *ver gyötör* ‘lyö piinaa’, *ver ostoroz* ‘lyö ruoskii’, *ver szagat* ‘lyö vaivaa’)

Luostarin hiljaisuuden (*silencium*) rikkomista pidettiin pahana rikkeenä, mitä ei ainoastaan korosta sanapari, vaan tekstiympäristökkin (provinssiaali rankaisi nunnia - heidän täytyi polvistua ja paastota - koska he olivat puhuneet *silenciumin* aikana): MargL. 77: „ez provincialis lele ez clastromnak sororit az *silenciomnak veztegesnek nagy tevreseben zegeseben*”. ‘Provinssiaali löysi luostarin nunnat *silenciumin* hiljaisuuden suuressa rikkomisessa luokkaamisessa.’

Prinsessa Margitin mystinen uskonnollisuus toteutuu voimakkaissa tunteissa, jotka koskevat luostarielämän keskeisiä asioita, muun muassa *professiota* ja *velumia*.

Margit järkyttyy siitä, että hänen isänsä aikoo naittaa hänet: MargL. 31: „az en *professiomat* az en *fogadasomat* hýtemet [‘professiotani lupaustani uskoani’]... Es az en *zvzesegemnek týztasagat ... sem eletemert · sem halalomert ...se zegnem meg · auagy megnem zeplevsehtenem*”: *professionem meam, ...et*

virginitatis meae puritatem ... *nec pro vita nec pro morte ... infringerem aut violarem.*

Margit kiirehtii nunnaksi vihkimistään, sitä, että saisi velumin mahdollisimman pian: MargL. 35: „Akara es kere ...hog az zent *velommal meg velomoztatneek · meg feketeeztetneek*”: voluit et petiit, ut sacro *velamine ...velaretur* ‘Hän halusi ja pyysi, että pyhällä velumilla varustettaisiin peitettäisiin’.

Hurskas Margit itkee rukoillessaan niin, että hänen veluminsa kastuu kyynelistä läpimäräksi: MargL. 16: „mýkoron ev jmadkozýk vala olý jgen nagý syrast tezen vala · hog az *ev veloma auagy kezkenevye · kývel az ev kevnveet sýralmat* el tevrly vala · annera vizesevl vala meg · hog annak vtanna ez zent zvz · az *velomot auagy kezkenevt* meg facharýa vala · es az sýralmnak vize ký ju vala *belevle az velombol*” ‘kun hän itkee, itkee niin kovasti, että hänen veluminsa tai nunnanpäähineensä, jolla hän pyyhki kyyneleensä itkunsa, tuli niin vetiseksi, että sen jälkeen tämä pyhä neitsyt vääntää kuivaksi veluminsa nunnanpäähineensä, niin että itkun vesi tuli siitä pois, velumista’.

Margitin velum pystyy ihmeparantamiseen, ja *velum* sana saa näistä tapauksista kerrottaessa avainsanan painon: MargL. 179: „hog evnekyk kevdeneýe zent margýt azzonnak *velomat feketýet* kyt viselt ... elteben es kynek alatta kyes bochatta az ev bodog lelket” ‘että lähettäisi hänelle kunnianarvoisan neitsyen pyhän Margitin velumin (mustan) päähineen, jota hän käytti ja jonka alla hän sielunsa päästi’; MargL. 179: „az zent margýt azzon *velomat feketeyt* nagy hamarsagal el kevlde ersebet” ‘kunnianarvoisan neitsyen pyhän Margitin velumin (mustan) päähineen suurella kiireellä lähetti Erzsébet’; MargL. 180: „zent margýt azzonnak *velomat feketeyt* kyvel az ev feýet be takartak vala” ‘kunnianarvoisan neitsyen pyhän Margitin velumin (mustan) päähineen, jolla hänen päätään peitettiin’; MargL. 192: „meg kertek volna zent margyt azzonnak *velomat feketeyt*” ‘olisi pyydetty kunnianarvoisan neitsyen pyhän Margitin velumi (musta) päähine’.

5. On siis nähtävissä, että unkarilaisessa koodeksikirjallisuudessa useimmissa tapauksissa unkarilainen vastine ei liittynyt latinalai-

seen sanaan sisällön selittämiseksi. Glossan käyttö kuului rutii-
ninomaisesti kirkollisen ja luostarielämän tyypillisiin käsitteisiin.
Näistä käytettiin pääasiassa prestiisin vuoksi latinankielistä
nimeä, koska ne edustivat latinankielistä kirkollista maailmaa
kyseisessä äidinkielisessä ympäristössä. (Copeland 1995: 97;
Haarmann: 1989). Lea Ráskain kopioimat koodeksit käyttivät
näitä latinalais-unkarilaisia sanapareja niihin tarkoituksiin, joihin
sanojen tautologinen rinnastaminen tekstissä yleensä sopii. Niistä
tuli suosittuja aineksia maneeriseen kirjoittamis- ja tekstin-
koristamistekniikkaan, joiden avulla voitiin toisinaan myös
painottaa toistettuja käsitteitä. Toisaalta niitä käytettiin selvästi
affektisuuden ja painotuksen saavuttamiseksi. Latinalais-unkari-
laisista sanapareista tuli silmiinpistäviä, koska tyyli- ja maneeris-
suuden, muodin ja tunteiden liiallisen korostamisen takia jossain
tapauksissa ne lisääntyivät liikaa. Tämä ilmiö osoittaa hyvin
senkin, miten tiiviisti kyseiset latinan sanaston elementit kietou-
tuivat unkariin tiettyssä ympäristössä.

6. Suuri osa vaistomaisesti glossalla merkityistä sanoista kuuluu
siiis pakostakin kirkon ja luostarin piirissä omaksuttuihin, niihin,
jotka olivat osa latinaa taitamattomien sanastoa. Painotusta ja
affektisuutta voitiin ilmaista vain erittäin hyvin tunnetuilla
sanoilla, sillä latinaa taitamattomat ymmärsivät vain ne sisällön
vahvistukseksi. Viittaan vain muutamalla esimerkillä siihen, että
glossan käytön tapa heijastaa tiettyyn pisteeseen asti latinan
sanojen asemaa tuonaikaisen unkarin sanastossa. Silloinkin, jos
otetaan huomioon, että sama sana voi saada usemmanlaisessa
semanttisessa suhteessa (synonyymi, hyperonyymi, parafraasi)
omakielisen parin. Yhdessä tyypissä latinalais- ja slaavilais-
peräiset ekvivalentit termit ovat yhdessä, esimerkiksi: *frater* :
barát (PéldK. 21), *soror* : *apáca* (MargL. 28, 115, DomK. 67,
204), *corona* : *pilis* (CornK. 17r), *hora* : *zsolozsma* (PéldK. 80,
DomK. 247, 249, HorvK. 279). Parien jälkiosa oli silloin jo
omaksuttu unkarin kristilliseen sanastoon (ks. TESZ:in vastaavat
hakusanat), kun latinalainen sana oli kirkollisessa käytössä.
Toisessa tyypissä latinan sanasta on tullut unkariin jo lainasana

joko suoraan latinasta tai jonkun toisen kielen välityksellä, eikä sillä ole tarkkaa unkarilaista vastinetta. Tällöin sen pari voi olla laajempi merkityksinen tai merkitykseltään lähellä oleva sana, esimerkiksi hyperonyymi tai parafrasi (jossain tapauksissa näissä tyypeissä käytetään 'ja' konjunktiota:): *clastrom: egyház, ház, hely* 'kirkko(kunta), talo, paikka' (DomK. 39, 257, MargL. 82), *paradicsom* (lat. akkusatiivista): *kert* 'puutarha' (CornK. 129r), *prédikáció* : *intés, erősítés, Istennek igéje* 'varoitusta, vahvistaminen, Jumalan sana' (PéldK. 11, MargL.18); *passio: Krisztusnak kínja* 'Kristuksen kärsimys' (MargL. 11), *penitencia: keménység, szenvedetesség* 'kovuus, kärsimys' (MargL. 86, PéldK. 18) jne. Kirkollisen kielen ja käännöksen vaihtelua kuvaa merkityspari *macula: szeplő* 'tahrta'. Laulujen laulun (Korkea veisun) käännöksessä (Laul. 4: 7) suurin osa koodekseista käyttää sanaa *szeplő*, jotkut puolestaan sanaa *macula*. Tämänkaltaiset esimerkit havainnollistavat osaksi myös sitä prosessia, jossa unkarin joko omaksuu keskiajan latinasta otetut sanat tai korvaa ne jollain muulla.

LÄHTEET

- PéldK.** = Példák könyve 1510. Budapest 1960. (Codices Hungarici IV.)
MargL. = Szent Margit élete. 1510. [Margit-legenda.] Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.)
CornK. = Cornides-kódex [1514–1519]. Budapest 1967. (Codices Hungarici VI.)
DomK. = Domonkos-kódex 1517. Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 9.)
HorvK. = Horvát-Kódex 1522. Budapest, 1994. (Régi Magyar Kódexek 17.)
Balázs János 1989: A latin a Duna-tájon. In: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. IDEM. Budapest. 95–140.
Bauer, Erika 1975: Zweigliedrigkeit und Übersetzungstechnik. In: Würzburger Prosastudien II. Hrsg. Peter Kesting. München.

- Copeland, Rita 1995:** Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts. Cambridge. 1991 (Paper 1995).
- Haarmann, Harald 1989:** Symbolic Values of Foreign Language Use. Berlin-New York. (Contributions to the Sociology of Language 51.)
- Horváth János 1931:** A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest. Reprint 1988. Budapest.
- Imre Sándor 1890:** A középkori magyar irodalom stíljáról. Budapest.
- Kalliokoski, Jyrki 1989:** Ja. Rinnastus ja rinnastuskonjunktion käyttö. SKST 497. Helsinki.
- Károly Sándor 1995:** Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: TNYt. II/2.: 761-834.
- Koskenniemi, Inna 1968:** Repetitive Word Pairs in Old and Early Middle English Prose. Turku. (Annales Universitatis Turkuensis. Ser. B. Tom. 107.)
- Lausberg, H. 1960:** Handbuch der literarischen Rhetorik. München.
- Leisi, Ernst 1947:** Die tautologischen Wortpaare in Caxton's Eneydos. Zürich and New York.
- M. Nagy Ilona 1999:** Synonympaare im mittelalterlichen Kirchenlatein und ihre Reflexionen im Ungarischen. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 34-35 (1998-9). 71-80.
- M. Nagy Ilona 2001:** Unkarin vanhan kirjakielen rinnasteisten sanaparien taustasta. Sananjalka 43. 97-110.
- Papp Zsuzsanna 1995:** A mellérendelő szerkezetek. In: TNYt. II/2.: 474-92.
- TESZ =** A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Budapest 1967-1976.
- TNYt. II/2 =** A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Budapest. 1995.

HENRIK FLORINUKSEN SANANLASKUKOKOELMAN ENSIESIINTYMISTÄ

Riitta Palkki

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus

Vuosi 2002 oli ainakin kahden suomenkielisen merkkiteoksen 300-vuotisjuhlavuosi. Vuoden 1701 virsikirja sai 1702 rinnalleen veisuun avuksi teoksen *Yxi Tarpelinen Nuotti-Kirja* (näköispainos 2001). Suomen kielen kannalta vielä huomattavasti merkittävämpi oli Paimion kirkkoherran Henrik Florinuksen (?1633–1705) julkaisema ensimmäinen suomenkielinen sananlaskukokoelma *Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset, Sanan-Lascut* (Florinus 1702, näköispainos 1987).

Florinuksen kirjallinen tuotanto oli tuon ajan mittapuulla varsin kunnioitettava. Ensimmäisen teoksensa, koulukäyttöön tarkoitettun dogmatiikan oppikirjan *Epitome Theologiae* hän julkaisi 1668 ollessaan Hämeenlinnan koulun rehtorina. Suomen kielen taitajana Florinus oli ehdottomasti aikansa paras. Niinpä hän sai tehtäväkseen useita mittavia suomennostöitä. *Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu Suomexi*, toinen suomenkielinen Raamattu, ilmestyi 1685 “*Wastudest ojettuna Alcuramattuin, Hebrean ja Grecan jälkeen*”, kieliasultaan korjattuna ja osittain myös uudelleen käännettynä. Seuraava työ oli Ruotsin kirkkolain suomentaminen; *Kircko-Laki Ja Ordningi* ilmestyi 1688. Vuonna 1693 Florinus sai valmiiksi kolmannen laajan suomennostyönsä: Upsalan vuonna 1593 pidetyn kirkolliskokouksen 100-vuotisjuhlan kunniaksi ilmestyi *Confessio Fidei, Se on: Sen Christillisen Uscon Tunnustus*. Teos sisälsi Augsburgin tunnustuksen sekä muut Upsalan kokouksen päätösasiakirjat. Matti Kuusi on esittänyt Florinuksen myös yhtenä Erasmus Rotterdamilaisen *Libellus aureus* -teoksen mahdollisena suomentajana, joskin

kielenpiirteet puhuvat Kuusen mukaan sen puolesta, että suomentaja olisi ollut Tammelan kirkkoherran Laurentius Petrin poika Gabriel Tammelinus (Kuusi 1990 s. 28–29). Erasmusuksen teos ilmestyi suomeksi 1670 *Cullainen Kiria Nuorucaisten Tapain sijwollisudest* -nimisenä.

Jo ennen suuria käännöstöitä, vuonna 1678, Florinus julkaisi täysin toisentyyppisen teoksen, sanakirjan *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino–Sveco–Finnonica* (Florinus 1678, näköispainos 1976). Suomen kielen sanoja tässä siihenastisista laajimmassa suomen sanakirjassa on jonkin verran yli 3000. Seuraava teos oli sananlaskukokoelma, julkaisuvuosi siis 1702. Florinuksen viimeinen teos oli hänen kuolinvuotenaan 1705 ilmestynyt kirjanen *Yxi lyhykäinen Opetus oikiasta Wanhurscaudesta*.

Artikkelini aiheena ovat ensiesiintymät. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymien tärkein lähde on Raimo Jussilan teos *Vanhat sanat* (Jussila 1998); teos sisältää yli 26 000:n vanhassa kirjasuomessa esiintyvän sanan ensimmäiset kirjaanpanot. Kirjaan on otettu vain ne sanat, jotka ovat myös Nykysuomen sanakirjassa (NS). Jussila on kerännyt sanat pääosin Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen vanhan kirjasuomen korpuksesta ja sanalipustosta sekä Vanhan kirjasuomen sanakirjan (VKS) 1. ja 2. osasta ja 3. osan käsikirjoituksesta.

Florinuksen teoksista Kircko-Laki ja Sananlascut sisältyvät korpukseen, ja Nomenclaturan Jussila on käynyt kokonaan läpi. Näiden teosten ensiesiintymien osalta luettelo onkin jokseenkin kattava. Nomenclaturan kaikki noin 370 ensiesiintymää on Antero Niemikorpi luetellut tutkimuksessaan *Florinuksen Nomenclatura ja Lizeliuksen vanha kirkkoraamattu* (Niemikorpi 1996 s. 27–34). Ensimmäisen kirjaanpanonsa ovat Nomenclaturassa saaneet muiden muassa *jääpuikko*, *karhunputki*, *mekko*, *naakka* ja *rankkasade*, ja sanakirjan kolmannessa painoksessa (Florinus 1695) on esimerkiksi sana *sanakirja*. Kirkkolain sanoja löysin Jussilan luettelosta n. 115, esim. *hätäkaste*, *kirkonkirja*, *perintöoikeus* ja *vähäjärkinen*.

Vuoden 1685 Raamatun ensiesiintymiä Jussilalla on alle 10, esim. *juhlayö, kinos, lehtimato ja tuleentua*, ja Confessio Fidein sanoja löysin vain yhden: *perivika*. Saaliin niukkuus johtuu siitä, että nämä teokset eivät sisälly korpukseen eikä niitä myöskään ole systemaattisesti sanastettu.

Florinuksen pääteos oli *Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset, Sanan-Lascut*. Kirja on bibliofiilinen harvinaisuus. Matti Kuusi on arvellut, että sitä on säilynyt nykypäiviin vain kaksi täydellistä kappaletta (Kuusi 1953 s. 455, Kuusi 1987 s. 4). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura julkaisi kirjasta näköispainoksen vuonna 1987.

Sananlaskukokoelma poikkeaa sisällöltään ja sanastoltaan Florinuksen muusta tuotannosta. Käännösteksteissä on tietenkin paljon suoraan lähdekielestä käännettyä sanastoa ja koko joukko myös sanoja, jotka on vain mukautettu suomen äännejärjestelmään. Sananlaskut puolestaan on kerätty kansan keskuudesta. Ne ovat siis pääosin alun perin suomenkielistä, hyvin suurelta osalta kansanomaista tekstiä. Sanasto on sen mukaista, ja murteilla on huomattava osa. Florinus on itse kokoelmansa esipuheessa viitanut sananlaskujen rikkaaseen sanastoon: "*Löytän myös näisiä monda wanha puhdasta Suomen sana, jotca muun kielen hembes-tä secoituxest näillä maan paicoilla owat unhotuxeen joutunet.*"

Sananlaskuja kokoelmassa on jonkin verran yli 1 500 (Kuusi 1987 s. 10). Valtaosa on Tammelan kirkkoherran Laurentius Petri Tammelinuksen keräämiä; Tammelan seudun puheenparsi on siis oletettavasti hyvin edustettuna. Laurentius Petrin pojan, Lohjan kirkkoherran Gabriel Tammelinuksen poiminnot puolestaan edustavat pääosin Lohjan seudun perinnettä ja kielenkäyttöä. Florinus itse keräsi sananlaskuja Varsinais-Suomesta Paimion ja Kemiön tienoilta sekä Hämeenlinnan aikanaan Hämeenlinnan seudulta (mm. Kuusi 1951 s. 79–80). Huomattava osa sananlaskuista on kalevalamittaisia, Matti Kuusen mukaan peräti puolet (Kuusi 1987 s. 11). Joukkoon on mahtunut useita jopa kahdeksansäkeisiä runonpätkiä.

Jussila on kirjannut sananlaskukokoelmasta vähän yli 200 ensiesiintymää. Omassa listassani sanoja on 203. Sanoista valtaosa on varsinaisia ensiesiintymiä. Joukkoon mahtuu kuitenkin myös sanoja, joita Florinuksen kokoelmassa on ensi kerran käytetty uudessa merkityksessä. Lähes puolet sanoista, 95, on substantiiveja, näistä yhdyssanoja 34. Substantiivien ja adjektiivien välimaastoon sijoittuvia bahuivriiheja on 7. Adjektiiveja on 43 (yhdysadjektiiveja 7), verbejä samoin 43 ja adverbeja 12. Lisäksi on mukana yksi postpositio, yksi konjunktio ja yksi interjektio.

Ensiesiintymiä sisältäviä sananlaskuja on n. 200. Joukkoon on mahtunut myös saman sananlaskun eri toisintoja, ja yhdessä sananlaskussa saattaa puolestaan olla useita ensiesiintymiä. Matti Kuusi on kirjassaan Vanhan kansan sananlaskuviisaus (Kuusi 1953) merkinnyt näistä sananlaskuista nelisenkymmentä Tammelinuksen keräämiksi. Pari poimintoa on ns. Hämeen tuntemattomalta, ja loput Kuusi on pannut enemmän erittelemättä Florinuksen tiliin.

Kansanomaiset sananlaskut ovat usein arkielämän ohjeiksi verhottuja elämänviisauksia, ja niiden sanastokin on useimmiten saatu jokapäiväisistä askareista. Nostan artikkelissani ensin esiin joitakin aihepiireittäin ryhmiteltyjä sanoja, ja sen jälkeen esittelen sanoja sanaluokittain. Sananlaskujen syvällisempään merkitykseen en puutu. Esimerkkisananlaskuissa sulkeissa olevat sanat ovat Florinuksen omia lisäyksiä ja selityksiä.

Ihmiselämää verrataan usein esimerkiksi kankaaseen. Kudontatermejä sananlaskuissa onkin runsaasti, ensiesiintymiäkin useita. Sananlaskussa *Neuwo nijsin tule, cuin on cangas caiteisa* näitä ensimmäisiä kirjaanpanoja on kaksi, *niisi* ja *kaide*. Niisiin liittyy läheisesti adjektiivi *kaksivartinen*; sana on lähinnä itä-suomalainen vastine *kaksiniitiselle*: *Caicki taloi tarwitze; Lijnaiseckin, langaiseckin; Yxin caxiwartiseckin*. Esimerkiksi tavallinen palttinasisidos on kaksivartinen. Ennen kuin voidaan kutoa, tarvitaan lankaa, ja sitä saadaan kehräämällä. *Lape*-sanalla

on sananlaskussa *Sata päättä lappesa, tuhat ämmän seikesä* kaksi mahdollista selitystä. *Lape* saattaa tarkoittaa kerralla kehrättäväksi asetettavaa pellava- tai puuvillatukkoa, kuontaloa, tai sitten se on *säikeen* synonyymina. Kalevalamitta ja sanan murretiedot tukevat jälkimmäistä selitystä.

Naisten työtä oli myös karjanhoito. Siihen liittyviä ensiesiintymiä ovat mm. *elätti, karkko, karsina, kytkyt, lypsy ja väiwe*. *Elätti* oli seuraavaan kesään niukalla ravinnolla elätettävä sika: *Ei syöttiläs tiedä, mitä elätti wingu*. Suomen murteiden sanakirjan (SMS) mukaan tämä merkitys sanalla on pääasiassa hämäläismurteissa. *Karkko* on karitsa: *Carckoi (caritza) wettä waitele; caicki carckoiset jano*. *i*:llinen *karkkoi* viittaa vahvasti läntiselle Uudellemaalle. *i*:llinen esiintymä puuttuu yllättäen kokonaan SMS:stä. Myöskään Pekka Lehtimäki ei ole käsitellyt sanaa *-oi-*, *-ei-*nominitutkimuksessaan (Lehtimäki 1972). Florinuksella on myös *i*:tön *karkko*. Kotieläimille tarvitaan *karsina* tai ne voidaan panna *kytkyeen*: *Älä ennen carsinata tee, cuins wasican saat ja Laiha wuohi kytkyesä; waimo miehen andimella*. Molemmat sanat ovat kansankielessä tavallisia. *Lypsyn* ensiesiintymä on sananlaskussa *Isännällä coiran haucku, emännällä lehmän lypsy*; kantaverbi *lypsää* sen sijaan on jo Martin maanlaissa. *Väivettä* on käytetty lähinnä Karjalassa ja Kainuussa karjan täin nimityksenä; Florinuksella se on sananlaskussa *Kyllä wäiwe nautans tunde*.

Vielä kaksi arkiseen elämänmenoon liittyvää sananlaskua. Sananlasku *Tuomi wahwa wandeixi (astia in witzaxi) wahder warsan wembelexi (luocaxi)* on itäsuomalainen. *Vemmel, vempeler* on karjalainen nimitys luokille; *luokki* selitetään Suomen kielen perussanakirjassa (PS) kaareksi, jolla länget kytketään aisoihin. Seuraava sananlasku on tyypillinen esimerkki pitemmästä kalevalamittaisesta runonpätkästä: *Cuin minä suutu in surwomasta, päiwy in petkel in tomusta, riudu in rihtä tappamasta, waiwu in warsityön teosta, wäsy in wettä candamasta; suurus suustani putois, hywä leipä leuwoildani; söis in kyllä, jois in kyllä; täyty olla tällänsäkin*. Ensiesiintymiä ovat sanat *petkel* ja *varsityö*. *Petkel* lienee tässä hienontamisväline, ja *varsityö* on pitkä-

vartisella työvälillä tehtävää tavallisesti raskasta maatalous-
tms. työtä. Molemmat sanat ovat yleisiä eri murteissa.

Luonto on vanha elämänviisauden lähde. Säätä ja muita luonnon
ilmiöitä on sananparsissa kuvattu varsin paljon. Sananlaskussa
*Cauca matala meri kylmä; wiel edembä hyytä: se on, cauca
wijsas puhu, wiel edemmä ajattele* ensiesiintymiä ovat hyytää ja
kylmätä, sananlaskussa *Cacoi (Tuuli) cacun, pohja puolen; Itä ei
aina anna* puolestaan kaakkoistuulta merkitsevä *cacoi eli kaakko*.
Sana *kaakko* on vanhastaan kansanomaisen ainakin Varsinais-
Suomessa, Satakunnassa, Etelä-Pohjanmaalla, Hämeessä, Kymen-
laaksossa ja Etelä-Karjalassa. Ilmansuunnan nimityksenä sana on
kirjallisuudessa vasta vuonna 1780 Antti Lizeliuksen Tiedustus-
kirjassa.

Sääsananlaskuja ovat myös *Eij aina Andin tuuli Pietarin
peräntacainen, Wielä tuuli Thuomangin* sekä Tammelinuksen
muistiin merkitsemä *Idän ilmat ilkiämmät, pohjan packaiset
pahimmat, Lännen tuulet lensiämmät* ja Florinuksen kirjaama
saman sananlaskun toisinto *Lännen tuulet länseimmät; idän
packaset pahimmat*. *Peräntakainen* tuuli on myötäinen. Etupäässä
läntinen *lenseä* on lempeä, leuto. Tammelinuksen ja Florinuksen
toisinnot havainnollistavat sanan eri murremuotoja. Ensi tavun *ä*
lienee Florinuksella vain pyrkimystä alkusointuun. Sananlaskussa
Cuuron pilwestä sata; cajanesta caiken päiwän on ensiesiintymä
kajanne; sen merkitys on kajastus, kajo. Sanasta on kansan-
omaisia tietoja eniten Satakunnasta ja Etelä-Pohjanmaalta. Myös
jäätikköä, liukasta paikkaa merkitsevä *kaljama* esiintyy sanan-
laskuissa: *Ei tautican (tuonican) tyhjistä ota, tuuli jääldä
caljamalda*, samoin *pyry: Suoja suuresta lumesta; packainen
pyryn perän. Yö syxystä silo caxi caickein eninnäkin* on Tamme-
linuksen muistiin merkitsemä hämäläinen sananlasku. *Silo* on
Kuusen mukaan liukkaus, iljanne (Kuusi 1953 s. 211). *Leino*
puolestaan tarkoittaa lähinnä kuivaa kesää: *Käki cucku halloixi
hangeen, leinoix (poutawuodex) lehtijn, wilja wuodex warpuun*.
Sanan käytöstä tässä merkityksessä on SMS:n kokoelmissa vain
kaksi merkintää, molemmat itäisiä.

Linnut ovat usein ennustaneet säätä, kuten edellisen sananlaskun *käki*. Kirjallisen debyyttinsä ennustajina ovat Florinuksen sananlaskuissa tehneet *puikkari*, *kora*, *kuovi* ja *rantaraukkonen*. *Puikkari* on sananlaskussa *Puoli vuotta puickarista*, *colmia Corasta talwi* todennäköisesti pulmunen tai punatulkku. Tekisi mieli yhdistää nimi verkonkudontatermiin *puikkari* ja selittää se deskriptiiviseksi linnun liikehdintää kuvaavaksi nimeksi. SMS:n kokoelmissa ei ihme kyllä ole ainuttakaan merkintää *puickarista* linnunnimenä. *Kora*, joka Kuusen mukaan merkitsee ainakin Tammelassa palokärkeä (Kuusi 1953 s. 212), on onomatopoeettinen linnun ääntelyä kuvaava nimi. Yleisempi muoto siitä on *koro*; Jusleniuksen sanakirjassa on i:llinen *koro*i (SSA). Selvästi onomatopoeettinen on myös *kuovi*, viron *koovitaja*: *Ei Hepo cuowista cuole*, eikä *Lehmä Leiwoisesta*, *lammas randa-rauckoisesta*. *Rantaraukkonen* lienee tylli; murretietoja on etupäässä Varsinais-Suomesta ja Satakunnasta.

Florinuksen linnunnimien ensiesiintymistä on mainittava vielä naarasmetsoa merkitsevä *koppelo*: *Meni pyytä pyytämän*, *coppelon (metzäxen) cotoa mistais*, *eli teiri cotona catois*. Sananlasku on kirjattu Paimiosta. Sulkeissa oleva synonyymi *metsäs* on niin ikään Florinuksen kirjakieleen tuoma sana, mutta se ei ole Sananlaskuista vaan Nomenclaturasta.

Monilla sanoilla on vanhassa kirjasuomessa nykykielestä poikkeava merkitys. Sana *mainio* esiintyy ensi kertaa Florinuksella, mutta ei erinomaista merkitsevänä adjektiivina vaan substantiivina. Sananlaskun *Ei sodat sanomita ole*, *cowat ilmat mainioita* muodot *sanomita* ja *mainioita* ovat abessiiveja. *Mainio* on VKS:ssä selitetty jälkiseuraamukseksi; tämä merkitys sanalla on ollut lähinnä Kymenlaaksossa ja Kannaksella. Myöhemmin sana on merkinnyt myös mm. uutista, sanomaa. *Liika* ja *seka* ovat mielenkiintoisia sanoja. *Liika* on sananlaskussa *Lijan lijckuwa näke*, *moninaiset muilla mailla* yliluonnollinen, epätavallinen, kummallinen asia, ja sananlaskun *Jumala andacon sean käytä*

voisi Kuusen mukaan sanoa toisin sanoin: Jumala antakoon tasan onnea ja onnettomuutta (Kuusi 1953 s. 443).

Yhdistäminen on kätevä ja varsin produktiivinen sanamuodostustapa. Tyypillinen kansanomaisen yhdyssanatyypit ovat bahuvriihit. Florinuksen sananlaskuissa on ainakin seitsemän bahuvriihiyhdyssanan ensiesiintymät. *Jouhiehanta, kovakavio ja rautasorkka* ovat hevosen epiteettejä: *Anna juosta jouhiehanta, kipata cowacawion, Rautasorcan sorwoitella*. Sananlaskun kalevalamittainen poljento on omiaan suosimaan tämän tyyppisiä nelitavuisia yhdyssanoja. Myös seuraavan sananlaskun *mulkosilmä* on bahuvriihi: *Kyllä mualla mulkosilmät; cotonans kyne-silmät*. Murteissa sana tunnetaan sekä bahuvriihina että muussa käytössä. Ainakin saksassa esiintyy vastaava sana *Glotzauge*. *Nokinenä* on tässä sepän epiteettinä: *Noutan nokinenä, kysytän kyndäjätä*. Kansankielessä *nokinenä* on ollut muussakin käytössä kuin bahuvriihina, ja sana esiintyy murteissa myös *nokitähkän* synonyymina. *Nuijapää* on tietenkin sammakonpoikanen: *Oma cugin caunis, sammacangin nuijapänsä*. Lähes kaikki SMS:n arkiston *nuijapää*-muistiinpanot ovat tämän sananlaskun toisintoja. *Partasuuta* käytetään vanhan miehen epiteettinä: *Illalla paras ilma, kijtä partasuun poica. Wuonna toisna morsianda*.

Muuntyyppisistä yhdyssanoista nostan esiin kansanomaisen ruokalajin nimen *hautanauris*. Sananlaskusta *Woilla Ruotzi ruwan alcoi; häme hauta naurilla* voisi kuvitella, että *hautanauris* on nimenomaan hämäläinen sana. Jo vilkaisu SMS:ään osoittaa kuitenkin, että sanaa on kirjattu runsaasti eri puolilta Suomea. *Hautanauris* on naurishaudikas, ruoka, jolla ihmiset täyttivät vatsansa ennen perunan yleistymistä.

Genetiivialkusten yhdyssanojen suurin ryhmä ovat tekijännimijohdokset, esimerkiksi *lainanottaja* ja *majanmuuttaja*: *Ei lainan ottaja calua puutu ja Suru sian sijrtäjällä; murhe majanmuuttajalla*. Tekijännimi on myös panettelijaa merkitsevä *kielenkantaja*: *Juopuwat olutten juojat; häwiäwät tappeliat; waipuwat walehteliat; kielen candajat catowat; sikiwät työn tekiät*.

Adjektiivien ensiesiintymiä on 43. Joukkoon mahtuu peräti neljätoista *-inen*-johdosta: *akanainen, edestakainen, kaksivartinen, kolmekuinen, kolmiöinen, kuusikuinen, kyläinen, lastuinen, menneenvuotinen, olkinen, peräntakainen, valkoinen, vedentakainen ja verkkainen*. *Kaksivartinen* oli esillä jo kudontasanojen joukossa ja *peräntakainen* sääsanastossa. *Omena oma pasca, musta muiden walkoinengin* on Tammelinuksen muistiinpanema sananlasku. Saattaa tuntua oudolta, että *valkoinen* on näinkin myöhäinen, mutta vanhassa kirjasuomessa on Agricolasta lähtien käytetty melkein yksinomaan *-ea*-johdosta *valkea*.

Toinen suuri adjektiiviryhmä ovat karitiivadjektiivit; niitä on yhdeksän. Kaikkien karitiivadjektiivien perusmuoto ja muut konsonanttivartaloiset muodot ovat *i*:llisiä: *haltiatoin, kellaritoin, kädetöin, nahatoin, pieletöin, suutoin, syömätöin, talotoin ja työtöin*. *Suuton* merkinnee tuppisuuta, puhumatonta: *Ei suuttoman sanoja tietä, kielettömän lausumita*. *Työtön* taas on työhön tottumaton: *Hellet työttömän Kädet, arat armoin caswatetun, työhön harjoitelles*. Työhön tottumattoman merkitys on kansanomaisen ainakin lännessä.

Myös *-ea-*, *-eä-*adjektiiveja on useita. Ne ovat pääosin tuon ajan kirjakielen mukaisesti *-ia-*, *-iä-*loppuisia, esim. *kepiä, lensiä: Hyvät suosa suuret kengät; kircosa kepiät kengät*, mutta myös mm. hämäläismurteille tyypillistä *-ee-*muotoa esiintyy: *Wircans puolest cukin cope, eli copia on. Kopea*-sanana merkitys poikkeaa nykyisestä koppavasta, korskeasta; tässä *kopea* on saavutuksestaan ylpeä, suoritukseensa tyytyväinen. Sananlaskussa *Cuin on lapsi wanhinbana, pahin paimenna perhen, onehin opettajana; ei signä hywin eletä* on oudon näköinen muoto *onehin*. Sana on heikkoja, huonoa merkitsevän *onea* (tai *one*)-adjektiivin superlatiivi. Sananlaskussa *Yrmy elä, armu cuolle* on *-eä-*adjektiivi yllättäen korvattu *äksy, tyly*-mallin mukaisella sanalla *yrmy*. Merkitys on tyly, armoton. Sanasta on joitakin murretietoja eri puolilta. Jonkin aikaa sitten sana osui silmäni sanomalehtitekstistä.

Neljäkymmenenkolmen verbin joukossa yksi hyvin produktiivinen ryhmä ovat frekventatiiviverbit. Selviä frekventatiiveja

on toistakymmentä, lähes kaikki nelitavuisia. Nelitavuisten frekventatiivien yleisyyden selittää sananlaskujen pyrkimys kalevalamittaan: *Wahingoxi, Eli waiwaisella waimo caunis; köyhällä hywä hewoinen; sitä caicki caulaele, se cauwas ajettane. Kaulaella*-tyyppiset verbit ovat poikkeuksetta supistumattomassa *e*:llisessä muodossa; muita mm. *luovaella, mittaella. Soutaa*-verbistä on *soudella*-muodon asemesta muodostettu frekventatiivi *soudeskella*: *Yöllä hywä soudeskella, Cuuwalolla culjeskella. Kiinnitellä*-verbillä on seuraavassa sananlaskussa nykyisestä poikkeava merkitys harkita: *Ei hätä häwetä anna, kijru cauwan kijnnitellä.*

-tta-verbejä kokoelmassa on muutama. Faktitiivisia eli teettoverbejä ovat mm. *makauttaa* ja *torkuttaa*: *Uni päätä torcutta, martaus macautta.* Tammelinuksen muistiinmerkitsemän sananlaskun *Tytär ulos ulwotettu, Pojan pöydän pää luettu* verbi *ulvottaa* viitanee häihin liittyviin itkuvirsiin. Myös sananlasku *Cowa kengä jalan sylkyttä* on Tammelinuksen kirjaanpano. *Sylkyttää*-verbistä tulee ensimmäisenä mieleen pellavan käsittely. Tässä *sylkyttäminen* on kuitenkin aivan muuta hiertämistä.

Suomalaisten "leipälaji" on kautta aikojen ollut hiihtäminen. Verbi *hiihtää* ei kuitenkaan ole kirjallisena Florinuksen sananlaskuja vanhempi. Florinuksella se on odotuksenmukaisesti yksi-*i*:llisessä läntisessä muodossa. Jälkitavujen etu- ja takavokaalisuus vaihtelevat: *Hiki miehen hihtaman; jano waimon jauhonen ja Joca hiljain hihtäne, se jalot jättäne.*

Ensiesiintymissä on myös muutama tyypillinen ruotsista lainattu, suomen äännejärjestelmään mukautettu verbi. *Pillata* tulee verbistä *spilla* 'sokea': *Älä päälles pillä. Räkätä* puolestaan on sama kuin ruotsin *räcka* 'riittää': *Kyllä kitua räckä.* Onpa Florinuksella myös kovasti nykyaikaiselta vaikuttava verbi *roudata*: *Jumala ilmans rouda*; taustalla on ruotsin *råda* 'neuvoa, ohjata'. Murteiden *roudata*-esiintymät samoin kuin Nykysuomen sanakirjan verbi liittyvät *routaan*; kyseessä on siis kokonaan toinen verbi. Nykynuorison tuntema *roudata* puolestaan juontaa

juurensa englannin *road*-pesyeestä (vrt. *roudari*, englannin *roadie*).

Adverbien ensiesiintymiä Florinuksen sananlaskuissa on 12; suurin osa on paikallissija-adverbeja. Paikallissija-adverbit ovat usein ilmaisseet olotilaa, kuten esimerkiksi *culkeilla* ja *laolle*, *lagoon*: *Ei hywä hylkünä ole, culdapenning culkeilla* ja *Ei lapsi laolle, eli lagoon, cuole*. Toisinaan niillä on ilmaistu määrää: *Ah cullaist Codon elando; (sano Laisca) Jos on ruoca niukemmaldä, nijn on Unda wiljemmäldä*. Yleinen on myös *-sti*-adverbien komparatiivivastineena käytetty tyyppi *-mmin*: *oikeemmin, viljemmin*: *Mies maca, onni walwo. Eli oikemin Mies maca Jumala walwo. Oikeemmin* ei tässä ole varsinaista sananlaskutekstiä vaan sananlaskuun liittyvää Florinuksen selitystä. *Muuna wiljemmin; muuna wajemmin* voitaisiin sanoa myös: toisinaan enemmän, toisinaan vähemmän.

Yllättävää on, että sanaa *mukaan* ei ole ollut kirjallisuudessa ennen Florinuksen kokoelmaa. Sananlaskussa *Miestä myöden miecka tehty, calpa eli kilpi candajan mucaan* se on säeparin jälkimmäisessä säkeessä kalevalaisen toistorakenteen vaatimana postpositiona. Adverbina *mukaan* on vieläkin myöhäisempi tulos; Vanhan kirjasuomen sanakirjassa sanasta ei ole yhtään selvää adverbiesiintymää.

Florinuksella on koko joukko myös merkitysten ensiesiintymiä: sanat ovat olleet käytössä jo aiemmin mutta eri merkityksessä. Tällainen sana on esim. *humala*. Jo Agricola tunsi humalakasvin, *Humulus lupuluksen*, mutta juopumuksen merkityksessä sana on ensi kertaa sananlaskussa *Humala mielen otta; Jumala mielen anda*. Merkityksen kehittyminen oluen raaka-aineesta oluen vaikutukseksi on helppo kuvitella. Suomen murteiden sanakirjan mukaan juopumuksen merkitys on vanhastaan kansanomaisen vain Karjalassa, Savossa ja Kainuussa.

Uutta on myös *illallinen* ilta-ateriana: *Sillä (köyhällä) on suru suuruxesta, murhe murkinasta, poru päiwälisest, itcu illalisest*. Aikaisemmin sen tilalla käytettiin läntistä *ehtoollista*.

Illalla tapahtuvaa merkitsevänä adjektiivina *illallinen* on jo Agricolalla.

Sana *vihta* on Florinuksella tyypillisessä läntisessä merkityksessä eli vastana, saunavihtana: *Tuuli canan caswatta, Oja tuomen, onsi tammen, Corpi cuusen, cocko ladwan, nummi petäjän horjuwan, wihdan löyly waimon lapsen*. Agricola tunsi sanan, mutta ensi silmäyksellä näyttäisi, että hän käytti sitä hiukan toisin. Raamatun syntiinlankeemuskertomuksessa Aatami ja Eeva huomattuaan olevansa alasti “*sidhoit Ficunalectie ychten, ia teit heillens wichtat*” eli eräänlaiset suojaavat vaatekappaleet. Tämä raamatunkohta on aiheena esimerkiksi Lohjan kirkon seinämaalauksissa; kuvassa Eeva peittää itseään häveliäästi saunavastalla. Sanan käyttö ei siis sittenkään poikkea kovin paljon nykyisestä. Itäsuomalaisen *vastan* ovat kirjanneet vasta Porthan ja Ganander.

Sananlasku *Ei kädetöin cato* on *kädetön*-sanan konkreettisen nykymerkityksen ensimmäinen kirjaanpano. Lakiterminä sanaa on käytetty jo Martin maanlaissa ilmauksessa “*kädetön tapaturma*”; siinä sana merkitsee tahatonta.

Kokonaiskäsityksen Florinuksen sananlaskukokoelman ensiesiintymistä saa parhaiten seuraavan sanaluettelon avulla:

Substantiivit (90): *elätti, enola, hautanauris, heinäkuorma, hihansuu, hopealusikka, hylly, hämy, härkämies, juottoporsas, jääkasa, kaakko, kaide, kajanne, kaljama, karkko, karsina, karskeus, kassi, kielenkantaja, kokko, kolkka, koppelo, kora, korkokenkä, korvakuulo, kossi, kuovi, kytkyt, lainanottaja, lape, ?lausuma, leino, leipäkulta, liika, linnunpyydys, liuku, lohko, lypsy, mainio, majanmuuttaja, makupala, manni, martaus, mataluus, metsäinen, muuriainen, mämmi, naatti, nahkakenkä, niisi, noutaja, nuolu, ovensuu, panentomieli, petkel, petäjä, pistäjä, puikkari, ?purema, purimet, puupalin, pyry, rajakenkä, rantaraukkonen, rautakanki, ruokarauha, saumasukka, seka, seppo, sianpää, silo, suopetäjäs, säie, säästäjä, säästö, takareki, talonpidäntö, telapuu, tervaskanto, tulento, työreki, tätilä, uljuus, valvoja, varsityö, vommel ~ vempole, vieraanvara, voirasia, väive.*

Bahuvriihit (7): *jouhiehätä, kovakavio, mulkosilmä, nokinenä, nuijapää, partasuu, rautasorkka.*

Adjektiivit (43): *akanainen, alin, edestakainen, haltiaton, helkkyvä, hellä, jalkava, joudukas, kaksivartinen, kellariton, kepeä, kieläs, kolmekuinen, kolmiöinen, kopea, kuusikuinen, kyläinen, lapsillinen, lastuinen, lenseä, nahaton, niuha, olkinen, onea, perso, peräntakainen, pieletön, rämä, sarvillinen, soipa, suuton, syöläs, syömätön, syöpä, taloton, tyyni, työtön, vaihteleva, valkoinen, varteava, vedentakainen, verkkainen, yrmy.*

Verbit (41): *aivoitella, hiihtää, huojeta, hyytää, hätiä, kalkkua, karjeta, kaulaella, keikutella, kieriskellä, kiinnitellä, kuikistella, kylmätä, kynnistellä, köyttää, lounahtaa, luovaella, makauttaa, meloa (melua), mittaella, narrata, niuhottaa, nytkytellä, näppiä, oikaista, otoksua, palella, pillata, pullotella, punoa, roudata, räkätä, soudeskella, suvaita, sylkyttää, torkuttaa, tyyräellä, ulvoittaa, vanhentaa, venyä, vingahtaa.*

Adverbit (12): *karhella, kulkeilla, lakoon, laolle, oikeemmin, rutoin, täydellensä, vieraisa, vihille, viljemmin, viljemmältä, yhtiällä.*

Postpositiot (1): *mukaan.*

Konjunktiot (1): *koskei.*

Interjektiot (1): *mais kis.*

Merkityksen ensiesiintymät (7): *hauska* 'mukava', *humala* 'juopumus', *illallinen* 'ilta-ateria', *kahu* 'meteli', *kädetön* 'jolla ei ole käsiä', *uho* 'vaara', *vihta* 'saunavasta'.

Osa sanoista on tavallisia myös nykyisessä yleiskielessä; osa taas on selvästi murteellisia. Murre sanojen mukanaolo johtuu suurelta osin siitä, että Nykysuomen sanakirja sisältää aika paljon myös kansankielen ainesta. Joukossa on myös sanoja, jotka ovat jääneet elämään vain sananlaskuissa ja muussa kansanrunoudessa. Koko aineistossa ei nähdäkseni ole yhtään Florinuksen keinotekoisesti sepittämää sanaa. Se on varsin odotuksenmukaista, sillä aineistohan on koottu lähes sellaisenaan muilta. Lopuksi vielä näytteeksi sananlasku, joka antaa hyvän kuvan siitä, miten paljon sananlaskut todella rikastuttivat kirjakieltä: *Uni pääätä torcuttaa, martaus macautta, nälkä näppi sydändä.* Sanoista peräti puolet on ensiesiintymiä: *torkuttaa, martaus, makauttaa* ja *näppiä*.

LÄHTEET, KIRJALLISUUS JA LYHENTEET

- Florinus 1678** = *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino–Sveco–Finnonica*. Aboae 1678. Näköispainos. SKS. Helsinki/Pieksämäki 1976.
- Florinus 1695** = *F[lorinus], H[enrik], Vocabularium Latino–Sveco–Germanico–Finnonicum*. Stockholm 1695.
- Florinus 1702** = *Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset, Sanan-Lascut, Mahdollisuuden jälkeen monialda cootut, ja nyt wastudest ahkerudella enätyt*. Turusa 1702. Näköispainos. SKST 459. Helsinki/Jyväskylä 1987.
- Juslenius 1745** = *Juslenius, Daniel, Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Stockholm 1745. Näköispainos. SKST 188. Helsinki/Porvoo 1968.
- Jussila 1998** = *Jussila, Raimo, Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. SKST 696, KKTKJ 101. Helsinki/Jyväskylä 1998.
- KKTK** = *Kotimaisten kielten tutkimuskeskus*. Helsinki.
- KKTKJ** = *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja*.
- Kuusi 1951** = *Kuusi, Matti, Vanhin suomalaisten sananlaskujen kokoelma*. Kalevalaseuran vuosikirja 31. Porvoo 1951.
- Kuusi 1953** = *Kuusi, Matti, Vanhan kansan sananlaskuviisaus*. Porvoo 1953.
- Kuusi 1987** = *Kuusi, Matti, Taustatietoa. Florinus, Sananlascut*. Näköispainos. SKST 459. Helsinki/Jyväskylä 1987.
- Kuusi 1990** = *Kuusi, Matti, Miten suomennettiin Erasmusuksen Libellus aureus. Vanhan kirjallisuuden vuosikirja 5*. Vammala 1990.
- Lehtimäki 1972** = *Lehtimäki, Pekka, oi- ja ei-nomit Länsi-Uudenmaan murteissa*. SKST 310. Helsinki 1972.
- Niemikorpi 1996** = *Niemikorpi, Antero, Florinuksen Nomenclatura ja Lizeliuksen vanha kirkkoraamattu. Kaksi vanhan kirjasuomen merkkiteosta nykykielen peilissä. Vaasan yliopiston julkaisuja. Selvityksiä ja raportteja 8*. Vaasa 1996.
- NS** = *Nykysuomen sanakirja I–VI*. Neljäs painos. Porvoo 1973.
- PS** = *Suomen kielen perussanakirja 1–3*. KKTKJ 55. Helsinki 1990–1994.
- SKST** = *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura toimituksia*.
- SMS** = *Suomen murteiden sanakirja 1–6*. KKTKJ 36. Helsinki 1985–1999.
- SSA** = *Suomen sanojen alkuperä 1–3*. SKST 556, KKTKJ 62. Helsinki/Jyväskylä 1992–2000.

Vanhan kirjasuomen korpus = KKTK:n korpuukset: wanhasuomi [atk-talenne]. Helsinki: KKTK 1991. Saanti Internet: kotus.fi. Käyttöluvut Internet-osoitteesta kayttoluvat@kotus.fi.

VKS = Vanhan kirjasuomen sanakirja I–II. KKTKJ 33. Helsinki 1985–1994. Vanhan kirjasuomen sanakirjan III:n osan käsikirjoitus.

KÕNEVIISIKATEGOORIA JOACHIM ROSSIHNIUSE KATEKISMUSES¹

Pille Penjam

Tartu Ülikool

Siinne kirjutis annab põgusa ülevaate kõneviisikasutusest Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatus "Catechismus Herrn D. MARTINI LUTHERI in sechs Hauptstücke..."². Põhirõhu olen asetanud vormi ja grammatilise tähenduse vahelise suhte selgitamisele, morfoloogiaküsimused jäävad enamikus vaatluse alt välja. Püüan kirjeldada, milliste kõneviiside vorme tekstis esineb ning missuguseid modaaltähendusi on ühe või teise vormi abil edasi antud. Muuhulgas võrdlen kõneviisivalikut Rossihniuse katekismuses tänapäevasega ning üritan leida kinnitust oletusele, et 17. sajandi kirjakeeles esineb jussiiiv iseseisva kõigisse pööretesse üldistunud kõneviisina, mille tarvitus vastab ligilähedaselt tänapäevasele.

1. Kõneviisikategooria eesti keeles

1.1. Kõneviisi mõiste

Keelevahendite abil edasi antavat kõneleja suhtumist lausega kirjeldatavasse situatsiooni või arvamust selle kohta nimetatakse

¹ Artikkel põhineb 2003. aastal Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis valminud proseminaritööl. Võlgnen lahke vastutulelikkuse ja rohkete väärtuslike nõuannete eest tänu oma juhendajale Külli Habichtile.

² Materjaliallikana on kasutatud taastrükki "Joachim Rossihnius. Südeestnische Uebersetzung des Lutherischen Catechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südeestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis, mit Unterstützung des Herrn Grafen Berg aus Schloss Sagnitz. herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Jurjew (Dorpat), 1898. Näitelauseste järel sulgudes olevad numbrid viitavad selle teose lehekülgedele.

modaalsuseks (Karlsson 2002: 260). Selliselt defineeritud modaalsust võib tõlgendada mitmeti. Eesti keele teaduslikus grammatikas eristatakse modaalsust laiemas ja kitsamas tähenduses. Kitsamalt mõistetud modaalsus e **nominatiivne modaalsus** hõlmab kõneleja hinnangu situatsiooni tegelikkusele vastavuse, lubatavuse, tõenäosuse ja väärtuse kohta. Kui modaalsust nähakse laiemalt, siis kuulub selle mõiste alla ka lause suhtlus-eesmärk e **kommunikatiivne modaalsus** (käsk, soov, väide jne). (EKG 1993: 166, 182)

Kuigi osa autoreid kasutab mõisteid *modaalsus* (ingl *modality*) ja *moodus* (ingl *mood*) samas tähenduses, peetakse harilikult **moodusest** e **kõneviisist** rääkides silmas üksnes verbivormis morfoloogiliselt väljenduvat modaalsust (Crystal 1997; Glossary... 1999; Palmer 2001: 4). Et keeled kasutavad modaaltähenduste edasiandmiseks erinevaid vahendeid ning erinev hulk modaaltähendusi võib saada grammatilise avalduse, lahknevad kõneviisikategooria definitsioonid konkreetsete keelte jaoks üksteisest märkimisväärselt.

Eesti keeles väljendab kõneviis teate allika hinnangut lause nominatiivse sisu ja tegelikkuse suhtele, teatelaadi ja/või suhtlus-eesmärki. Teate allikas võib lausega edasiantavat situatsiooni pidada reaalseks (tegelikult sündinuks/sündivaks) või ebareaalseks (teatud tingimustel toimuvaks, soovitavaks jne). Teatelaadilt jagunevad laused otsesteks (kõneleja on teate allikas ning teade on mõeldud kuulajale) ja kaudseteks (teate allikas on kõnesituatsiooniväline isik või on teade määratud kõnesituatsioonivälisele isikule). Kõneviiside abil primaarselt edasiantavad suhtluseesmärgid on esituslikkus (lihtsalt väidetakse midagi) ja taotluslikkus (püütakse kedagi tegevusele õhutada). (EKG 1995: 80)

Realse ja irreaalse vastandus on modaaltähendustele olemuslikem. Paljudes keeltes, kus on olemas kõneviisikategooria, baseerub kõneviiside eristus just sellel vastandusel ning süsteem on binaarne. Suhtluseesmärgi esituslikkust/taotluslikkust väljendatakse eri keeltes isemoodi: käsud võivad, kuid ei pruugi kuuluda modaalsüsteemi. (Palmer 2001: 2–5)

Eesti grammatikakirjelduse traditsioonile vaadelda teatelaadi kõneviisi defineeriva tunnusena on esitatud vastuväiteid. Huno Rätsep on teinud ettepaneku käsitada teatelaadi eesti keeles iseisva kategooriana, põhjendades oma lähenemist sellega, et kõneleja, kes üksnes vahendab teadet, ei väljenda oma arvamust öeldava kohta või hinnangut sellele (1971: 61–62). Uuemas keeleteaduslikus kirjanduses on evidentsiaalsust – viidet info allikale – peetud sageli siiski modaalsuse ja seega ka kõneviisikategooria mõjualasse kuuluvaks (Glossary... 1999; Crystal 1997; Palmer 2001: 24–52). EKG evidentsiaalsust eraldi ei käsitle; hilisemates Eestis ilmunud artiklites, kus seda analüüsitakse (Metslang, Pajusalu 2002; Ereht 2002a; Ereht 2002b; Sepper 2002), mõõndakse vaid evidentsiaalsuse tihedat seotust episteemilise modaalsusega, kuid evidentsiaalsuse ja modaalsuse vahekorral pikemalt ei peatuta. Igatahes on traditsioon käsitada teatelaadi, s.o vahendatud evidentsiaalsust, kõneviisikategooria osana tugev ning sellest pole loobutud.

1.2. Eesti keele kõneviisid

Tänapäeva eesti keeles realiseerub viis morfoloogilist kõneviisi: indikatiiv, konditsionaal, imperatiiv, kvotatiiv ja jussiiiv (EKG 1995: 80). Lisaks oli 16.–17. sajandini kasutusel võimalikkust väljendanud potentsiaal (Rätsep 1989: 1517). Peale puhtmorfoloogiliste vormide antakse kõneviisitähendusi edasi ka leksikaalsete, süntaktiliste ja intonatsiooniliste vahendite abil (EKG 1993: 34; EKG 1995: 80).

Indikatiiv on eesti keeles nii sisu kui vormi poolest markeerimata kõneviis. Tüüpiliselt väljendab indikatiiv reaalselt sündmust, otsest teatelaadi ja esituslikku suhtluseesmärki. (EKG 1993: 34) Nt

Poiss teeb tööd.

Leksikaalsete või intonatsiooniliste vahendite toel saab indikatiivi kasutada ka muudele kõneviisidele omaste modaaltähenduste väljendamiseks (EKG 1995: 80). Nt

Ta ütles, et Siim on haige (vahendatud);

Las teevad seda ise! (vahendatud käsk).

Konditsionaali peamine funktsioon on väljendada seda, et teate allikas peab lauses kirjeldatavat sündmust ebareaalseks (EKG 1995: 81). Lause suhtluseesmärk on primaarselt esituslik, konditsionaali saab kasutada nii otsese (a) kui kaudse (b) teate vormistamiseks, nt

a) *Poiss teeks tööd, kui ema käsiks;*

b) *Poiss ütles, et ta teeks hea meelega tööd* (teate allikas ≠ kõneleja);

Ütle Marele, et minagi teeksin hea meelega tööd (teate adressaat ≠ kuulaja).

Sekundaarselt on konditsionaali abil võimalik edasi anda ka taotluslikkust (a) ning soovi (b):

a) *Ehk ulataksite soola!*

b) *Oleks mul ometi rohkem mõistust!*

Imperatiivi peamine ülesanne on väljendada otsesest käsku³ (EKG 1995: 82), nt

Tee tööd!

Kõneleja suhtumine käsuga edasiantava nominatiivse sisu reaalsusse on raskesti määratletav. Eesti keele teadusliku grammatika morfoloogiaosas väidetakse: "Imperatiivi kasutatakse seega siis, kui kõneleja püüab kuulajat .. tegevusele õhutada või sundida. Niisuguse tähenduse korral käsitab kõneleja tegevusituatsiooni reaalsena." (EKG 1995: 82) Sama kehtib ka jussiivi – vahendatud käsu – puhul (EKG 1995: 83). Grammatika süntaksi-osa aga sedastab: "Kindlas ja kaudses kõneviisis vormistatakse vaatlushetkel .. tegelikkuses aset leidvaid või aset leida saavaid sündmusi .., tingivas kõneviisis tegelikkuses mittetoimuvaid mõeldavaid, tinglikke, soovitavaid sündmusi .. Ka käskiva kõneviisi tähendusest järeldub situatsiooni kehtimine soovitavana, mitte tegelikuna" (EKG 1993: 183). Keeltes, kus taotluslikkuse marker saab esineda reaalsushinnangu markeriga samas verbi-vormis, mõistetakse käsu reaalsust samuti erinevalt: mõnes markeeritakse käsk reaalse, mõnes irrealaalse (Palmer 2001: 180). Käesolev artikkel ei püüa küll käskude reaalsuse küsimuses seisu-

³ Mõistet *käsk* tarvitan siin ja edaspidi laiemas tähenduses kui üldkeeles, mõeldes selle all igasugust taotlusliku sisuga lauset, sh nt palvet jms.

kohta võtta, kuid siinse analüüsi raames olen pidanud mõistlikuks käsitada taotlusliku sisuga lauseid irreaalsena. Sellist lähenemist toetab asjaolu, et vaimulikus tekstis leidub rohkesti käske (nt mitmesugused palved), mille puhul on pragmaatiliselt ebatõenäoline oletada, et käsu allikas võiks situatsiooni kujutleda vältimatult reaalsuseks pöörduvana. Käsklausete irreaalse tõlgenduse poolt kõneleb ka see, et otseste käsklausete muutmisel kaudkõrvalauseiks kasutatakse tänapäeva keeles imperatiivi asendusvormina konditsionaali, irreaalsust väljendavat kõneviisi.

Imperatiivi võimalik sekundaartähendus on mööndus (EKG 1995: 82), nt

Oota siin või neli päeva, minul pole sellega asja.

Kvotatiivi abil vahendatakse esitusliku sisuga infot, mille allikas ei ole kõneleja. Nt

Priit tegevat tööd.

Kuna kolmandalt isikult pärinevat teadet edastades ei võta kõneleja endale vastutust informatsiooni tõesuse eest, järeldeb kvotatiivi kasutusest enamasti, et kõneleja käsitab lause sisu kaheldava, irreaalsena. (EKG 1993: 36)

Eesti kirjakeelde on kvotatiiv tulnud suhteliselt hilja – 19. sajandi teisel poolel. Murretes esines kaudne kõneviis ilmselt juba varem, kuid tõenäoliselt mitte enne 16. sajandit. (Kask 1984: 252) 16.–17. sajandi kirjakeeles anti kaudsust edasi indikatiivivormide abil, vajadusel rõhutati sõnumi pärinemist kolmandalt isikult leksikaalsete vahenditega (Kask 1984: 244).⁴

Jussiiv väljendab eesti keele teadusliku grammatika järgi primaarselt kaudset käsku, mis on suunatud kõnesituatsioonivälisele isikule (a) või mille allikas ei ole kõneleja (b). Nt

a) *Ütle talle, et **tulgu** (ta) varakult;*

b) *Mari ütles mulle, et **mingu** ma minema.*

⁴ Teate vahendatusele osutamiseks kasutatakse sageli ka otsekõnet, vanemas kirjakeeles näibki otsekõne tarvitus sellises kontekstis olevat levinuim. Et otsekõne referaatosana on aga süntaktiliselt täiesti iseseisev, ei ole siinses analüüsis referaatosana kaudsust arvesse võetud. Samuti on otsekõne referaatosana kõrgeima tasandi osalause loetud pealauseks, kuigi terviku seisukohalt täidab see enamasti objekti rolli.

Kui tegevussubjekt ei vormistata grammatilise subjektina, saab jussiivi kasutada ka otsese käsu edasiandmiseks, nt

Olgu need sõnad sul järgmiseks nädalaks peas!

(EKG 1995: 83) Sekundaarselt vormistatakse jussiivi abil veel soove (a) ja deontilismodaalse sisuga väiteid, eelkõige mööndust (b) (EKG 1993: 177; EKG 1995: 83). Nt

a) *Olgu teil õnne!*

b) *Oodaku siin või neli päeva, minul pole sellega asja.*

Jussiivi paradigma on tekkinud kolmandale isikule suunatud käsku väljendava vormi üldistumisel kõigisse pööretesse ja umbisikulisse tegumoodi. Näiteid selliste konstruktsioonide kohta leidub juba rahvalauludes ning Hornungi grammatikas. (Erelt 2002a: 110) Käesolevast artiklist ilmneb, et üksikutel juhtudel on jussiivivormi seoses 2. pöördega kasutanud ka Rossihnius.

Jussiivi analüüs eesti grammatikakirjanduses on tekitanud rohkesti lahkarvamusi ja erinevaid tõlgendusi. Esimese põhjaliku analüüsi esitas 1970ndail aastail Huno Rätsep (1971), kes tõlgen- das jussiivi kui imperatiivi vahendatud teatelaadi vormi.⁵ Prae- guses teaduslikus grammatikas kasutatud kõneviisisüsteemi ja mõistestiku võttis kasutusele Tiit-Rein Viitso (1976). Viimastel aastatel on kõneviisidega seotud probleemistikku enim uurinud Mati Erelt, kes on näidanud, et jussiivi põhitähendus ei pruugi siiski olla vahendatud käsu edastamine. Pigem väljendab jussiiv primaarselt soovi või vajalikkushinnangut, millele võib teatud juhtudel sekundaarselt lisanduda evidentsiaalsuse (vahendatuse) tähendus. (Erelt 2002a: 114–115) Erelti tõlgendust toetavad ka korpusematerjali analüüsil saadud statistilised tulemused (Sepper 2002: 203). Kuna uuematel seisukohtadel põhinevat süsteemset kõneviisikäsitlust veel esitatud pole, on käesolevas artiklis lähtutud ikkagi EKG tõlgendusest.

⁵ Rätsepa defineeritud vahendatud teatelaadi mõiste hõlmab (erinevalt EKG kaudse teatelaadi mõistest) üksnes need juhtumid, kus teate allikas ei ole kõneleja. Situatsioonid, kus teate allikas on kõneleja, kuid teade on suunatud situatsioonivälisele isikule, kuuluvad Rätsepa järgi otsesesse teatelaadi.

2. Kõneviisid J. Rossihniuse katekismuses

Katekismuse eestikeelses osas leidub kokku 1152 finiiiset verbivormi, kõneviisidest on esindatud indikatiiv, konditsionaal, imperatiiv ja jussiiiv. Ühel korral esineb vorm *kaone*, mida võiks pidada verbi *kaduma* potentsiaaliks:

Seperrast murresta minna söamest, ninck kaone, et minna lummalat minnu lssandat wihastanut olle (24).

Tõenäoliselt ei ole tegemist trükiveaga, sest 1. pööret kasutab Rossihnius järjekindlalt pöördelõputa. Kuna kontekst ei võimalda oletada, et potentsiaali oleks siin tarvitatud teadlikult, olen vormi tõlgendanud siiski indikatiivsena.

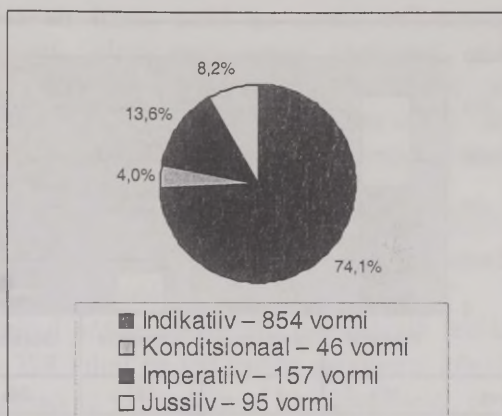
Probleemne on ka olevikulises tähenduses kasutatud vormide *tachtis* ning *tachtsit/ tachsit/tachtsid* kõneviisi määramine, nt

sihs palle minna sino lebbi Christum, sina tachtsit minno lummala Sönnna kahn römusta (25).

Eesti keel selliseid vorme preesensi tähenduses ei tunne. Võimalik, et vormide sagedase kasutamise aluseks (katekismuses 22 juhtumit) on tollase kirikukeele traditsioon – niisugust olevikulist tarvitust esineb ka teistes 17. sajandi keelemälestistes, nt Mülleril (1604: 4) ja Saaremaa käsikirjas (1650: 130).⁶ Käesolevas artiklis on sellised vormid loetud konditsionaali preesensivormideks, sest neid on kasutatud saksa konjunktiivi vastetena (saksa konjunktiivi ja eesti konditsionaali tähendussarnasuse kohta vt nt Peegel 1957) ning tänapäeva eesti keeleski oleks analoogilises kontekstis ainumõeldav konditsionaal.

Kõneviiside esinemissagedust katekismuses kirjeldab joonis 1.

⁶ Arvatavasti on vormide segimineku põhjustanud saksa keelest lähtuv väärtõlgendus (saksa keele konjunktiivi imperfekt, mida kasutatakse üldiselt oleviku väljendamiseks, langeb vormiliselt kokku indikatiivi imperfektiga). Rossihniuse katekismuses vastavad eestikeelsed vormid *tahtis* ja *tahtsid* siiski alati saksa konjunktiivi preesensile (*wolle*, *wollest*), mitte imperfektile (*wollte*, *wolltest*) ning seetõttu näib, et vormivaliku on tinginud pigem senine tõlketraditsioon kui originaalteksti morfeem-morfeemiline järgimine.

Joonis 1. Kõneviisvormide esinemissagedus

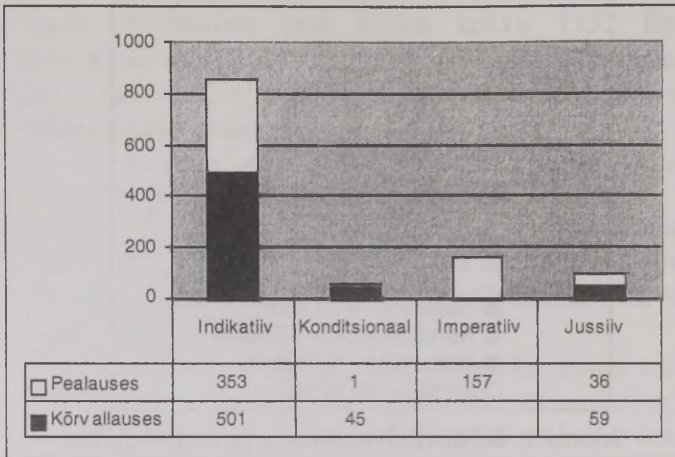
Järgnevalt analüüsin katekismuses kasutatud verbivormide grammatilisi tähendusi kõneviisi määratlemisel oluliste tähendusjoonte seisukohalt. Kuna kõrvallause tähendus sõltub oluliselt pealausest ning tema süntaktilis-semantilise vormistamise võimalused on pealause omadest erinevad, vaatlen kõneviisikasutust pea- ja kõrvallausetes eraldi (vt joonis 2).

Statistiliste andmete esitamisel olen loendamisaluseks võtnud finitsete verbivormide arvu. Et tähenduse analüüs on paratamatult subjektiivne ning probleemsetel juhtudel on arvestatud ka konkreetse kontekstis tähendust määravaid pragmaatilisi aspekte, ei saa toodud arvandmeid pidada absoluutseks ja tõsiks, ent mingisuguse pildi üldistest tendentsidest need ilmselt annavad.

2.1. Indikatiiv

Pealause on Rossihnius indikatiivi tarvitanud 353 korral (41% kõigist indikatiivi kasutusjuhtudest), kusjuures 47 korral esineb indikatiiv kohustuslikkust väljendavas konstruktsioonis pidama + põhiiverbi supiin, nt

Perrast peat sa luggema se põha Issa meije, ninck sesinatze Palwe (31).

Joonis 2. Kõneviisivormide esinemus pea- ja kõrvallauses

Et pragmaatiliselt järeldub kohustuslikkusest paljudel juhtudel taotluslikkus, olen indikatiivi tähenduste analüüsimisel pidanud mõistlikuks vaadelda deontilisi *pidama*-tarindeid teistest vormidest eraldi.⁷

Väljaspool deontilisi *pidama*-tarindeid kasutab Rossihnius pealauses indikatiivi kõigil juhtumel prototüüpses tähenduses: kõneleja käsitab tegevussituatsiooni reaalsena, teatelaad on otse-
ne, suhtluseesmärk esituslik, nt

Iummal annab se peiwaliko Leiba, kahn küil ilma meye palweta, kikille kurjalle Inimestelle (15).

Deontilises tähenduses kasutatud ***pidama*-tarindite** sarnasus käsuga on erinev, piir taotluslike ja esituslike lausete vahel on hägus, nt

Siña ei pea mitte varrastama (8) (väide/käsk?).

⁷ Põhimõtteliselt võivad taotluslikkust edasi anda ka niisugused deontilise modaalsuse skaala äärmusi väljendavad verbid nagu *tulema*, *tohtima* (eitus), *võima* (eitus), kuid Rossihniusel need deontilises tähenduses ei esine. Ka *pidama*-konstruktsiooni pole Rossihnius kõikjal kasutanud deontilises tähenduses, sageli märgib see Rossihniuse-aegses saksa keeles veel esinenud *sollen*-futuuri eeskujul tulevikku.

Arvestades, et Rossihnius tundis imperatiivi kasutusvõimalusi ilmselt piisavalt hästi, kuid on ometi eelistanud indikatiivset konstruktsiooni, olen pealausetes loobunud *pidama*-tarindite tähenduste diferentseerimisest ning käsitanud kõiki selliseid lauseid esituslikuna. Esitusliku tõlgenduse korral iseloomustab ka deontilisi *pidama*-tarindeid prototüüpne modaaltähenduste kompleks: reaalne-otsene-esituslik.

Kõrvallauses kasutab Rossihnius indikatiivivormi 501 korral (59% kõigist indikatiivi esinemisjuhtudest), sh 16 deontilist *pidama*-konstruktsiooni.

Väljaspool *pidama*-tarindeid domineerib indikatiivi esmane tähendus – 398 juhul on indikatiivi tarvitatud kõneleja hinnangul reaalse situatsiooni vahendamata kirjeldamiseks, nt

... *ken enge ei mitte Vssu, se sahb Hucka sahma* (18).

74 korral on indikatiivi abil vormistatud lause, kus teatelaad on küll otsene ning suhtluseesmärk esituslik, kuid kõneleja käsitab tegevussituatsiooni irrealsena, nt

errapästa nemat kikest waiwast, et nemat sinu Abbi tundwat, ninck sino auwustawat (52).

Seitsmel juhul annab indikatiiv edasi referaadina vormistatud otsest käsku, nt

Minna errawannuta sino.., et sinna welja läht.. (45).

Indikatiivi on kasutatud ka vahendatud käsu edasiandmiseks (5 juhtu), nt

Meije peame lummalat peljama ninck armastama, et meije omma lõhembetze Naist, Peret ächk Töpprast ei mitte errahaukutelleme ähck errapettame, enge needsammat mannitzeme, et nemmat jähwat ninck teggewat, mea neine kohus om (9).

Ühel korral on indikatiivi kasutatud kaudse informatsiooni edasiandmiseks, seega tänapäeva kvotatiivi prototüüpses kasutus-kontekstis:

Sest temma essi om .. towutanut, et temma meit tahab kuhlda (17).

Deontiliste *pidama*-tarindite tähendus kõrvallausetes võib sõltuvalt kontekstist olla erinev. Pooltel juhtudel (8 näidet) on tarind tõlgendatav teatud laadi kohustatuse nendinguna nagu pealauseiski, nt

sest nemmat omät lumala Sullaset, kumbat nisuggutze Hoidusse ülle peawat piddama (35),

saades seega indikatiivi prototüüpse tõlgenduse: reaalne-otsene-esituslik. Esituslikuks võib lugeda ka *pidama*-konstruktsioone irreaalsetes lausetes (3 juhtu), nt

O Iggawene kikaweggiwene lumal, ken sina .. se pattu ninck kahn se surma ollet üllewährdnut, ninck .. se iggawetze Ello jelle tohnut, et meije sest Kurratti wäghest erralunnastut, sinu Ricku sissen peame ellama (55).

Ülejäänud viiel juhul, kus tarind esineb lause referaatosas ning väljendab kaudsust, olen vorme pidanud siiski taotluslikuks. Niisugust lähenemist toetab asjaolu, et kaudse kõrvallausega seotud pealause võib ühemõtteliselt viidata kõrvallause taotluslikule sisule, nt

Se Issand om kescknut, et need, kumbat se Evangelium kuhlutawat, peawat hendas sest Evangeliummist töitma (33).

Pealegi on Rossihnius kaudsete taotluslike kõrvallause moodustamisel nähtavasti olnud ebakindel, kasutades sarnases kontekstis lisaks *pidama*-tarindile vaheldumisi indikatiivi, konditsionaali ja jussiivi. Seetõttu võib oletada, et saksa *sollen*-konstruktsiooni eeskujule toetudes on ta *pidama*-tarindit käsitanud lihtsalt ühe mõeldava vahendina kaudse käsu väljendamiseks.

Kokkuvõtliku ülevaate indikatiivvormide tähendustest katekismuses esitab tabel 1.

2.2. Konditsionaal

Pealause on Rossihnius konditsionaali kasutanud ühel korral (2,2% kõigist konditsionaalivormidest), see pehmendab siin otsese väitlause kategoorilisust:

Et neil enge ütз janno om Werre perra, ninck nemmat se Kullatze rawo erralaitwat, tachtsit sinna nemmat touckada se hauwa sisse, kumba nemmat meile sinu Risti Raghwalle kajowat (50).

Niisuguse kasutuse aluseks on konditsionaali tarvitamisest tulenev võimalus käsitada situatsiooni võimalikuna (mitte kindlasti toimuvana), s.o irreaalsena (EKG 1993: 35).

Tabel 1. Indikatiivvormide tähendused

Lausetüüp		ROE ⁸	IOE	IOT	RKE	IKT	KOKKU
Pealause	Vorme	306					306
	%	100,0					100,0
pidama- tarind	Vorme	47					47
	%	100,0					100,0
Kokku	Vorme	353					353
	%	100,0					100,0
Kõrval- lause	Vorme	398	74	7	1	5	485
	%	82,1	15,3	1,4	0,2	1,0	100,0
pidama- tarind	Vorme	8	3			5	16
	%	50,0	18,8			31,2	100,0
Kokku	Vorme	406	77	7	1	10	501
	%	81,0	15,4	1,4	0,2	2,0	100,0
KOKKU	Vorme	759	77	7	1	10	854
	%	88,9	9,0	0,8	0,1	1,2	100,0

R – reaalne, O – otsene, E – esituslik, I – irreaalne, K – kaudne, T – taotluslik

Kõrvallauses esineb konditsionaal 45 juhul (97,8% kõigist konditsionaalivormidest).

Konditsionaali primaarsele tähenduskomplektile – irreaalne-otsene-esituslik – vastab neist vormidest 20. Nt

Meije palleme sinnu rochke armo, et meije .. se Iggawetze ello woissime sahda (63).

21 juhul annab konditsionaal edasi otsest (a), neljal juhul kaudset (b) käsku, täites seega imperatiivile ja jussiiivile primaarselt omaseid funktsioone, nt

a) *meije palleme sino, sina tachtsit meile armo anda*⁹ (57);

⁸ Lühendite seletusi vt lk 241.

⁹ Üldiselt ei ole tahtmine muidugi teadlikult kontrollitav protsess ning tahtmissituatsiooni ei saa seetõttu vormistada taotluslikuna. Siinses kontekstis, kus tahtmist peetakse vajalikuks paluda, kujutletakse tahtmissituatsiooni ilmselt siiski kontrollitavana ja käsu tõlgendus on seega põhjendatud.

b) *meije palleme sesinatze palwe sissen, et meit Iummal tahas hoida ninck päimenda* (16).

Kokkuvõte konditsionaalivormide kõneviisitähendustest on toodud tabelis 2.

Tabel 2. Konditsionaalivormide tähendused

Lausetüüp		IOE	IOT	IKT	KOKKU
Pealause	Vorme	1			1
	%	100,0			100,0
Kõrvallause	Vorme	20	21	4	45
	%	44,4	46,7	8,9	100,0
KOKKU	Vorme	21	21	4	46
	%	45,7	45,7	8,7	100,0

2.3. Imperatiiv

Imperatiivivorme esineb katekismuses 157 korral. Kõik kasutusjuhud vastavad imperatiivi tüüpilisele, otsese käsu tähendusele, nt

Wõtket ninck lohket kihck sählt sissest (20).

2.4. Jussiiv

Pealauses on Rossihnius jussiivi kasutanud 36 korral (38% kõigist jussiivivormidest). 28 vormi annavad edasi jussiivi prototüüpset tähendust, vahendades kaudset käsku. Kõigil juhtudel on tegemist käskudega, mis ei ole suunatud otse kuulajale; kolmandalt isikult pärinevate käskude näited puuduvad. Enamasti on käsu adressaat kõnesituatsiooniväline isik (a), mõnel juhul on käsk suunatud osale kuulajate rühmast (b) või on käsu adressaat umbisik (c), nt

a) *sinnu põha Engel olckut miñu kahn* (30);

b) *Need Naiset olckut sönna wõtjat ommille Mehille, kui selle Issandelle* (40);

c) *kelle teije need Pattut andis annate, neil olkut nemmat andis annetut* (22).

Kaheksal korral on jussiivi abil väljendatud käsku, mida pragmaatilisest aspektist tuleks tõlgendada otsesena, sest isik, kellelt tegelikult tegutsemist oodatakse, on adressaat. Nt

Tulckut sinnu Rickus (14).

Kõrvallauses esineb jussiiv katekismuses 59 korral (62% kõigist jussiivivormidest).

Prototüüpeid kasutusi, kus jussiiv väljendab kaudset käsku, on 12. Neist viiel juhul esineb vorm kõrvallauses, mis asendab võrdlustrindi üht liiget, nt

Selle ei woi ütteki parramb nöwo olla, kui et temma Ehßmalt omma poh sisse kajeko, ninck tundko, kahs temmal Liha ninck Werri om (29).

Sellises kontekstis ei erine jussiivi kasutus oluliselt tema kasutusest pealauses. Seitsmel juhul esineb kaudne käsk referaadis, nt

Meije palleme sesinatze palwe sissen, kui üttel hawal, et meit se Issa Taiwa sissen kihkesuggutze kurjast Ihust ninck sest Hengest, hähst ninck auwust errapästkut (16).

Ka siin on teade suunatud kõnesituatsioonivälisele isikule, käsu allikas on kõigil kordadel 1. isik.

Hoopis suuremal osal juhtudest on Rossihnius kõrvallauses jussiivi abil vormistanud situatsioone, mida eesti keeles annab primaarselt edasi konditsionaal – suhtluseesmärk on esituslik, teatelaad otsene, tegevussituatsioon irreaalne (47 vormi), nt

Olcket sönnawötlikut teije Oppejaile, ninck keuket neine perran, sest nemat walwawat ülle teije hengede .. , et nemat sesamma römu kahn techkut, ninck ei mitte puchkmisse ächk lätzmisse kahn (34);

mea üt z eggalick hä teh, se sahb temma sahma, temma olckut Sullane ächk Wabbadick (37).

Osutub, et kuigi Rossihnius on katekismuses kasutanud rohkesti jussiivivorme, ei ole peaaegu pooltel juhtudel tegemist jussiivile primaarselt või sekundaarselt omaste tähenduste (vahendatud või otsene käsk, soov, mõõndus) väljendamisega. Näib usutav, et Rossihnius on kuulnud jussiivivormide kasutust rahva-keeles ning kõneviisi tähendusala oma arusaamade järgi laiendanud. Nähtavasti on mõju avaldanud ka tollase kirikukeele

traditsioon (jussiivi on irrealsete otseste esituslike situatsioonide väljendamiseks kasutanud ka teised 17. sajandi autorid). Samuti ei saa päriselt välistada võimalust, et jussiivi kasutusala rahva-keeleski oli Rossihniuse kaasajal mõnevõrra laiem kui tänapäeval.

Kaudse käsu tähenduses kasutatud jussiiv esindab kõikjal sellist vahendatuse tüüpi, kus teade on mõeldud kõnesituatsioonivälisele isikule. Jussiivivorm seostub siis alati 3. pöördega. Ühes lauses (lause kordub tekstis kahes kohas) on Rossihnius jussiivi tarvitanud ka seoses 2. pöördega, kuid seal ei ole teade vahendatud ega suhtluseesmärk taotluslik:

Siña peat omä Issa ninck omma Emä auwustama, et sinnu kessi hästi keuko, ninck sinna kauwa ellako mah pähl (7).

Jussiivivormide tähendused esitab ülevaatlilikult tabel 3.

Tabel 3. Jussiivivormide tähendused

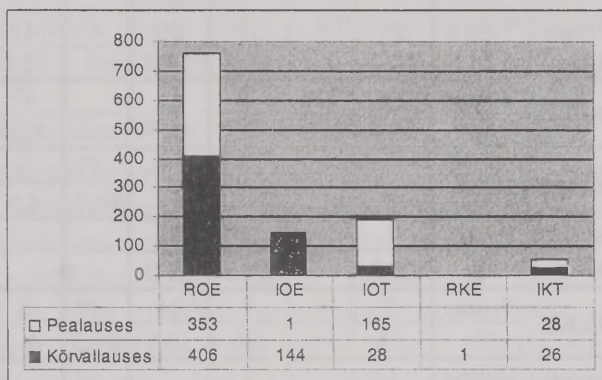
Lausetüüp		IOE	IOT	IKT	KOKKU
Pealause	Vorme		8	28	36
	%		22,2	77,8	100,0
Kõrvallause	Vorme	47		12	59
	%	79,7		20,3	100,0
KOKKU	Vorme	47	8	40	95
	%	49,5	8,4	42,1	100,0

3. Tähendusest lähtuv analüüs

Eelnenud kirjeldus võttis aluseks vormi, alternatiivne võimalus kõneviisikasutust selgitada oleks lähtuda tähendusest – näidata, milliseid kõneviisitähendusi on tekstis väljendatud, ja seejärel tuua esile nende tähenduste edasiandmiseks kasutatud vormid. Vormilähtesel käsitlusel on hulk eeliseid, kuid eri keelte kõneviisikasutust kontrastiivselt uurida see ei võimalda. Rossihniuse katekismuse puhul pakuks edaspidi kahtlemata huvi analüüsida kõneviisikasutust võrdluses saksakeelse paralleelteksti omaga, seetõttu esitan sealsest kõneviisitarvitusest ka tähenduslähtese lühiülevaate.

Lausega kirjeldatava situatsiooni kõneviisitähendus kujutab endast kolme modaaltähenduste paari (reaalne/irreaalne, otsene/

kaudne, esituslik/taotluslik) liikmete kombinatsiooni. Põhimõtteliselt on nende vastanduste baasil võimalik moodustada kaheksa tähenduskomplekti, kuid kui lugeda taotlusliku sisuga laused alati irreaalseks, jääb potentsiaalseid kõneviisitähendusi kuus: reaalne-otsene-esituslik (edaspidi lühemalt ROE), irreaalne-otsene-esituslik (IOE), irreaalne-kaudne-esituslik (IKE), irreaalne-otsene-taotluslik (IOT), reaalne-kaudne-esituslik (RKE), irreaalne-kaudne-taotluslik (IKT). Rossihniuse katekismuses realiseeruvad viis mõeldavat kõneviisitähendust: ROE (759 korral / 65,9% kõigist juhtudest), IOE (145/12,6%), IOT (193/16,8%), RKE (1/0,1%) ning IKT (54/4,7%). Vastavate tähenduste esinemust pea- ja kõrvallauses kujutab joonis 3.

Joonis 3. Kõneviisitähenduste esinemus pea- ja kõrvallauses

Kõneviisitähenduste väljendamiseks valitud vormide esinemissagedus on toodud tabelis 4.

Selgub, et neutraalse situatsiooni ROE väljendamiseks on Joachim Rossihnius kasutanud alati indikatiivi (kui lisandub kohustuslikkuse tähendus, realiseerub see deontilise *pidamiskonstruktsioo* nina). Ainult kõrvallauses kujutatud situatsioon RKE

Tabel 4. Kõneviisitähendustele vastavad vormid

Tähendus	Lausetüüp		Ind	pidama	Kokku	Knd	Imp	Jss	KOKKU
ROE	Pealause	Vorme	306	47	353				353
		%	86,7	13,3	100,0				100,0
	Kõrval- lause	Vorme	398	8	406				406
		%	98,0	2,0	100,0				100,0
	KOKKU	Vorme	704	55	759				759
		%	92,8	7,2	100,0				100,0
IOE	Pealause	Vorme				1			1
		%				100,0			100,0
	Kõrval- lause	Vorme	74	3	77	20		47	144
		%	51,4	2,1	53,5	13,9		32,6	100,0
	KOKKU	Vorme	74	3	77	21		47	145
		%	51,0	2,1	53,1	14,5		32,4	100,0
IOT	Pealause	Vorme					157	8	165
		%					95,2	4,8	100,0
	Kõrval- lause	Vorme	7		7	21			28
		%	25,0		25,0	75,0			100,0
	KOKKU	Vorme	7		7	21	157	8	193
		%	3,6		3,6	10,9	81,3	4,1	100,0
RKE	Kõrval- lause	Vorme	1		1				1
		%	100,0		100,0				100,0
IKT	Pealause	Vorme						28	28
		%						100,0	100,0
	Kõrval- lause	Vorme	5	5	10	4		12	26
		%	19,2	19,2	38,5	15,4		46,2	100,0
	KOKKU	Vorme	5	5	10	4		40	54
		%	9,3	9,3	18,5	7,4		74,1	100,0
KOKKU	Vorme	791	63	854	46	157	95	1152	
	%	86,7	5,5	74,1	4,0	13,6	8,2	100,0	

on samuti edasi antud indikatiivi abil¹⁰; teate vahendatus selgub siin pealausest.

Otseseid käske (IOT) formuleerib pealausestes üldiselt imperatiiv, üksikjuhtudel jussiiv. Kõrvallausetes saab otsene käsk esineda 1. isikult pärineva 2. isikule suunatud teate referaadina. Selliste käskude väljendamiseks on kasutatud indikatiivi ja konditsionaali.

Irreaalset väidet (IOE) on pealausestes edasi antud ühel korral, selle vormistab konditsionaal. Kõrvallausetes kasutab Rossihnius IOE vormistamisel nelja eri võimalust: indikatiiv, *pidama*-tarind, jussiiv või konditsionaal.

Kaudset käsku (IKT) on Rossihnius pealausestes väljendanud jussiivi, kõrvallausetes ka indikatiivi, *pidama*-tarindi ja konditsionaali abil. Kaudne käsk on alati suunatud kõnesituatsiooni-välisele isikule. Teate allika ja kõneleja suhet ning Rossihniuse vormivalikut kujutab tabel 5.

4. Võrdlus tänapäeva eesti keelega

Kõneviisitähenduste edasiandmiseks kasutatud vormide ning nende tähendustega prototüüpselt seostuvate mooduste võrdlemine aitab vaid osaliselt vastata küsimusele, kuid võrd on teksti kõneviisikasutus antud keelele tüüpiline – peale kõneviisitähenduse võib vormivalikut mõjutada näiteks lause süntaktiline struktuur, samuti on kõneviisidel lisaks põhitähendusele veel sekundaarseid tähendusi. Kirjakeele varasemasse arengujärku kuuluva teksti puhul oleks mõttekas jälgida mitte üksnes seda, kuid võrd vastab teksti kõneviisikasutus tänapäeva grammatikates kirjeldatud prototüüpsel tarvitusele, vaid ka seda, milliseid vorme eelistaks tänapäeva eestlane vaadeldavas kontekstis.

¹⁰Meenutagem, et otsekõne referaatos ei loeta käesolevas artiklis sellesse kategooriasse kuuluvaks. *pidama*-tarindeid vaadeldakse järgnevas analüüsis muudest indikatiivi kasutusjuhtudest eraldi: rääkides indikatiivi kasutusjuhtude arvust, pole deontilisi *pidama*-tarindeid kaasa arvatud.

Tabel 5. Kaudsuse eri tüüpe realiseerivad vormid taotluslikes lausetes

Lause- tüüp	Kõ ja Al suhe	Ku ja Ad suhe	Vorme, %	Ind	pidama- tarind	Knd	Jss	KOKKU
Pea- lause	Kõ= Al	Ku≠ Ad	Vorme				28	28
			%				100	100,0
Kõrval- lause	Kõ= Al	Ku≠ Ad	Vorme	4		4	12	20
			%	20,0		20,0	60,0	100,0
	Kõ≠ Al		Vorme	1	5			6
			%	16,7	83,3			100,0
	Kokku		Vorme	5	5	4	12	26
			%	19,2	19,2	15,4	46,2	100,0
KOKKU			Vorme	5	5	4	40	54
			%	9,3	9,3	7,4	74,0	100,0

Ind – indikatiiv, Knd – konditsionaal, Jss – jussiiv; Kõ – kõneleja, Al – teate allikas, Ku – kuulaja, Ad – teate adressaat

Kui kõrvutada katekismuse teksti selle oletatava “tõlkega” nüüdisaegsesse eesti keelde, selgub, et kõige paremini on Rossihniuse kõneviisitarvitus tänapäevase pruugiga kooskõlas ROE puhul. Sellised neutraalsed laused on Rossihnius alati vormistanud indikatiivi abil, nii nagu seda teeks tänapäeva eestlanegi. Nüüdisaegne kasutus ei erine Rossihniuse omast ka ROE tõlgendusega *pidama*-tarindites.

Peaageu ideaalne on vastavus pealausetes otsese käskude (IOT) väljendamisel, need on valdavalt edasi antud imperatiivi abil. Kui otsese käsu vormistab jussiiv, ei ole tegevussubjekt samane grammatilise subjektiga. Niisugune otsese käsu edasiandmise funktsioon kuulub jussiivi sekundaartähenduste hulka. (EKG 1995:83) Lauses

Sedda tachtko Iummal Issa, Poick, ninck põha Waim (30)

on käsu adressaat ühtlasi grammatiline subjekt, seega on kasutus ebatüüpiline. Samas võib konstruktsiooni pidada kinnistunuks ning eeldada, et nüüdiskeeleski väljendutaks analoogiliselt.

Kõrvallauses saab otsene käsk esineda siis, kui kõneleja refereerib iseennast, nt

Ma ütlesin sulle, et sa ära läheksid.

Tänapäeva keeles kasutatakse sellises kontekstis konditsionaali, mis on sagedasim ka katekismuses, nt

Meije palleme sinno söamest, sinna tachtsit meile armo anda (62).

Osas lausetes on Rossihnius tarvitanud ka indikatiivi, nt

Meije palleme teit, armat weljet, et teije tunneta, kumbat teye man Töteggewat (33).

Kaudne käsk (IKT) on pealausetes edasi antud sarnaselt praeguse pruugiga, kasutatud on jussiivi. Kui kõrvallause ei kujuta endast referaati ning käsu kaudsus seisneb üksnes selle suunatuses kõnesituatsioonivälisele isikule, kehtib kõrvallausetes samasugune vastavus. Juhtudel, kus vahendatakse kelleltki kolmandalt pärinevat käsku või refereeritakse iseenda käsku kõnesituatsioonivälisele isikule, on olukord keerulisem. Teoreetiliselt peaks vahendatud käsu vormistama jussiiv, kuid tänapäeva keeles on sellises kontekstis paralleelselt tarvitusel konditsionaal, vrd

Ta nõudis, et tulgu me homme;

Ta nõudis, et me tuleksime homme.

Teatud situatsioonide puhul (palve, pehmemas toonis käsk) on jussiivi kasutamise võimalikkus koguni küsitav, nt

Ta palus, et Mart tulgu homme (?);

Me palume, et see sündigu ka meie juures (?).

Rossihnius eelistab niisuguste vahendatud käskude puhul jussiivi, esindatud on ka indikatiiv, deontiline *pidama*-konstruktsioon ning konditsionaal, nt

Iummala Nimmi om kill heñnesset essi põha, enge meije palleme sesinatze palwe sissen, et temma kahn meije man põha sahkut (13);

Meije palleme sesinatze palwe sissen et se Issa Taiwa sissen eis tahas mitte kajeda meije pattude pähle, ninck neine perrast nisuggutzet meije palwet ei mitte errapölge (16).

Ainult kõrvallauses esinevat tähendust RKE peaks tüüpiliselt edasi andma kvotatiiv. 17. sajandi kirjakeel seda kõneviisi aga veel ei tunne ning RKE antakse vajadusel edasi indikatiivi abil. Et

kõrvallause kaudsus selgub saatelause leksikaalsest sisust, eelistatakse ka tänapäeval niisuguses kontekstis indikatiivi. Kvotatiivi kasutamine rõhutab enamasti seda, et teate sisus kaheldakse. Kui saatelause verb viitab edastatava teate tõsikindlusele, pole kvotatiivi kasutus ilmselt mõeldav:

Ta lubas, et ta tulevat homme (?).

Katekismuses esineb RKE ühel juhul, kusjuures saatelause verbiks on *tōotama*:

Sest temma essi om .. towutanut, et temma meit tahab kuhlda (17).

Siinses kontekstis langeb kõneviisikasutus katekismuses kokku nüüdiskeele pruugiga.

Ainsal juhul, kus situatsiooni IOE on väljendatud pealauses, tingib irreaalsuse (nagu nüüdiskeeleski) pehmenavas funktsioonis kasutatud konditsionaalivorm ise:

Et neil enge üt z janno om Werre perra, ninck nemmat se Kullatze rawo erralaitwat, tachtsit sinna nemmat touckada se hauwa sisse, kumba nemmat meile sinu Risti Raghwalle kajowat (50).

Rossihniusel esinenud IOE tähendusega kõrvallausetüüpides, v.a mööndlausetes, on praegusaja keeles ainuvõimalik konditsionaal, nt

Sa pead oma vanemaid armastama, et su käsi käiks hästi.

Rossihnius kasutab lisaks konditsionaalile veel indikatiivi, deontilisi *pidama*-tarindeid ja jussiivi, nt

Siña peat omā Issa ninck omma Eñā auwustama, et sinnu kessi hästi keuko (7);

ARmoline, Iggawene Iumāl ninck Issa, ken sinna tahat, et meije omma Risti hennesse pähle peame wöttma (62).

Irreaalsete väidetena tuleks käsitada ka mööndlauseid, mis katekismuses antakse edasi jussiivi abil, nii nagu see on tavaline ka nüüdiskeeles, nt

mea üt z eggalick hä teh, se sahb temma sahma, temma olckut Sullane ächk Wabbadick (37).

Nagu näha, ühtib Rossihniuse kõneviisikasutus pealausetes tänapäevase pruugiga. Kõrvallausetes on nüüdsega sarnane markeerimata tähenduse (ROE) vormistus. Markeeritud tähenduste puhul

on kõneviisitarvitus sageli tänapäevasest erinev, silma torkab eelkõige praegusest oluliselt suurem varieeruvus.

Võrdlus nüüdiskeelega näitab, et ka need jussiivormid, mida katekismuses on tarvitatud kaudse käsu tähenduses, esinevad harva jussiivi tänapäevasel kasutus kontekstis, sest kaudsetes taotluslikes kõrvallausetes on meie kaasaegses kirjakeeles tüüpilisem konditsionaal. Praegusaja keeletarvitusega on kooskõlas vaid 43 jussiivormi (45% kõigist esinemisjuhtudest).

Kokkuvõte

Katekismuse materjali vaatlusel selgub, et Rossihniuse kõneviisitarvitus pea- ja kõrvallausetes on väga erinev.

Peallausetes tähistab vorm enamasti antud kõneviisile prototüüpset situatsiooni. Kui võrrelda katekismuse kõneviisikasutust tänapäevasega, ilmneb samuti, et peallausete vormistamine muutunud ei ole.

Kõrvallausetes on Rossihnius lisaks prototüüpsetele tähendustele andnud indikatiivi abil edasi veel tähendusi IOE, IKT, IOT ja RKE, konditsionaali abil tähendusi IOT ja IKT, jussiivi abil tähendust IOE. Nüüdiskeeleski tarvitatakse kõrvallausete vormistamisel sageli vastavale tähendusele mitteprototüüpseid kõneviise ning kõikuvus vormivalikul on suurem kui peallausetes. Ometi on Rossihnius sama tähenduse väljendamiseks kasutanud veel märksa enam eri variante, kui lubaks praegune keelenorm.

Osutub, et paljud Rossihniuse tarvitatud jussiivormidest ei anna edasi tänapäeva grammatikakirjelduse seisukohalt jussiivile omaseid tähendusi. Katekismuses jussiivi abil vormistatud käsu kaudsus väljendub alati selle suunatuses situatsioonivälisele isikule. Seega ei võimalda Rossihniuse katekismuse keeleaines teha järeldust, nagu oleks jussiiv juba 17. sajandil toiminud kõnesituatsiooniväliselt isikult pärineva käsu edastamise vahendina. Ometi pole põhjust väita ka vastupidist, sest katekismus ei paku näiteid tähendustest, mille väljendamisel on Rossihnius tarvitanud mõnd muud kõneviisi, kuigi nüüdiskeel vormistaks need vaid jussiivi abil. Mitte küll möönvale kõneviisile omases tähenduses,

esineb jussiivivorm katekismuses siiski üksikjuhtudel seoses 2. pöördega, mis lubab arvata, et vormi üldistumine muudesse pööretesse peale kolmanda oli raamatu ilmumisajal vähemasti alanud.

KIRJANDUS

- Crystal, David 1997.** A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fourth Edition. Blackwell Publishers.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995.** Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn.
- Erelt, Mati 2002a.** Does Estonian Have the Jussive? – *Linguistica Uralica*, vol 38, No 2, pp. 110–117.
- Erelt, Mati 2002b.** Evidentiality in Estonian and Some Other Languages. Introductory Remarks. – *Linguistica Uralica*, vol 38, No 2, pp. 93–97.
- Glossary... = Glossary of Linguistic Terms 1999.** Eds. Eugene E. Loos (general editor), Susan Anderson, Dwight H. Day, Jr., Paul C. Jordan, J. Douglas Wingate. SIL International; <http://www.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms>.
- Karlsson, Fred 2002.** Üldkeeleteadus. Tõlkinud ja kohandanud Renate Pajusalu, Jüri Valge ja Ilona Tragel. Tallinn.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr. 16. Tallinn.
- Metslang, Helle, Karl Pajusalu 2002.** Evidentiality in South Estonian. – *Linguistica Uralica*, vol 38, No 2, pp. 98–109.
- Müller, Georg 1604.** Georg Mülleri 16. jutlus. Eine Predigte vber den Gesang. Es wolt vns gnedig sein, aus dem 67. Psalme genomēn. Habita Anno 1604. 20. Iulij. – Georg Mülleri jutlused (1600–1608). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli vana kirjakeele töörühm, 2001; <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Myller/Myllerj/myller16.htm>.

- Palmer, F. R. 2001.** Mood and Modality. Second Edition. Cambridge University Press.
- Peegel, Juhan 1957.** Tingiva kõneviisi tähenduslikest funktsioonidest ja kohast eesti kõneviiside süsteemis. – Emakeele Seltsi aastaraamat III 1957, lk 49–71.
- Rätsep, Huno 1971.** Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüsi. – Keel ja struktuur 5. Töid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu, lk 43–69.
- Rätsep, Huno 1989.** Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia nr 7, lk 1503–1524.
- Saaremaa käsikiri 1650(?).** – Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. Faksiimileväljaanne. Tartu, 1992.
- Sepper, Maria-Maren 2002.** Evidentsiaalsuse väljendamine eesti kirjakeeles ühe sajandi jooksul. – Väikeisi kiili kokkupuutmisõq. Väikeste keelte kontaktid. Toim. K. Pajusalu ja J. Rahman. Võro Instituudi toimõndusõq 14. Võro, lk. 185–206.
- Viitso, Tiit-Rein 1976.** Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 148–162.

LÜHENDID

E – esituslik, I – irreaalne, K – kaudne, O – otsene, R – reaalne, T – taotluslik; Ind – indikatiiv, Knd – konditsionaal, Imp – imperatiiv, Kvt – kvotatiiv, Jss – jussiiv; Kõ – kõneleja, Ku – kuulaja, Al – teate allikas, Ad – teate adressaat

GEORG MÜLLERI TEISENEV KEEL

Küllil Prillop

Tartu Ülikool

*Mina ollen sind vche pißokeße Silmapilckmeße aÿal vllekæ
andnuth waitd suhre Armu kaas tahan mina sind ielles kogkoda.
Mina ollen minu Palgke vche Silmapilckmeße aÿal suhrest wihast
sinu eddest errapethnuth, Waitd sen igkeweße Armu kaas
taha mina hend sinu pæle hallastada, paiatab se Issandt, sinu
Erralunnastaja.*

Just selline on Jesaja raamatu 54. peatüki 7. ja 8. salmi tõlge Georg Mülleri, Tallinna Pühavaimu kiriku abipastori 19. juulil 1603. aastal peetud jutluses. Kaks aastat hiljem, 6. septembril 1605 on samad salmid tõlgitud hoopis teisiti: *ülekæ andma asemel on perra jätma, silmapilgu ajal asemel silmapilgu sees, end halastada asemel lihtsalt halastada, mina olen asemel mina ole jpm:*

*Mina olle sind vche Silma Pilckmeße siddes perraiethnuth,
Waid suhre Armu kz taha mina sind ielles kogkoda.
Mina olle minu Pallæ vche Silma pilckmeße siddes sest wihast
v̄x v̄rrikene Aick sinu æst errapethnuth, Waitd se Igkeweße Armu kz
taha mina v̄lle sind hallasta, spricht der Herr, dein Erlöser.*

Kas need ja teised korduvates tsitaatides esinevad tõlkeerinevused peegeldavad Mülleri keele arengut või kasutas ta lihtsalt erinevaid algallikaid? Võib-olla kirjutas ta ühel juhul ümber kellegi teise tõlgitud teksti ja teisel juhul tõlkis ise?

Georg Müller on aastail 1601–1606 kirja pannud 39 (õigemini 38 ja pool) eestikeelset jutlust, mis on tänaseni säilinud. Mitmed uurijad on märganud, et jutlustes tsiteeritud piiblitõlkude keel erineb ülejäänud teksti keelest. Näiteks Arnold Kask (1970: 37–38) kirjutab, et Mülleri jutlustes esinevad “kiriklikud stereotüüpsed väljendid sisaldavad ühelt poolt arhaistlikumaid vorme (näit. *Pattuden andex andmene*), teiselt poolt aga ka võõrapärasemaid konstruktsioone (näit. *Evangelium on*

ix Sana Sest walguszest.)” Uku Masing (1999: 203) rõhutab, et piiblitseaatide keel erineb Mülleri enda omast ja toob ka näite: “Müller kasutab is-minevikku (ja lühivorme, nagu *tacht, tous, lasck*) peaaegu eranditult ainult Piibli ümberjutustamisel” (ibid. 271). Kristiina Ross (1999: 17) väidab: “Vähemalt paiguti tuleb neis tsitaatides esile eesti keel, mis on palju parem nii Mülleri enda keelest kui kogu XVII saj. põhjaeesti vaimulikust keelest.” Arvatakse, et need tsitaadid on üle võetud mingitest varasematest tekstidest. “Kuidas G. Müller tsiteerib mingit tema käes olnud varasemat teksti, see selgub eriti ilmekalt 11. ja 17. jutluse põhjal. G. Müller korrigeerib jutlustes mõnede kirikulaulude sõnu, mida rahvas valesti laulvat. Tema poolt esitatavas õiges tekstis leidub selliseid vanu keelendeid, mida jutlustes muidu ei ole, nagu *sinu Tachtmas on mennuth* ‘sinu tahtmine on läinud’, *Eyken Te* ‘õige tee’ jne.” (Ariste 1959: 349)

Mülleri keele muutumisele ajas nii suurt tähelepanu pööratud ei ole, kuigi uuemate ja vanemate jutluste (vt tabel 1) vormistamis-erinevusi on kirjeldanud juba Villem Reiman (1891: XVII–XVIII): varasemad jutlused (nr 1–4) on väiksema formaadi ja kehvena paberiga vihikuis, neis on vähem saksakeelseid lõike, väga vähe lühendeid jne. Reiman tegeleb selle probleemiga, et kindlaks määrata viie dateerimata jutluse (nr 35–39) kirjutamisaeg. Võttes arvesse ka sisu, jõuab ta järeldusele, et neli neist on kirjutatud veebruaris-märtsis 1601; üks, lõpetamata jutlus, aga 1604. aasta paiku.

Uku Masingu arvates on lugu keerulisem. Tema oletab, et kantslis olid Müllerial kaasas lipikud väljakirjutustega ja raamatud, aga mitte vihikud valmis jutlustega. Masingu arvates on jutlused lipikutelt vihikuisse ümber kirjutatud tagantjärele, alles pärast novembrit 1605. Kusjuures 1.–4. jutlus ja 35.–39. jutlus ei ole valminud teistest varem, vaid hoopiski hiljem, võib-olla trükkimiseks. Masing mainib, et neis jutlustes on mitmeid keele täpsustamise soovist tehtud parandusi ja ortograafiaerinevusi (Masing 1999: 222–237).

Paul Aristel on märganud, et varasemates jutlustes on genitiivi lõpu *-n* säilimine palju üldisem kui hilisemates. “Jutlustelugemisel jääb mulje, nagu oleks G. Müller kirjutanud alguses *sen* mingite varasemate traditsioonide põhjal. Hiljem näib ta sellest sõnakujust üha enam loobuvat genitiivi *see* kasuks.” (Ariste 1959: 346).

Tabel 1. Dateeritud jutlused

Nr ¹	Kuupäev	Kordus- ettekande kuupäev	Nr	Kuupäev	Kordus- ettekande kuupäev
1	18. dets 1600		18	17. aug 1604	
2	28. dets 1600	26. dets 1601	19	14. sept 1604	
3	23. jaan 1601		20	26. okt 1604	
4	30. jaan 1601		21	9. nov 1604	
5	1. advent 1601		22	1604	3. mai 1605
6	25. dets 1601	25. dets 1602; 26. dets 1607	23	31. mai 1605	
7	3. jaan 1602	26. dets 1602; 20. jaan 1604	24	14. juuni 1605	
8	15. mai 1603	11. mai 1604	25	12. juuli 1605	
9	17. juuli 1603		26	26. juuli 1605	
10	19. aug 1603		27	6. sept 1605	
11	2. sept 1603		28	20. sept 1605	
12	16. sept 1603		29	18. okt 1605	
13	14. okt 1603		30	1. nov 1605	
14	28. okt 1603		31	16. mai 1606	
15	11. nov 1603		32	22. aug 1606	
16	20. juuli 1604		33	5. sept 1606	
17	3. aug 1604		34	19. sept 1606	

Järgnevalt kirjeldan mõningaid silmatorkavamaid jooni, mille poolest Georg Mülleri jutlused omavahel erinevad.

1. Kõigepealt ühest ortograafiamuudatusest, mida on käsitlenud ka Uku Masing, nimelt *æ* ja *e* kasutamisest /ä/ märgina.

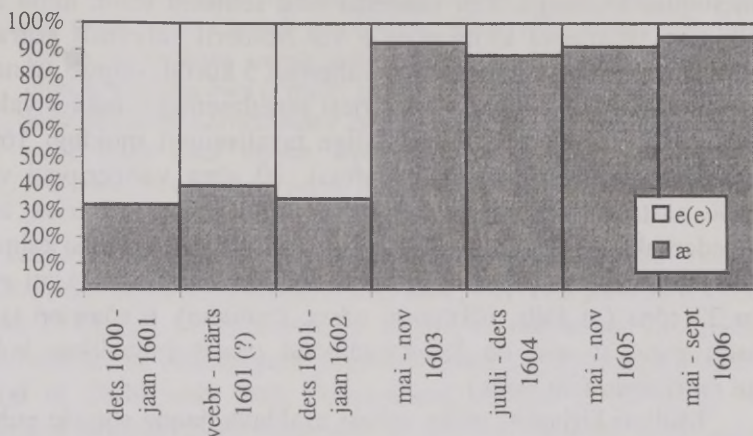
Masing (1999: 234) on märganud, et 1.–4. ja 35.–39. jutluses tähistab Müller pikka /ä/-d sageli *ee*-ga, mujal pigem *æ*-ga. Ta oletab, et need jutlused olid mõeldud trükkimiseks (kuigi polnud ehk valmis) ja peab *ee*-le ülemineku põhjuseks *æ*-de vähesust trükikojas. On tõsi, et /ä/ (nii pika kui lühikese) märkimises jagu-

¹ Jutluste numbrid on antud Reiman (1891) järgi.

nevad Mülleri jutlused selgelt kahte gruppi, kuid teistest ei erine mitte 1.–4. ja 35.–39. jutlus, vaid 1.–7. ja 34.–38. Alates 1603. aastast on Müller peaaegu alati kasutanud α -d, varasemates jutlustes on α -sid alla 40% (vt joonis 1).²

Joonis 1. α ja e(e) /ä/ määrgina

n = 2924

Alamsaksa kirjakeeles oli a -umlaudi tähistamine e -ga tavaline. Varasemate põhjäästikeelsete tekstide kirjutajad lähtusid sellest traditsioonist ja märkisid eesti /ä/-d e -ga. (Kobolt 1929: 160) Samast tavast on kinni pidanud ka Heinrich Stahl, kuigi tema saksakeelses tekstis on juba kasutusel $\overset{e}{a}$ (*ärgern, gelährten* jt).³ Siiski oli autoreid, kes kasutasid ka eestikeelses tekstis \ddot{a} -d, nt 16. sajandi II poolest pärit vandetekstis esineb *päle* (Ehasalu jt 1997).

Millegipärast on Müller otsustanud eesti /e/-d ja /ä/-d kirjas eristada. Kuid kas ta tundis eesti keelt nii hästi, et tema kirjutusviisi põhjal tohiks teha järeldusi tollaste tallinlaste häälduse

² Arvestatud on ainult niisuguseid sõnu, (1) mille sagedus on suurem kui 5, (2) milles $\alpha \sim e$ on esimese silbis ja (3) mida Müller on kirjutanud kord α -ga kord e -ga, kusjuures haruldasemat varianti on vähemalt 10%.

³ Andmed Heinrich Stahli tekstide kohta siin ja edaspidi TÜ eesti keele õppetooli juures loodavast vana kirjakeele korpusest.

kohta? /e/ ja /ä/ esinemus ei pruukinud olla sugugi tänapäevane. Saarte- ja läänemurdes võib /ä/ esineda vaheldumisi /e/-ga (Juhkam, Sepp 2000: 13; Koit 1959: 134–135). Hilisema kirderannikumurde kohta on samuti teada, et on sõnu, kus võib olla nii /e/ kui /ä/ (nt *lähker* ~ *lehker*) ja et /r/-hääliku ees on /e/ püsinud (nt *perima*, *peris*, *veräv* ~ *verav*) (Must 1995: 20).

Tähtede *æ* ja *e* sagedused Müllerial ei muutu kõikides sõnades ühesuguse kiirusega. Kui vaadelda vaid selliseid sõnu, mille esilbis on tänapäeva kirjakeeles *ä* või Müllerial vähemalt korra *æ* ning mida Müller on kasutanud vähemalt 5 korral, selgub, et neist 31 puhul muutub *æ*-ga variant järjest sagedasemaks, saades valdavaks 1602. aastal või hiljem, kõige tavalisemalt muidugi 1603. aastal (nt *ähvardama*, *pea*, *teadma*). 20 sõna varieeruvad veel 1606. aasta tekstideski, kuid *æ*-ga variandid muutuvad neiski aina sagedamaks (nt *hea*, *jääma*, *käsi*, *vägev*). 6 sõnas on juba esimestest jutlustest saati alati *æ* (nt *rääkima*, *seadus*, *tänu*). Alati *e*-ga on 27 sõna (nt *jälle*, *läkitama*, *värss*, *äratama*). 6 sõna on tavaliselt *e*-ga, st *æ*-d on kasutatud vaid paaris juhuslikus kohas (nt *märkama*, *teie*, *vähe*).

Mülleri kirjepilti võiks vahest usaldada nende sõnade puhul, mis alates teatud ajast on kirjutatud valdavalt *æ*-ga. (Siiski, haruldasemates sõnades võib tegu olla ka ületaotlusega.) Tänapäeva kirjakeelest erinevalt on Müllerial üldjuhul *æ*-ga näiteks *lesima* ja *tema*. Seevastu *e*-ga kirjutatud sõnade puhul on võimalik, et Müller lähtus traditsioonist. Harva esinevaid sõnu polnud ta võib-olla kuulnudki, vaid oli need üle võtnud mõnest varasemast tekstist, kus /e/ ja /ä/ märgiti ühtmoodi.

Seni käsitlesin ainult niisuguseid sõnu, kus *æ* on esimeses silbis. Huvitav on ka *æ* kirjutamine sõna lõppu, nt *heldæ*, *merræ*, *pallæ*, *suwwæ*, *ollemæ*, seda nii ees- kui tagavokaalsetes sõnades. Niisugust kirjepilti esineb ainult 5.–34. jutluses, kokku ligi 100 korral. Vanemates jutlustes on samad sõnad kirjutatud *e*-ga. Kas kuulis ta neis sõnades /ä/-d või midagi /ä/-laadset? Mõnel pool kirderannikumurdes on veel säilinud vokaalharmoonia, samuti on teada, et mõnes murrakus võib /ä/ esineda järgsilbis ka tagavokaalseis sõnus, kui eelmises silbis on /e/ või /i/ (Must 1995: 22).

Võib-olla oli osa tallinlaste keeles vokaalharmonia säilinud, Müller märkas seda, kuid üldistas liialt ja arvas, et sõna lõppu sobib alati /ä/? Mülleril esinevad ka nt *kesckü, heütü, wæetü, hebbü, wydüth, kerrinüth*. Varasemate autorite pealt ümber kirjutatud need vormid ilmselt pole, sest kellelt ta ikka võtnuks näiteks selle lause oma 9. jutluses:

Teye, ke teye wanambat ollete, tædate parrembasti, kudt mina se teile woyn iüttelda, eth Lyfflandt v̄x sesarn kaunis Maa on olnut, eth tæma paliu Linnadt ninck Maad, Saxa echk muh woyra Maa siddes on toithnut, waydt nüith lumal parrakut, eb woy Lyfflandt oma heñesa Rachwa toytada, ninck mina tahan kaas toesti iüttelda, kudt ned Saxa Laiwad nente sinatze Kahe Suwwæ siddes, meile eb mitte ollex hüid thonut, Syn ollex toehpohlest, moñe auwus Anietmees, oma Nayse, Lapse ninck Perræ kaas nelgka surnut.

2. Lisaks saksapärasele ortograafiaale tuuakse esile ka vanade tekstide saksapäraseid **eitusvorme, kus põhiverb pöördub** (vt nt Kask 1970: 33), nt *eb olleme, eb tahate, eb piddawat*. On tähelepanuväärne, et Müller pole põhiverbi kunagi pööranud ainsuses, kuigi nt Stahl seda teeb. Ainsuslikud oleviku eitusvormid on Mülleril tänapäevased; mitmuses on aga neli varianti, mille sagedused on esitatud tabelis 2.

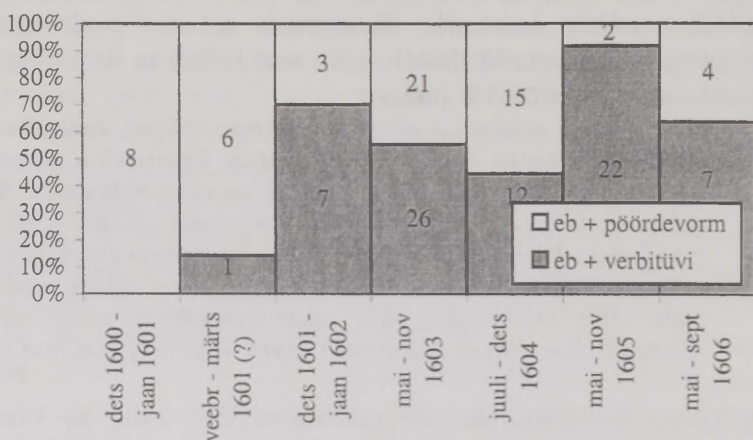
Tabel 2. Kindla kõneviisi oleviku eitavad mitmusevormid

Pööre	Eitussõna <i>eb</i> + verbitüvi	Eitussõna <i>eb</i> + pöördevorm	<i>emme, ewat</i> + verbitüvi	<i>emmi</i> + verbi pöördevorm
1.	62	46	1	1
2.	13	13	-	-
3.	68	9	22	-

2., 3. ja 4. jutluse 1. ja 2. pöörde vormid (1. jutluses pole vastavaid vorme) on kõik pöörduva põhiverbiga (kokku 8 korral, vt joonis 2).

Mitmuse 3. pöörde kohta on 1. jutluses ainult üks näide (*eb tullewat*), 2. ja 3. jutluses mitte ühtegi. 4. jutluses on juba kasutatud pöördelõputa variante (nt *eb woy*). Eitusverb kujul *ewat*

Joonis 2. Mitmuse 1. ja 2. pöörde eitavad vormid
(kindla kõneviisi olevik)

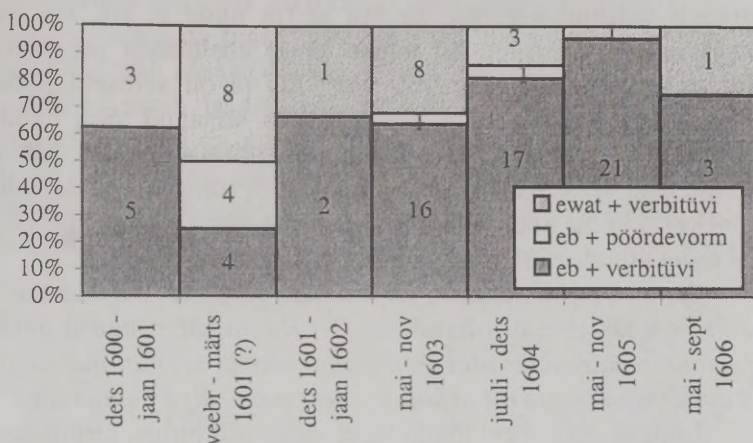
ilmub esmakordselt 35. jutluses (*neet samat ... ewat pidda mitte errasurema*).

Pöördelõpuga mitmuse 3. pöörde vormid muutuvad haruldasteks detsembrist 1601. Aastast 1603 hakkab järjest vähenema *ewat* sagedus. (Vt joonis 3.)

Hilisemates jutlustes on tänapäevaseid eitusvorme rohkem kui varasemates jutlustes. Kust võiks aga pärineda ülejäänud moodustusviisid ja kas võisid need olla kasutusel ka Tallinna eestlaste seas?

Pöörduv eitusverb oli teadaolevalt kasutusel vanas kirderannikumurdes (Must 1995: 35) ja küllap tunti seda ka Tallinnas. Mülleri-eelsetes tekstides on vormi *emme* kasutanud Koell, *en* esi-neb kirjjas *moder*⁹ile (Kingisepp jt 1997: 94–95). Kuid pole teada, kas neid pöördevorme kasutati aktiivselt veel ka Mülleri-aegses Tallinnas. Heinrich Stahli teostes esinevad küll tavalisema *ep*-vormi kõrval ka *en* ja *ewat*, aga *en* võib tal olla ka mitmuse 1. pöördes ja nii ainsuse kui mitmuse 3. pöördes (*meije en tahame; needt pörgkohauda werrawat en sawat süünd üllewoima; sihskit en kartap hend münno südda*). Ka Heinrich Gösekeni läänemurdele toetavas grammatikas (1660) on mainitud vorme *en* ja *ewat*.

Joonis 3. Mitmuse 3. pöörde eitavad vormid
(kindla kõneviisi olevik)

Põhiverbi pööramist eitavas kõnes saaks pidada üsna kindlaks veaks ja saksapärasuseks, kui selliseid vorme oleks ka ainsuses, nii nagu mitmetel teistel tollastel autoritel. Mülleril aga on eranditult kõik 821 ainsuse eitusvormi ilma põhiverbi pöördelõputa. See ei saa olla juhus. Ta pidi arvama, et ainsuse ja mitmuse vormid moodustatakse erinevalt.

Põhiverbi pööramine eitava kõne mitmusevormides pole päris võõras ei Eesti murretes ega sugulaskeeltes (vt Viitso 2003). Kuigi Tallinna ümbruse murrakutes pole sellist kasutust registreeritud, võis vahest midagi sarnast, nagu on Mülleril, esineda Tallinna eestlaste kõneski. Kui oletada, et mitmuses võis põhiverb pöörduda, oleks ju ka ainsuse pöördevormide laialdane esinemine vanas kirjakeeles mõistetavam. Aga miks siis ikkagi jääb pöördelõpuga vorme Mülleril pärast 1602. aastat vähemaks, eriti just mitmuse 3. pöördes? Ja miks hakkab vähenema vormi *ewat* sagedus? Kas olid need siiski 17. sajandi alguse Tallinna eesti keeles võõrad? Või peegeldavad jutlused ses osas ainult Mülleri isiklikke eelistusi? Kindlat vastust siin vist anda ei saagi. (Vt ka Künnap 2001, Viitso 2003.)

Mis puudutab 1. ja 2. pööret, on siiski veel üks seletusvõimalus, kust Müller võis saada tõuke pöördelõppude lisamiseks

põhiverbile. Oma jutlustes pole Müller kordagi kasutanud asesõnade lühikesi variante *me* ja *te*. Kuuldud lauseis, kus verbile järgneb vahetult asesõna *me* või *te* (nt *nüüd ei või me enam oodata*), võis ta (ja mitte ainult tema) analüüsida *me* pöördelõpuks, mitte asesõnaks. Eriti veel, kui ta oli selliseid pöördelõpuga vorme mõne teise autori tekstis kohanud. See muidugi eeldaks, et niisuguseid lauseid kasutati piisavalt sageli. Mülleril on asesõna kohe pärast verbi umbes 45% juhtudest, kuid tollase kõnekeele kohta andmeid pole. *eb teevad* tüüpi vorme Müller aga sel moel kuulda ei saanud ja nii need ta keelest kaovadki.

Segadust võis tekitada ka kinnitav partikkel *ep*, kui see osa tallinlaste kõnekeeles olemas oli. (Nt *Kui ta kõrtsi juures puhkas, ja mina temale abiks olin kotti selga wõtma, sees ep ma nägingi, et ainult vähe waja oli ja kotiots oleks maa külge puutunudgi*.⁴)

Lõpuks võiks veel märkida, et vanemaid jutlusi kirjutades on Müller arvatavasti pidanud põhiverbi pöördelõppu kohustuslikuks. Sellele osutab 2. jutluses tehtud parandus, kus esialgu ilma lõputa vormile on hiljem lisatud *-me*:

Paiata sina Meddi kaas, meye tahame kulda, ninck erra laße lumal mitte meddy kaas paiatada et eb meye mitte errasureme.

3. Vanade tekstide autoritel on olnud keeruline mõista ka eesti keele laadivaheldust.

Johannes Gutsclaff kirjutab oma grammatika (1648) ortograafiaosas, et eestlased jätavad sõna muutmisel kahekordsed tähed sageli välja, ja esitab paralleelvormidena nt *piddama* ja *peama*, *kuddoma* ja *kooma*. Etümolooaiepeatükis kirjeldab Gutsclaff küll üksikasjalikult, millised konsonandid rektiivi või indikatiivi preesensi moodustamisel ära jätta, kuid nt *da*-infinitiivi vormidena esitab ta siiski *ussuda* 'uskuda' ja *kessuda* 'käskida' ning paneb kirja terve paradigma sõnast *hoo* 'hobu' (*hobbo* paralleelvariant).

Heinrich Stahli "Anführungi" (1632) sõnastikuosas on esitatud *kadduma* ja *kaoma*, *lugkema* ja *loema*, *usckuma* ja *ussuma*,

⁴ Lause eesti kirjakeele korpusest (1910ndad),
<http://www.cl.ut.ee/ee/corpusb/tykk.html>

pidama ja *peama*; *andan* ja *annan*, *kandan* ja *kannan* jpt. Kuid nt *sundin* ja *murdan* on ainult tugevas astmes. *sundima* ja *murdma* pöördvormid on tema tekstideski alati tugevas astmes, teistest esitatud sõnadest on siiski ülekaalus õiged variandid. Osa sõnu on õigesti nii Stahli sõnastikus kui tekstides, nt *tegema* ja *tahtma*.

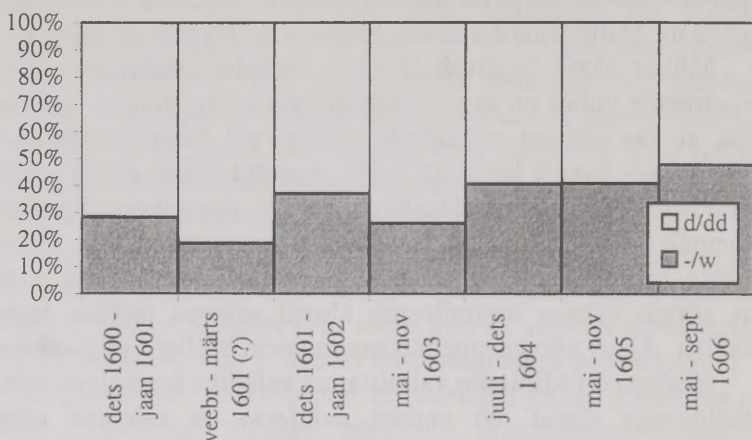
Müller eksib laadivahelduslike verbide kasutamisel harva. (Noomenite puhul on sageli võimatu otsustada, millise käändega tegu, st kas eksitud on käände valikul või laadivahelduses, nt *rõhub nende wægki kogkonis maha*, seetõttu jätkan ainult verbide analüüsiga.) 33 laadivahelduslikust verbist, mis esinevad jutlustes vähemalt kahel korral, on alati õigesti kasutatud 17, nt *tahtma*, *laskma*, *tegema*, *nägema*, *uskuma*, samuti kõik niisugused verbid, kus nõrgas astmes assimileerub klusiil eelneva helilise konsonandiga. Ainus nõrgaastmeline supiinivorm Mülleril on *poehma*.

Raskusi on Müllerile valmistanud eelkõige tugevneva astmevaheldusega sõnad. Nt verbist *nuhtlema* on esimene nõrgaastmeline *tud*-partitsiip moodustatud 8. jutluses ja edaspidi (9 korral) ongi see alati õigesti, seevastu esimene nõrgaastmeline *da*-infinitiiv on alles 19. jutluses ning paralleelselt jääb kasutusele ka tugevaastmeline variant; *nud*-kesksõna sellest sõnast esinebki ainult tugevaastmelisena. Võib-olla selletõttu, et nõrgenev astmevaheldus on tavalisem ja nõrgeneva astmevaheldusega sõnades on *da*-infinitiiv ja *nud*-kesksõna tugevas astmes.

Suhteliselt sageli on Müller eksinud ka sõnades, kus nõrgas astmes kaob või asendub *w*-ga vokaalile järgnev *d* (nt *kaddoma* : *kawub*, *hoidma* : *hojab*). Et selliseid verbe on palju, on võimalik vaadelda nende kasutuse muutumist ajas (joonis 4). Joonise järgi tundub, et ülekaalus on vormid, mille kirjepildis on *d* või *dd*. Nende sagedust mõjutab oluliselt modaalne *pidama* – sellest verbist on *d*- või *dd*-ga kirjutatud nõrgaastmelisi vorme koguni 83%. Kõigi ülejäänud varieeruvate verbide peale kokku on see protsent aga vaid 22.

Joonis 4. Eeldatavalt nõrgaastmelised vormid verbidest, kus vokaalile järgnev *d* kaob või asendub *w*-ga

n = 1382

Mülleri üsnagi hea laadivahelduse tundmine ja just väga sagedase *pidama*-verbi erandlikkus lubaks oletada, et *d* (lühikese vokaali järel tavaliselt *dd*) esineb Müllerial nõrgaastmelistes vormides varasemate tekstide eeskujul ja tähistab neis vormides kunagi esinenud spiranti. *andma* jtt poleks sel juhul alati õigesti mitte seetõttu, et neid on lihtsam omandada, vaid seetõttu, et neist kadus spirant varem ja *d*-ga kirjutamise traditsiooni ei tekkinud. (Vt Alvre 1991: 243–245.) Wanrardi-Koelli katekismuses on nõrgaastmelised vormid verbidest *andma* ja *kandma* kirjutatud alati (7 korral) ilma *d*-ta, kuid verbist *pidama* ainult 1 korra ilma *d*-ta ja 14 korral *d*-ga (vt Ehasalu jt 1997).

Võimalik, et Müllerial tähistab *d ~ dd* ikkagi klusiili, mitte spiranti. Tugevaastmelistest vormidest on 80% kirjutatud *d*- või *dd*-ga ja vaid 20% *dt*- või *t*-ga, kusjuures *dt* ja *t* on tavalisemad *da*-infinitiivis. Vihje selle kohta, kuidas klusiiliga kirjutatud vorme loeti, pakub ka 11. jutlus, kus Müller noomib kogudust, et see ühtegi laulu õigesti laulda ei oska. Nt:

Sen Neliande Versi siddes, Laula meÿe. Kochnretty wæggÿ æst meidt eddespeite hoida. Sÿß laulate teÿe rummalat Inimeßet.

Kochnrettÿ wæggÿ is woÿ meÿdt hoÿdta. ‘Neljandat värssi laulame meie nii: “Kõhnreti väe eest meid edaspidi hoia.” Selle asemel laulate teie, rumalad inimesed: “Kõhnreti vägi ei või meid hoida.”’

Kui rahvas õppis kirikulaule kooripoistelt kuulmise järgi, võiks esitatud lõigu põhjal oletada, et *wæggÿ* ja *hoÿda* loeti nagu kirjutati. Vormi *vägi* on kogudus tõlgendanud nimetava, mitte omastava käändena; vormi *hoida* on tõlgendatud infinitiivi, mitte käskiva kõneviisina. Kuid vormi *eddes* näib rahvas siiski tundnud olevat (samas laulus *Ninck tænnatut olkut tæma armu eddes*). Muidugi pole need vigased laulusõnad eriti usaldusväärne materjal. Mõni värss lahkneb Mülleri pakutavast “õigest” tekstist nii palju, et rahva lauldavate sõnade allikat tuleks vist mujalt otsida, nt *Semprast eth nuith ninck eddespeit eb enamb, meÿdt likuta woÿb vÿkit wigka* asemel laulvat kogudus ... *Meÿle likuta woÿb vÿkit Põha wigka*.

Ei saa päris välistada sedagi võimalust, et mõnes sõnas (nt modaalne *pidama*; *sees* ja *ees*) võis spirant veel alles olla. *siddes* ~ *sees* varieerumine on vanades tekstides niisama tavaline kui *pidda-* ~ *pea-* varieerumine. Nt Koelli katekismuses esineb 5 korral *siddes* ja 1 korral *sees* (vt Ehasalu jt 1997). Stahlil “Anführungis” (1632: 32) on esitatud nii *siddes* kui *sees* ja mõlemad variandid esinevad ka tema teostes, kuid tavalisem on *sees* (u 65% juhtudest). Väärrib märkimist, et ka *pidama* kindla kõneviisi olevikuvormidest on Stahlil *dd*-ga kirjutatud vaid 10% (143 vormi).

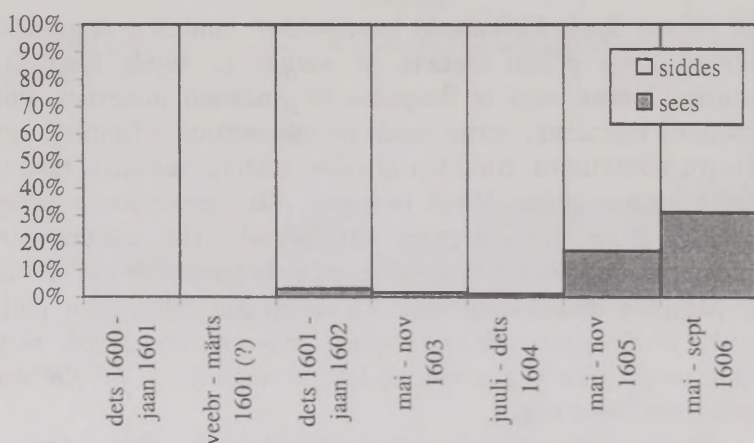
Müller on varianti *sees* esmakordselt kasutanud 1601. aasta 25. detsembril peetud jutluses. Siiski on *sees* paaril järgneval aastal veel väga haruldane. Alles 1605. aastal tõuseb selle osakaal üle 15% ja jõuab 1606. aastaks u 30%-ni (vt joonis 5).

Ka variant *ees* ilmub kasutusse 1601 detsembris, kuid jääb lõpuni väga haruldaseks (kokku kasutatud 7 korda), Stahlil seevastu on ka *ehs* ~ *ees* juba tavalisem kui *eddes*.

Kui *sees*, *ees* ja *pea-* oleks olnud Tallinna eestlaste keeles ainuvalitsevad variandid, oleks Müller need arvatavasti kiiremini omaks võtnud. Traditsioonist märkida /ä/-d /e/-ga loobus ta ju üsna kiiresti ja otsustavalt.

Joonis 5. *siddes* ja *sees* varieerumine

n = 884

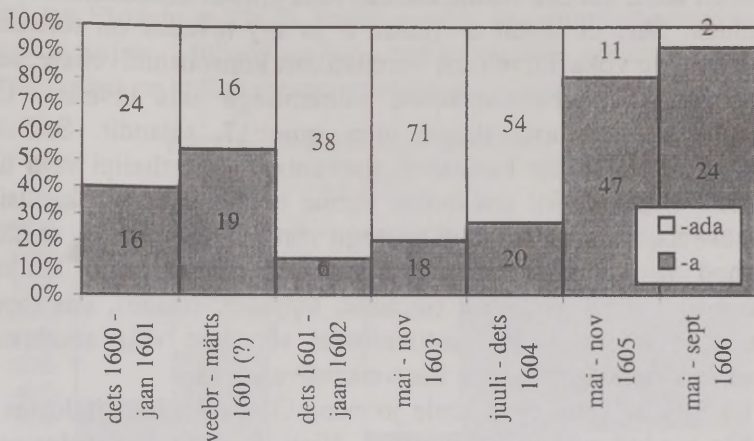

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Mülleri oskus laadivahelduslike sõnu kasutada on hilisemates jutlustes parem kui varasemates. Astmehahelduse vigade üheks allikaks võivad olla varasemad tekstid, mida Müller kasutas. Kuid mõnede sõnade kasutus võis varieeruda eestlaste kõneski.

4. Huvitavad on ka mõned Georg Mülleri **infinitiivvormid**: kahesilbilistes *a*-tüvelistes verbides, mille esisilp on pikk ja supiini tunnuse ees on *nd* või *t*, samuti verbis *tapma*, on ülekaalus **pleonastiline da-lõpp** (nt *andada*, *kartada*, *lootada*, *päästada*, kuid ainult *hoida*, *leida*). Samasugused infinitiivid on iseloomulikud tänapäevasele kirderannikumurdele (kõigis kahesilbilistes *a*-, *ä*-tüvelistes verbides, mille esisilp on pikk; murrakuti muudeski verbides). Vanas kirderannikumurdes aga oli *da*-infinitiiv enamikus verbitüüpides lõputa. (Must 1995: 37)

Pleonastiliste infinitiivvormide sageduse muutumist Mülleri jutlustes kujutab joonis 6.

Joonis 6. Pleonastilised infinitiivvormid

Topelttunnusega infinitiivvorme on kasutanud teisedki vanade tekstide autorid. Koelli katekismuses on ülekaalus pleonastilised vormid: *kandada*, *karthada*, *köwtada* 'köita', *peesteda*, ka *löwdade* 'leida', kuid *wotta* (vt Ehasalu jt 1997). Stahl on eelistanud *a*-tunnust. Arvestades ainult neid sõnu, millest moodustatud *da*-infinitiivid varieeruvad, on tal topelttunnusega vorme vaid 8%. *andma* ja *kandma* on alati *a*-tunnusega. Jääb mulje, nagu oleks pleonastilised vormid just Mülleri ajal tallinlaste keelest kadumas olnud.

Pearõhulise silbi järele kirjutatud *d* puhul võis oletada, et see märgib spiranti, kuid rõhutule silbile järgneva *d* puhul pole sama oletus usutav. Järgsilpides on spirandid tõenäoliselt kadunud enne, kui toimus sisekadu, sest vastasel korral oleks teise silbi lahtine vokaal kadunud ja oleks võinud tekkida vormid nagu **turpahasta* > *turphast*. (Kask 1967: 150) Sisekadu on aga Mülleri-aegsetes tekstides väga tavaline. Et antud juhul on tegemist tõesti klusiili, mitte spirandiga, kinnitavad ka kirjakujud nagu *tappadta*, *tappata*.

Paul Alvre (1964: 154–165) oletab, et kahesilbiliste *a*-, *ä*-tüvede praegused konsonanttüvelised vormid (nagu *andnud*, *lootnud*) on tekkinud vastavate *e*-tüveliste muudete (*kuulnud*,

jooksnud, lasknud) küllaltki hilisel analoogial, põhiliselt alles pärast seda, kui osa vorme sisekao tõttu siirdus konsonanttüveliste rühma. See, et ainult *a-* (mitte *i-* ja *u-*) tüvedes on toimunud siirdumine vokaaltüvelisest vormistikust konsonanttüvelisse, seletub samade tüvekonsonantide esinemisega neis tüvedes. Üleminek oli kindlasti alanud juba enne 17. sajandit. Sellistest sõnadest on Müller kasutanud sisekaota *nud*-partitsiipi vaid ühel korral (*tappanuth*), sisekaolisi vorme on üle 300; sisekaolisi ja sisekaota *tud*-partitsiipe on peaaegu võrdset. Kui arvata, et üldistunud *da*-tunnusega infinitiivi kasutati 16. sajandil nii *a-* kui ka *i-* ja *u-*tüvelistest verbidest (*andada, tappada, istuda*), siis topelttunnuse kadumist just *a*-tüvelistest sõnadest võis soodustada nende sõnade muutumine konsonanttüvelisteks.

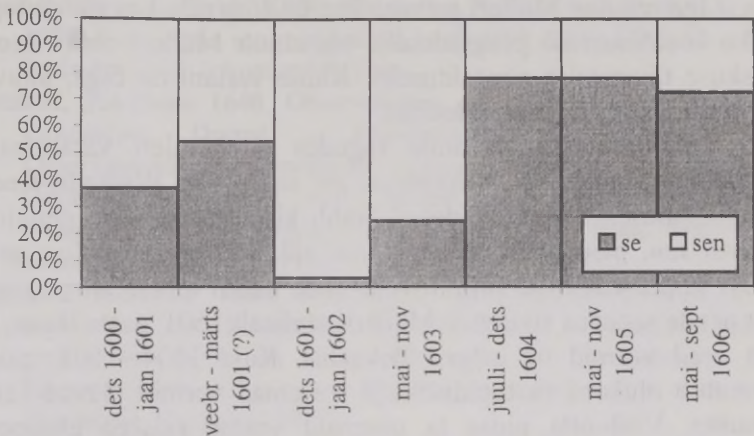
5. Ühe vana eesti keele joonena Georg Mülleri jutlustes on esile toodud ***n-lõpulist genitiivi***. Nimi- ja omadussõnades tuleb *-n* esile mõningates kiriklikes väljendites, ühesilbilistes ase-sõnades aga üsnagi üldiselt (Ariste 1959). Mülleri-eelsest ajast pärit tekstides on *n-lõpuline genitiiv* ülekaalus ainult Wanradti-Koelli 1535. aasta katekismuses, esinedes nimi- ja omadussõnades 73% juhtudest. 16. sajandi II poole tekstides on mõeldavaks peetud *n-genitiividena* tõlgendada mõnd päris juhuslikku vormi: *patton, wanmen asmen* (mõlemad Tartust pärit tekstides). Kõik ülejäänud sajad genitiivid on lõputa. (Kingisepp jt 1997: 87–89)

Mülleril, nagu juba mainitud, esineb *-n* vaid üksikuis kindlais väljendeis: *Sodā Pæmees, eyken ~ eiken Te pæle, taywasen ~ taiwasen Iβa, wymsen peiwa, wymsen ~ wymbsen otza, pattuden Ello* (kuigi ka *Te, Iβa, peiwa, otza* ja *ello* on genitiivis, on need miskipärast ilma lõputa), *pattuden andex andmene, sömanayal*. Kõigist peale kahe viimase esinevad ka ilma *n-lõputa* variandid. Väärib märkimist, et isegi Stahl kirjutab veel vähemalt korra *Sest Pattuden andix admissesst*. Kõigis Mülleri jutlustes kokku on neis fraasides *n-lõpulisi* variante kasutatud 48 korral, mis on 40% juhtudest. Üldisest kasutusest erinevad 35.–38. ja 5.–7. jutlus, kus nende protsent on alla 20.

Mülleri jutlustes varieerub ka asesõna *see* genitiiv. Wanradti-Koelli katekismuses on *see* genitiivis alati *n*-lõpuline (15 esinemust) (vt Ehasalu jt 1997). Stahli teostes aga enam *sen*-kujulist vormi ei esine. Müllerial on *sen* umbes pooltel kordadel, kuid jutluste vahel on küllalt suured erinevused (vt joonis 7).

Joonis 7. Asesõna *see* genitiivis

n = 2662

Paul Ariste oletab vanade tekstide põhjal, et 17. sajandi alguseks oli genitiivi lõpp kadunud peale ühesilbiliste sõnade, kus ta mõnel juhul võis veel esineda. Muid *n*-lõpulis genitiivivorme Mülleri jutlustes tuleb pidada mingi vana traditsiooni järgimiseks. (Ariste 1959: 348)

Kuidas aga seletada *sen*-vormide valdavaks olemist 5.–7. jutluses – ajal, mil ta mõne muu traditsiooni järgimisest oli juba otsustanud loobuda? Võib-olla pole *sen*-vormide kasutuses ei selget tõusu- ega langustendentsi sellepärast, et kasutus varieerus veel ka Tallinna eestlaste keeles ja Müller ei suutnud otsustada, kumba varianti eelistada?

Lõpetuseks. Artiklis ei ole käsitletud kõiki muutusi, mis Mülleri keeles aset leiavad. Kuid isegi nende väheste näidete põhjal saab öelda, et Müller on kasutanud varasemaid eestikeelseid tekste

(olgu siis eesti kirikukeele õppimiseks või lihtsalt jutluste allikmaterjalina). Varasemate tekstide mõju avaldub eelkõige Mülleri vanemates jutlustes: 1602. aastast on sagedasemad tänapäevaselt moodustatud eitusvormid (põhiverb pöördelõputa) ja variandi *siddes* kõrval tuleb kasutusse ka *sees*, 1603. aastast on valdavaks /ä/ märgiks *æ*, 1604. aastast saab tavalisemaks asesõnast *see* moodustatud *n-lõputa* genitiiv, 1605. aastast on ülekaalus topelttunnuseta infinitiivid (*andada* asemel *anda*).

Iga muutus Mülleri jutluste keeles võib olla kas mingi tegeliku keelemuutuse peegelduseks või ainult Mülleri enese keeleoskuse täienemise peegelduseks. Kumb variant on õige, aitavad otsustada teised säilinud tekstid.

Mõned nähtused, mille sagedus on Mülleri varasemates jutlustes suurem kui hilisemates, on sagedased Wanradti-Koelli katekismuses, kuid haruldased Stahli kirikuraamatutes: genitiivivorm *sen*, pleonastilised *da*-infinitiivid, *siddes*. *n-lõpulise* genitiivi ja pleonastiliste infinitiivivormide puhul torkab silma seegi, et nende sagedus suureneb Müllerial oluliselt 1601. aasta lõpus, nii et need vormid on selges ülekaalus. Kuid 1604.–1605. aastal muutub olukord vastupidiseks ja vanemad vormid jäävad väheks. Võib-olla pidas ta uuemaid vorme esialgu ebasoovitavaks, lohakale keelele omaseiks, ja otsustas neid seetõttu mitte kasutada, kuid hiljem märkas, et need on rahvakeeles juba valdavaks muutunud?

Muidugi kehtivad kõik Mülleri keele põhjal tehtud järeldused ainult Tallinna eesti keele kohta. Tallinna eesti keel võis olla muust põhjaeesti keelest küllaltki erinev. Nii nagu eesti ja eestirootsi keele kokkupuuteala eesti keeles esineb mitmeid rootsipärasusi (nt kaassõnaühendite rohkus, tarind verb + *ennast* jm, vt Juhkam, Sepp 2000), võis ka tallinlaste eesti keeles olla ohralt saksapärasusi ja esmapilgul kindlad vead Mülleri keeles ei pruugi tegelikult olla vead.

KIRJANDUS

- Alvre, Paul 1964.** Keeleajalooline pilk eesti muutkondade süsteemile. – Keel ja kirjandus nr 2, lk 99–104; nr 3, lk 149–157; nr 4, lk 218–225.
- Alvre, Paul 1991.** Anmerkungen zum qualitativen Stufenwechsel mit besonderer Berücksichtigung der alten estnischen Schriftsprache – *Linguistica Uralica* nr 4, lk 241–250.
- Ariste, Paul 1959.** Genitiivi lõpu *-n* esinemine Georg Mülleril. – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 345–349.
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu.
- Gutslaff, Johannes 1648.** *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam.* Dorpat. – Faksiimiletrükk ja tõlge teoses *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam.* Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu (1998).
- Göseken, Heinrich 1660.** *Manuductio ad Linguam Oesthonicam.* Einführung zur Öhstnischen Sprache. Reval. – Faksiimiletrükk teoses *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. II.* Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.–L. Värri Haarmann. Hamburg (1977).
- Juhkam, Evi; Sepp, Aldi 2000.** Läänemurde tekstid. Eesti murded VIII. Tallinn.
- Kask, Arnold 1967.** Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu. Tartu.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Peebo, Jaak 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu.
- Kobolt, Erich 1929.** Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – *Eesti Keel* nr 7–8, lk 129–168.
- Koit, Enn 1959.** Jooni kihelkonna murrakust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat IV* (1958). Tallinn, lk 127–144.
- Künnap, Ago 2001.** Es peab pidama. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 579–582.
- Masing, Uku 1999.** *Somnium Umbrae* – Eesti vanema kirjakeele lood, lk 135–239.

- Must, Mari 1995.** Kirderannikumurde tekstid. Eesti murded V. Tallinn.
- Reiman, Villem 1891.** Neununddreißig estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1608. Tartu, lk V–LII.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 9–30.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach [---] von M. Henrico Stahlen. Revall. – Faksiimiletrükk teoses Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. I. Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarmann. Hamburg (1976).
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Põhiverbi muutumine eitussõna järel, *lingua franca* ja algkeel – Keel ja Kirjandus nr 1, lk 24–31.

TURU KÄSIKIRJA SÕNAVARAST

Helina Tennasilm

Tartu Ülikool

17. sajandi alguse põhjaeestikeelse kirjasõna hulgas on kõige kaalukamad Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri jutlused ning esimese eesti keele grammatika ja kirikukäsi-raamatute autori Heinrich Stahli tööd. Samast ajajärgust pärineb ka väike luteriusu agenda – Turu käsikiri (edaspidi TK). TK täpne kirjutamisaeg ei ole teada, enamik eesti kirjakeele ajaloo käsitlusi pakub selleks 17. sajandi esimest poolt. Andmed puuduvad ka teksti autori kohta. Käsikiri sisaldab ristimis-, laulatus- ja matusetalituse kanoonilisi tekste. Ristimistalituses (*de baptismo*) on ka meieisapalve ja lühike kredo. Järgneb väike lõik naiste esimesest kirikusseminekust peale sünnitust (*pro introductione*), laulatus- (*pro coniugio*) ja matusetalituse (*de sepultura*) tekst. Peale nende leidub käsikirjas veel mitmeid evangeeliumipalu ja palveid ning viimasel eestikeelsel leheküljel on kirikulaul. Võib oletada, et selle puhul on tegemist eesti ühe vanema noodistatud kirikulauluga (vt Valve-Liivi Kingisepa kirjutist käesolevas kogumikus).

TK teksti leidis Kaarlo Österbladh 1909. aasta sügisel Turu toomkiriku arhiivist vanade soomekeelsete raamatute ja käsikirjade seast. Leid edastati tutvumiseks ja analüüsimiseks Jaakko Gummerusele, kes selle kohta 1912. aastal Soome Kirikuajaloo Seltsi väljaandes ka esimese teate avaldas. Gummeruse väitel pole leiupaiga põhjal võimalik teha mingeid järeldusi käsikirja autori, täpse kirjutamisaja ega -koha suhtes. Andmed puuduvad ka teksti hilisemate omanike kohta. Käsikirja autoriks arvab Gummerus kedagi Soome päritolu Eestis teeninud kirikuõpetajat. Ristimis- ja laulatustalituse osa peab ta üldiselt samalaadseks kui Stahlil, matusetalitust aga mõnevõrra erinevaks, mis pigem hilisemast

ajast pärit eestikeelsete matusetekstidega sarnaneb. (Gummerus 1912: 113–114)

Käsikirja koopiasai enda valdusse Eesti Kirjanduse Selts Tartus (EKM EKLA, f 85, m 3: 3). Aastail 1925–1931 avaldati TK tervenisti Andrus Saareste ja Arno Rafael Cederberg'i koostatud vanade tekstide kogus "Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739". Tänu publitseerimisele on tekst leidnud kajastamist mitmes sõnaraamatus ning 1920.–30. aastail on selle kohta kirjutatud kaks üliõpilastööd. Juta Inglis on uurinud TK konsonantismi ja Bernhard Sööt süntaksit (Inglis (aastarv märkimata), Sööt 1925).

Peale Saareste ja Cederbergi'i on käsikirja põhjalikumalt analüüsinud Lauri Kettunen. 1930. aastal ajakirjas Eesti Keel avaldatud artiklis "Turu käsikirja soomekeelsetest joontest" leiab Kettunen, et keeleliselt kannab TK mitmeid soomlasest kirikuõpetaja sule jälgi. "Muidugi mitte nõnda, et ta oleks otsekohe kellegi Soome kirikuõpetaja oma tõlge või vaimusünnitis – juba võrdlus Stahli "Hand- und Hauszbuchiga" näitab, et vähemalt ristimis- ja laulatustalitused keeleliselt samal allikal baseeruvad –, kuid ometi näikse ta olevat mingi vaba koopia, kus kopeerija vähemalt keelt on enesele maitsepärasemaks muutnud" (Kettunen 1930: 1).

Kettunen rõhutab käsikirja ortograafilisi ja morfoloogilisi soomepärasusi, näiteks *n-lõpp* (*mea Jumal sen elon päällen säädtnud on*), pronoomeni *ise* esinemine soomepärasel kujul *itze* ja *itz*, *t*-astmevahelduse puudumine (*teije tedatte ning ussutte, ett teije abbi elo on Jumalan eddes önnistutt*). Ta osutab ka mitmetele leksikaalsetele fennismidele, näiteks *morsian* 'mõrsja', *katsoa* 'vaatama', *nuhde* 'süü' jt. (Kettunen 1930: 2–5) Ehkki TK ortograafia on enam-vähem samalaadne kui vastava aja teisteski tekstides, pole see Kettuse arvates mitte nii järjekindel kui seda saksa keele eeskujud oleks nõudnud. Siiski peab ta teksti rohkem kaasaegse soome kirjakeele traditsioonil põhinevaks. Selle põhjenduseks toob ta välja mitmeid erijooni, näiteks *ü*-märgi puudumine, *h* mittetarvitamine pika vokaali tähistamiseks jm. (Kettunen 1930: 6)

Lühikese ülevaate TK-st annab oma kirjakeele ajaloo õpikus ka professor Arnold Kask, pidades seda üheks kõige varasemaks näiteks soome ja eesti kirjakeele kontakti kohta (Kask 1970: 49).

Käsikirja sõnavara täpsem kirjeldus siiani puudus. TK sõnastik ja selle analüüs ilmus bakalaureusetööna 2002. aastal. Sõnastiku koostamisel on järgitud TÜ vana kirjakeele rühma tööpõhimõtteid ning eeskujuks on võetud 2000. aastal ilmunud "Georg Mülleri jutluste sõnastik" (Habicht jt). Teksti märksõnastamisel on kasutatud Külli Prillopi projekteeritud arvuti-programmi Mollerus. Sõnastikus leiduvad kõik käsikirja eesti sõnad koos esinemissagedusandmete ja sõnekujudega, kõrvale on jäetud ladina-, soome- ja rootsikeelne aines. Kaasatud on ääremärkustena ja teksti vahele kirjutatud eestikeelsed sõnad. Ühtekokku on sõnastikus 3356 sõnet ja 526 märksõna.

Töö esimene etapp seisnes gootikirjalise originaalkäsikirja koopiatega lugemises ja võrdlemises A. Saareste ja A. R. Cederberg'i publitseeritud tekstiga. TK esialgne arvutivariant pärineb Helsingi Ülikooli emeriitprofessor Silva Kiurult, kes selle lahkesti Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli vana kirjakeele töörühmale kasutada andis. Järgnes arvutivariandi kontrollimine, puuduvate tekstilõikude arvutisse sisestamine ja korrektiivide tegemine.

Lisana on sõnastiku lõpus käsikirja arvutivariant. Gooti kirja asemel on kasutatud ladina tähti, alles on jäetud eestikeelsetel lehtedel esinevad võõrkeelsed pealkirjad, laused ja sõnad. Arvutivariant sisaldab SGML-märgendeid.

Märksõnaks on võimaluse korral tänapäeva eesti keele sõna oma põhivormis. Vana kirjakeele sõna on märksõnaks siis, kui seda sõna tänapäeva eesti keeles ei esine, näiteks *päevlik* 'päike', *vägivene* 'väeline'. Leksikaalsete fennismide märksõnastamisel on aluseks võetud soome sõna, näiteks *morsian* 'mõrsja', *nuhde* 'süü'. Sõna tähenduse seletamisel on lähtutud selle igast kasutusjuhust TK-s. Paljude lekseemide puhul, mille tähendus pole olnud üheselt mõistetav, on arvesse võetud ka teiste kaasaegsete ja varasemate autorite töid. Võrdlemisel on kasutatud lisaks "Georg Mülleri jutluste sõnastikule" veel Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma 1997. aastal välja antud kogumikku "Eesti keele

vanimad tekstid ja sõnastik” (Ehasalu jt) ja Kristel Kikase bakalaureusetööd “Heinrich Stahli saksa–eesti sõnastik (1637) eesti-saksa sõnastikuna” (1999). Vaatluse alt on välja jäetud TK-järgsete vana kirjakeele autorite tööd. Lisaks eespool nimetatutele on arhailiste keelendite kohta materjali saadud peamiselt kolmest sõnaraamatust – F. J. Wiedemanni “Estnisch-deutsches Wörterbuch” (1973), A. Saareste “Eesti keele mõisteline sõnaraamat” (1958–1963) ja “Eesti murrete sõnaraamat” (1994–2001).

Tekstist on otsitud ka mitmesuguseid tolaeagset keelekasutust ja stiili iseloomustavaid sõnaühendeid. Sõnaartiklist võib leida väljend- ja ühendverbe, substantiivi- ja verbifraase, konjunktsioonidega *ning* ja *ehk* seotud sõnu.

Tinglikult võib TK leksika jagada kolme rühma:

- 1) tänapäeva eesti kirjakeele sõnavara;
- 2) vanapärase sõnavara, mis jaguneb rahvapäraseks ehk murdesõnavaraks ja vana kirjakeele sõnavaraks;
- 3) sõnavara, mille kohta ei leidu andmeid üheski vaadeldud eesti keelt käsitlevas sõnaallikas.

Viimane osa koosneb omakorda veel kahest – arhaismidest ja fennismidest.

Soomepärasus kui TK iseloomulikumaid jooni eristab seda teksti teistest eesti vana kirjakeele mälestistest. Sellest johtuvalt on materjali analüüsimisel abiks olnud aastail 1955–1978 välja antud “Suomen kielen etymologinen sanakirja” (Toivonen jt) ja “Vanhan kirjasuomen sanakirja” tänaseni ilmunud osad (Koivusalo jt 1985–1994). Selgub, et leksikaalsete fennismide osakaal käsikirjas ei ole kuigi suur. Märksa enam leidub soome keele mõjusid sõnade häälikujudes, lausemoodustuses ja ortograafias. Alati ei ole võimalik kindlaks teha, kas käsikirjas kasutus leidnud lekseem on soome sõna või on autor tundnud kohalikke eesti murdesõnu. Rahvakeele sõnade enamik, millega saab nn fennisme seostada on pärit kirderannikumurdest. Nii näiteks pole fennismina käsitletud *u*-liitelist verbi *kuuluma* ‘kuulduma, kostuma’, mis on küll tavapärase soome kirjakeele sõna, kuid mida on üles kirjutatud ka mitmest eesti murrakust. Fennismideks saab pidada üksnes selliseid sõnu, mida eesti murdeis ega vanas kirjakeeles ei

leidu, kuid mis on olemas soome kirjakeeles või murdeis. Erandiks on peetud paari eesti vana kirjakeele verbi, mida arvatakse soome kirikukeelest pärit olevat, need on *kaduma* 'kahetsema' ja *armatama* 'halastama'. Fennism *kaduma* tuleb TK-s ette ühel korral:

Minon pattut omat rasket n. yle suuret, Ning kadun keigest syddamest, (14.12–14.13)

Selle päritolu illustreerimiseks on sobilik esitada võrdlusena lausekatke Agricola raamatust "Abckiria" (VKS II):

Mine cadhon caikesta sydhemesteni

Verbi *armatama* võib leida kahel korral kirikulaulus. Samaselt Mülleri jutlustega esineb siingi *armatama* kõrval sünonüümina tänapäeva eesti keeles tuntud *sta*-sufiksiline verbituletis *halastama*:

armata hend armas Issand sino rahwa päll, (21.4)

se pääll mino südda händans halastab. (15.20–15.21)

Samatähenduslikke eesti ja soome sõnu on paralleelselt mitmel korral kasutatud, näiteks leidub verbi *pühitama* kõrval ka *tse*-sufiksiline *pühitsema*:

Issa meidi ke sina olet taiwas; Pöhütett saakutt sinu nimi, (3.18–3.19)

ning ühen eigken ussun kass pöhützedä, (2.13–2.14)

Soome sõna *tulema* tähenduses 'saama' esineb tekstis kaks korda, eesti *saama* aga 32 korda:

Temän hädda mure n. waiwa On tulnut ühen önsän otzan (13.10–13.11)

ning se waim tuli nende sisse, n. ne tulit elawax ia tousit oman jalgakain päälle (17.12–17.14)

tule sina nende surnetten üle neist neliäist tuulest, ett nemat elawax saawat. (17.9–17.11)

Ühtekokku võib fennismideks pidada TK sõnastiku 526 märksõna hulgast ühteteist sõna: *aikaisin* 'aegsasti', *armatama* 'halastama', *kaduma* 'kahetsema', *liigutaminen* 'liigutamine', *morsian* 'mõrsja', *nuhde* 'süü', *prohveteerama* 'ette kuulutama', *pühitama* 'pühitsema', *tulema* 'saama', *vaihetama* 'vahetama' ja *voodama* 'voolama'. Leksikaalsete fennismide märksõnastamisel on lähtunud soome sõnadest, lisatud tärn ja tähendus.

Vanapärase sõnavara hulka kuuluvad murdesõnad ja vana kirjakeele sõnad. Ühtekokku loendati käsikirjas arhailisi keelen-deid 24. Suur osa neist on olemas ka Mülleri ja Stahli tekstides, näiteks *paimendama* 'kaitsma', *emnis* 'kuni', *katsuma* 'vaatama' jt. Eripäraseid sõnu selles rühmas on matuseagendas leiduv *mättämine* 'matmine', mis on üles kirjutatud Vaivara murrakust. On ka selliseid lekseeme, mida eesti ja soome murdeist registree-ritud ei ole. Nii näiteks on arhaismina käsitletud substantiivi *kiimärä*, millele on kontekstist lähtuvalt pakutud tähenduseks 'kiimalisus' ja verbi *kollustama* 'koputama; kolistama'. Viimase puhul võib tegemist olla ka autori omaloomingu või tol ajal kirikuõpetajate käes ringelnud käsikirjade ümberkirjutusveaga.

Lisaks fennismidele ja arhaismidele pakuvad huvi veel sõnad, mis on käsikirjas kasutusel teistsuguses tähenduses kui neid tänapäeva eesti kirjakeeles tuntakse, näiteks *lugu* 'hulk, arv', *pugema* 'liikuma; elama', ning vanale kirjakeelele omased liit-sõnad, näiteks *ristimees* 'kirikuõpetaja', *süütegija* 'süüdlane'.

Autori keelekasutusest ja stiilist parema ülevaate andmiseks on sõnastikus välja toodud tekstis leiduvad sõnaühendid. Nendeks on perifrastilised verbid, substantiivi- ja verbifraasid, konjunkt-sioonidega *ning* ja *ehk* seotud sõnad. Seega on otsitud ühendite hulgas nii vabu kui ka püsiühendeid, näiteks *mullaks saama*, *iseendas vastu saama* 'rasedaks jääma', *kiitus*, *au ning rõõmustus*, *rüvesus ehk kiimärä ehk needsarnased*.

Sarnaselt mitmete teiste kaasaegsete ja varasemate autoritega on TK looja liitverbidena kirjutanud afiksaaladverbi ja verbi ühendid. Sellised vanale kirjakeele iseloomulikud sõnaliidud on ilmselt saksa ortograafia mõjul tekkinud tõlkelaenulise päritoluga kokkukirjutised (Kingisepp jt 1997: 78), näiteks *alla vajuma*, *ära keelama*, *ära needma*, *ära pajatama*, *üles tõusma*. Neist suurem osa on perfektiiivse *ära*-adverbiga moodustatud ühendverbid, mis domineerivad ka Mülleri ja Stahli tekstides. Adverb *jälle(s)* on vanas kirjakeeles tähenduse suhtes praegusest mitmeti avaram, omades tähendusi 'järele; maha; tagasi'. *jälle* abil moodustatud ühendverbideks TK-s on tänapäevases tähenduses 'maha jätma' esinev *jälle jätma* (soomepärasel kujul *iellenss*) ja *jälle tõusma*

tähenduses 'üles tõusma'. Vanas kirjakeeles levinud ühendverbid on *üles avama* 'lahti tegema' ja *üumber köitma* 'kinni köitma'. Mõlemaid võib leida ka Mülleri jutlustest. Autori omaloominguks tuleb pidada ühendverbi *alla saatma* 'alistama'

täytkät se mha, ning satket tema teidi alla, ning wallitzekat nende kalade üle meren siddes, (10.3–10.5)

Enamik TK väljendverbe on levinud ka teistes kaasaegsetes tekstides, nagu näiteks *armu andma, endas kasvatama* 'rase olema', *mullaks saama, sugu tegema, vihaks võtma* 'vihastama'.

Eesti kirikukirjanduse markantsemateks vormitunnusteks on professor Arvo Krikmanni sõnul vanas kirjakeeles leiduvad sõnapaarid (Krikmann 1995: 83–94). H. Stahli "Leyen Spiegelist" on Krikmann välja toonud neli semantilist dominant, mis sõnapaarides kõige selgemini nähtuvad. Samad tähendusrühmad joonistuvad selgelt välja ka TK sõnapaaride semantilisel jagamisel. Need on järgmised:

- 1) "kategoriaalset" leksikat kätkevad paarid, nende komponendid on enamasti antonüümsusvahekorras: *isa+ema, mees+naine, algama+lõpetama, rõõm+kuri*;
- 2) inimese "aspekte", soomaatikat, vaimu ja füüsisist puudutavad paarid: *liha+veri, sooned+liha, süda+meel*;
- 3) "halbade asjade" paradigma: *häda+mure+vaen, häda+surm, surm+piin, patt+nuhtlus, patt+kuri töö, patt+ülekohus; orjaviitsad+ohakad; rüvesus+kiimära 'kiimalisus'*;
- 4) "heade asjade" paradigma: *au+tänu, hea+au, kiitus+au+rõõmustus, vägi+au, rõõm+arm, rahu+rõõm, aus+õnnis, kallis+õnnis, õnn+rõõm, hoidma+paimendama*.

Ootuspäraselt moodustavad suuremaid kollokatsioonipesi teksti spetsiifikast lähtuvalt sõnad *jumal, issand, Jeesus* ja *Kristus*, näiteks *kõigevägivene issand jumal, armas poeg meie issand Jeesus Kristus, Kristus tõsine jumala poeg* jne.

17. sajandil domineerinud saksa pastorite loodud kirikukirjanduse kõrval on põhjaeestikeelne TK mõnevõrra eriline tekst. Siiski pole Lauri Kettuse väitel käsikirja autor ainult üksik ja juhuslik nähtus – umbes 120 Soome õpetajat on Eesti kirikut lühemat või kauemat aega teeninud ja neist mitmed juba enne

Mülleri ja Stahli ajajärku. Seetõttu ei saa alahinnata Soomest tulnud õpetajate mõju eesti kirikukeele arendamisel. Arvesse tuleb võtta ka asjaolu, et eesti keele õppimine oli neile tunduvalt kergem kui saksa või rootsi soost õpetajaile. Turu leid on ka tõenduseks asjaolule, et sääraseid käsikirju liikus tol ajal küllalt arvukalt ja Stahli "Hand- und Hauszbuch" on vaid trükitud kogu neist tekstidest, mida autor oma äranägemise järgi on ühtlustanud ja parandanud. (Kettunen 1930: 6)

Kokkuvõtteks võib öelda, et sõnavara poolest ei erine TK oluliselt teistest kaasaegsetest eestikeelsetest tekstidest. Eelduste kohaselt iseloomustab kirjapilti küllalt suur varieerumine. Rohkete ortograafiliste ja häälikuliste soomepärasuste kõrval esineb leksikaalseid fennisme suhteliselt vähesel määral, paljud sõnad, mis esmapilgul tunduvad soome sõnadena osutuvad lähemal vaatlusel ka eesti murdeis esinevaiks. Käsikirja leksikaalset koosseisu vaadates selgub, et kõige enam sisaldab see tänapäeva eesti keeles tavapärased sõnu, arhaisemide osakaal on küllalt väike ning veel vähem leidub sõnu, mida on põhjust fennismideks pidada.

KIRJANDUS

- Eesti murrete sõnaraamat.** I–II köide. 1.–10. vihik. 1994–2001. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Ehasalu jt** = Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. – Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- EKM EKLA** = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv, f 85, m 3: 3.
- Gummerus, Jaakko 1912.** Eräs kirjalöytö Turun tuomiokapitulini arkistosta. – Pöytäkirjat Liitteineen. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja. Helsinki, s 81–124.

- Habicht jt** = Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Inglit, Juta** (aastaarv märkimata). Turu käsikirja häälikulooline analüüs. Konsonantism. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Kask, Arnold 1970**. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Tartu.
- Kettunen, Lauri 1930**. Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. – Eesti Keel nr 1–2, lk 1–7.
- Kikas, Kristel 1999**. Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastik (1637) eesti-saksa sõnastikuna. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Kingisepp jt** = Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997. Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 67–100.
- Krikmann, Arvo 1995**. Sõnapaarid ja –read vanemas eestikeelses kirikukirjanduses. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 81–101.
- Saareste, Albert, A. R. Cederberg 1992**. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saareste, Andrus 1958–1963**. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti.
- SKESS** = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI. 1955–1978. Toim. Y. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, R. Peltola. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sööt, Bernhard 1925**. Turu käsikirja süntaktiline külg. Lihtlause. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- VKS** = Vanhan kirjasuomen sanakirja. I–II. 1985–1994. Päätt. E. Koivusalo. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973**. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

TARTU ÜLIKOOLI EESTI KEELE ÕPPETOOLI TOIMETISED

1. Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. Toim. Jaak Peebo. 1995.
2. Mati Erelt, Tiiu Erelt, Eesti-soome keeleteaduse sõnastik. Teine, täiendatud trükk. 1995.
3. Reet Kasik, Eesti keele sõnatuletus. 1996.
4. Estonian: Typological Studies I. Ed. by Mati Erelt. 1996.
5. Jaak Peebo, Eesti keele muutkonnad. 1997.
6. Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. 1997.
7. Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Toim. Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. 1997.
8. Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Erelt. 1997.
9. Väliseestlaste keelest. Toim. Liina Lindström. 1998.
10. Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. 1998.
11. Estonian: Typological Studies III. Ed. by Mati Erelt. 1999.
12. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. 2000.
13. Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva, Võru vokaalid I. 2000.
14. Estonian: Typological Studies IV. Ed. by Mati Erelt. 2000.
15. Julius Mägiste 100. 19.12.1900–11.03.1978. Koost. Valve-Liivi Kingisepp. 2000.
16. Eesti keele allkeeled. Toim. Tiit Hennoste. 2000.
17. Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost. ja toim. Reet Kasik. 2001.
18. Estonian: Typological Studies V. Ed. by Mati Erelt. 2001.
19. Lähivertailuja 12. Soome-eesti kontrasttiivseminar 30.5–1.6.2001 Käärikul. Toim. Reet Kasik. 2002.
20. Ferdinand Johann Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Tõlk. Inge Annom. Toim. Külli Habicht ja Karl Pajusalu. 2002.
21. Kristel Kikas, Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim. Valve-Liivi Kingisepp. 2002.
22. Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop, Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. 2002.
23. Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Toim. Reet Kasik. 2002.

ISSN 1406-0183
ISBN 9985-4-0373-8